

Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben*

1. Bevezetés. A magyar nyelvtörténettel kapcsolatban a 2000-es évek elején fogalmazódott meg először a pragmatikai szemléletmód és a pragmatikai elméletek és módszerek alkalmazásának igénye (MAITZ 2000; MAITZ–MOLNÁR 2001; SÁROSI 2003). Részben ennek hatására, részben ettől függetlenül a magyar történeti nyelvtudományban fokozatosan eltolódtak a hangsúlyok, és a korábbinál határozottabban megindult a nyelvhasználat történetének kutatása. Több olyan tanulmány is született, amely kisebb vagy nagyobb mértékben a pragmatika szemléletmódját és különféle elveit alkalmazta. Mindazonáltal ezek száma az eltelt 14 évhez képest nem nagy, és megközelítésmódjukban sem mutatták eddig azt a sokszínűséget, amit a külföldi szakirodalomban tapasztalhatunk.

Írásomban először vázlatosan áttekintem azt, hogy az elmúlt másfél évtizedben hogyan jelent meg a magyar nyelvtörténetben a történeti pragmatika. Majd – még vázlatosabban – igyekszem rávilágítani arra, hogy a nemzetközi (elsősorban az angol nyelvű) szakirodalom alapján hol tart ma a történeti pragmatika, hogyan határozható meg, milyen irányzatai alakultak ki.

A továbbiakban a történeti pragmatikának két olyan területére szándékozom irányítani a figyelmet, amelyeket itthon eddig kevésbé vagy a legutóbbi időkig egyáltalán nem műveltek: a történeti szociopragmatikára és a történeti udvariasság-, illetve udvariatlanságkutatásra (a továbbiakban: történeti udvariasságkutatás).

A történeti pragmatika mint önmagában is multidiszciplináris tudomány egyre több ágra válik szét. A leíró pragmatikához hasonlóan itt is jelentősen eltérhetnek az egyes pragmatikafelfogások, ugyanakkor az irányzatok között nincs éles határ. Épp ezért lehetne ezeket egymáshoz jobban közelíteni, szemléletmódjukat, eredményeiket kölcsönösen hasznosítani. A történeti pragmatikát illetően is követendőnek tartom TÁTRAI SZILÁRD gondolatát, mely szerint „a pragmatikafelfogások [...] sokszínűségéből fakadó nehézségeket nem feltétlenül a kiindulópontok szín-

* A jelen tanulmány közvetett előzménye a hasonló témáról tartott Nyelvtörténet és pragmatika – történeti pragmatikák? című előadás, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaságban hangzott el 2014. június 3-án.

tetizálása (rosszabb esetben az egyéb kiindulópontok negligálása), hanem a különböző kiindulópontok termékeny diskurzusba hozása, eredményeik dinamikus egymásra vonatkoztatása teheti kezelhetővé” (TÁTRAI 2013: 202).

A történeti pragmatikában rejülő számos lehetőség és az eddigi eredmények egymáshoz közelítésének jegyében a jelen írás utolsó részében egy kérdés kapcsán (Hogyan keletkezik a boszorkány a 17–18. században?) a problémafelvetés szintjén utalok a nyelvészeti (és nem nyelvészeti) diszciplínák „termékeny diskurzusba hozásának” egy lehetőségére.

2. Változások a magyar nyelvtörténetírásban. A hatások, amelyek eredményeként a középmagyar korra, a beszélt nyelvre, a nyelvhasználat-történetre terelődött a figyelem, két irányból jöttek.

2.1. Hangsúlyváltozások a nyelvtörténeti kutatásokban. A magyar nyelvtörténeti kutatások sokáig hagyományosan és meghatározóan rendszerközpontúak voltak. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne hagyománya a magyar nyelvtörténetírásban a funkcionalitással, nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések felvetésének, illetve hangtörténeti, grammatikatörténeti és egyéb nyelvi problémák történelmi-művelődéstörténeti környezetbe ágyazásának (l. pl. BÁRCZI 1963; BENKŐ 1987). Mindazonáltal ezek nem változtattak azon a széles körben vallott nézeten, hogy „az igazi nyelvész grammatikával foglalkozik”.

Az 1990-es évek végétől kezdődően, ha szórványosan is, de kezdtek megjelenni olyan tanulmányok, forráskiadványok, amelyek világossá tették, hogy a tudományos érdeklődés más irányokba is fordul. Nevezetesen: 1. az ős- és ómagyar korról a középmagyarra (esetenként akár az új- és újabb magyar korra); 2. a grammatikai rendszerről a nyelvhasználatra; és 3. ezekkel nyilvánvalóan szoros összefüggésben: a korai, döntően egyházi, eleve írottak szánt nyelvemlékekről a világi, és ezen belül is hangsúlyosan a beszélt nyelvhez közelebb álló, sőt „írott beszélt nyelvi” szövegekre (pl. misszilisek, úriszéki és boszorkányperes tanúvallomások).

Már címeikben is jelzik a „fókuszváltást” olyan írások, mint például PUSZTAI FERENC (1999) *Beszélt nyelv a középmagyarban* és B. GERGELY PIROSKA (2002) *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben* című munkái.

A fenti változások egymásból következnek, egymást erősítik, mert:

a) Minden fontos nyelvszerkezeti változás, amely a mai magyar nyelvi rendszer kiépüléséhez vezetett, az ómagyar kor végéig megtörtént. Az erre vonatkozó, több nyelvtörténész generáción átívelő kutatások eredményeit az 1990-es évek elején megjelent *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című mű részletesen összefoglalta, szintetizálta, újabb eredményekkel kiegészítette (TNyt.). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem maradt kutatható a két legkorábbi korszakban (l. pl. a generatív megközelítésű új történeti mondatant: É. KISS szerk. 2014), azt azonban igen, hogy magától értetődőbbé vált a továbblépés szükségessége a középmagyar korba.

b) A középmagyar korban ugyanakkor – a fentiekből következően – grammatikatörténeti szempontból igazán lényeges, a nyelv szerkezetét meghatározó változások már nem történtek.

c) A korábbi korszakokhoz képest viszont nagy bőséggel keletkeztek és maradtak fenn a legkülönbözőbb műfajú nyelvművelek – azaz minden tényező afelé hatott, hogy a figyelem a nyelvhasználati kérdésekre irányuljon. És ezen belül is különösen a mindennapi nyelvhasználatra, a hétköznapi írott, sőt – közvetve – a beszélt nyelvre, amely nem a formálisabb, egyházi nyelvezetből, sokkal inkább a spontánabb, beszélt nyelvet idéző világi műfajokból rekonstruálható. Márpedig ilyenek nagy számban az ómagyar legvégétől és főleg a közép-magyar kortól vannak.

Segítik ezt az irányváltást az újabban kiadott források is: az ómagyar kódexek után például a missziliskiadások vagy éppen a boszorkányperes jegyzőkönyvek anyagait tartalmazó kötetek (pl. DARVAS 2006; TERBE 2010; PAKÓ–TÓTH G. 2014 stb.), legújabbán pedig már számítógépes adatbázis (az MTA Nyelvtudományi Intézetének Középmagyar történeti magánéleti korpusza) is a kutatók rendelkezésére áll.

A szemléletváltást jelzi, hogy HERMAN JÓZSEF 1982-es, a szociolingvisztikát mint a nyelvtörténetben is eredményesen alkalmazható tudományterületet meglehetősen kétkedve néző tanulmánya után az ezredfordulótól megjelenik a történeti szociolingvisztika a magyar nyelvtudományban is (pl. ZEL-LIGER 1999, 2003; JUHÁSZ 2002; NÉMETH M. 2004, 2008; SZENTGYÖRGYI 2007; GRÉCZI-ZSOLDOS 2013 stb.). A dimenzióanalízis nyelvészeti és nyelv-szemlélet fogalma is ekkortájt kerül be a tudományos köztudatba (JUHÁSZ 2011, vö. még HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002).

2.2. Pragmatika a magyar nyelvtörténetben. A fentiekkel egy időben fogalmazódott meg a pragmatikának a magyar nyelvtörténetbe való bevonására vonatkozó igény is. Emögött – egyebek mellett – annak a felismerése állt, hogy a szinkroniára kidolgozott elméletek és módszerek alkalmazása történeti anyagon és a felismert összefüggések rendszerbe helyezése a jelenségek mélyebb, alaposabb feltárását és értelmezését teheti lehetővé.

A két, egymástól nyilván nem független törekvés szerencsés összetalálkozása nyomán, ha nem is átütő erővel, de megindultak olyan magyar nyelvtörténeti kutatások, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben bevonták a pragmatikát is szempontjaik közé. Jelent meg tanulmány történeti szintaktikai kérdéstről „pragmatikai háttérrel” (HAADER 2004); grammatikalizációról, diskurzusjelölőkről (DÉR 2008; DÖMÖTÖR 2008; SCHIRM 2011, 2013), születtek írások a funkcionális kognitív pragmatika elméleti keretében (CSONTOS–TÁTRAI 2008; KUNA 2010; CSONTOS 2012); egy tanulmány, amely a kritikai diskurzuselemzés módszereit és szemléletét alkalmazza magyar történeti anyagon (MAITZ 2008); és kettő, amelyek történeti beszédaktuselemzést végeznek (KOÓS 2008; ILYEFALVI 2010b). Legújabbán pedig két történeti szociopragmatikai írás is megjelent (SÁROSI 2014, 2015a), sőt, elsőként egy olyan dolgozat is, amelynek elméleti keretét a történeti szociopragmatikából kinövő történeti udvariassághoz tartozó kutatás adja (NÉMETH L. A. 2014 – a szerző újabb írását l. a jelen kötetben).

Mi rajzolódik ezekből ki? Egyrészt az, hogy nálunk, bár vannak ígéretes kezdeményezések, a történeti pragmatika még mindig viszonylag csekély mértékben művelt tudományterületnek számít. Másrészt az, hogy eléggé homályos, mit is ért-

sünk történeti pragmatikán. Ez a bizonytalanság részben abból ered, hogy a pragmatikát magát is sokféleképpen értelmezik (erről l. pl. NÉMETH T.–TÁTRAI 2013 áttekintését). Még ha a pragmatikát mint szemléletmódot (és nem mint „jól körülhatárolható tárggyal rendelkező nyelvészeti részdiszciplínát”; NÉMETH T.–TÁTRAI 2013: 132) értelmezzük is – ahogyan én is teszem –, akkor is, vagy akkor különösen, zavarba ejtően sokféle megközelítéssel találkozunk.

Van, ahol a pragmatika csak egy az elemzés szempontjaiból: voltaképpen a vizsgált nyelvi jelenségnek többek között a nyelvhasználati funkcióját is megvizsgálja a kutató; és van, ahol egy vagy több pragmatikai elmélet keretét és módszereit használja a nyelvész a vizsgált történeti adatok értelmezéséhez, rendszerbe helyezéséhez. Az angol nyelven elérhető nemzetközi szakirodalomban, úgy tűnik, történeti pragmatikai írásnak elsősorban az utóbbi – tehát pragmatikai elméleti keret(ek)et felhasználó – elemzés tekintendő.

CSONTOS NÓRA „a pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetőségét a történetiségben” a kognitív-funkcionális nyelvészetben – pragmatikában – látja (CSONTOS 2013). A csekély magyar történeti pragmatikai irodalomban a sokféle irányzat közül a kognitív megközelítésű írások vannak relatív többségben; ezen kívül vannak még – mint láttuk – mikro-szintű, grammatikai elemeket célzó vizsgálatok (grammatikalizáció, diskurzusjelölők stb.), míg mások csak elvétve (pl. beszédaktus-elemzés), megint mások a legutóbbi időig egyáltalán nem voltak jelen (pl. a történeti udvariasságkutatás).

3. A történeti pragmatika és területei. A történeti pragmatikát legáltalánosabban olyan tudományterületként szokás definiálni, amely a történeti nyelvészet és a pragmatika metszéspontjában jön létre (JUCKER 2006: 329; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 12). Kialakulását több tényező is segítette. A nyelvtörténet oldaláról egyrészt az az egyre erősödő szemlélet, hogy a kutatásoknak nem csupán a nyelvi változások módjára, hanem az okaira is igyekeznie kell fény deríteni; másrészt pedig a szociolingvisztikából eredő variacionalista szemléletmód térhódítása, amely a nyelvet nem homogén egységként, hanem változatok heterogén halmazaként szemléli (TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 12). A pragmatika felől az a felismerés jelentett komoly előrelépést, hogy nemcsak a beszélt nyelv lehet a forrása a pragmatikai kutatásoknak, hanem minden nyelvi adat, amelyhez a vizsgálathoz szükséges mennyiségű kontextus fennmaradt – merthogy alapvetően minden nyelvhasználat kontextualizált (KÁDÁR 2014: 3).

A történeti pragmatika önálló területként közel húsz éve, az ANDREAS H. JUCKER által szerkesztett *Historical Pragmatics* című kötettel (1995) jelent meg a nyelvészetben. A kötet bevezető tanulmányában a JAKOBS–JUCKER szerzőpáros, LEECHnek (1983) a leíró pragmatikára vonatkozó felosztását követve (általános pragmatika – pragmalingvisztika – szociopragmatika; bővebben l. lejjebb), a történeti pragmatikának két fő ágát különböztette meg: a *p r a g m a f i l o l ó g i á t* és a *d i a k r ó n p r a g m a t i k á t*. A pragmafilológia a történeti szövegek szociokulturális kontextusával foglalkozik. Vizsgálja a szöveg funkcióját, létrehozásának célját, szűkebb és tágabb körülményeit, a feladó(k) és a címzett(ek) társadalmi viszonyait, egymással való kapcsolatát stb. A diakrón pragmatika adott történeti idő-

szakban vagy különböző időszakokat összevetve vizsgál nyelvi és nyelvhasználati jelenségeket, a nyelvi változásra összpontosítva. Kiindulási pontjától függően vagy azt kutatja, hogy egy adott nyelvi forma (például vonatkozó névmás, lexikai elem vagy diskurzusjelölő) pragmatikai funkciója hogyan alakul egy adott történelmi korszakban és változik az időben (formától a funkcióig = form-to-function mapping); vagy az előbbivel ellentétben egy pragmatikai jelenségből vagy funkcióból indul ki – például a beszédaktusokból –, és azok korszakonként változó nyelvi megvalósulását vizsgálja (funkciótól a formáig = function-to-form mapping).

Az azóta eltelt közel húsz évben sokat árnyalódott ez a kép, köszönhetően a történelmi pragmatika látványos fejlődésének, és a részben ebből is fakadó erősen multidiszciplináris jellegének. A nyelvészet és a pragmatika számos területe jelen van a mai történelmi pragmatikai kutatásokban, és ez a sokszínűség magával hozta a terminológia, a megközelítésmódok és a módszerek néha egymást átfedő vagy egymásnak ellentmondó sokféleségét is. Míg a korai kutatások egy részében a *történelmi pragmatika* és a *történelmi szociopragmatika* terminusokat akár szinonimákként is használhatták a kutatók azt alapul véve, hogy az akkor frissiben született új tudományterület kulcsszavai a nyelvhasználat, kontextus, szociokulturális tényezők (l. pl. SÁROSI 2003: 441), ma már a két fogalom egyértelműen mást jelöl. Hogy mit – legalábbis a történelmi szociopragmatika –, azt a továbbiakban fejtem ki.

Az újabb felosztások (MEY 1993 koncepcióját követve) a történelmi pragmatikában mikro- és makroszintű vizsgálatokat különböztetnek meg (pl. TRAUOGT 2004; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007; KÁDÁR 2014). Ezek abban térnek el egymástól, hogy középpontjukban inkább a grammatikai szerkezet és a nyelvhasználat összefüggéseinek vizsgálata áll-e, viszonylag csekély kitekintéssel az adott társadalmi-kulturális kontextusra (mikroszintű vizsgálatok), vagy ellenkezőleg: a történelmi helyzetekben zajló kommunikáció bizonyos nyelvi/pragmatikai jelenségeinek társadalmi, szociokulturális hátterét is igyekeznek széleskörűen rekonstruálni (makroszintű vizsgálatok). Látható, hogy lényegében a makroszintű vizsgálat a juckersi pragmafilológiának, a mikroszintű pedig a diakrón pragmatikának feleltethető meg. A lényeg inkább az, hogy a kiindulási pont és a hangsúly a nyelvi szerkezeten, annak valamely konkrét elemén van-e a vizsgálatban, vagy pedig inkább a széles társadalmi, kulturális környezetnek a nyelvi és pragmatikai jelenségeket meghatározó szerepe áll a kutatás középpontjában (TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 14–15).

Akármilyen irányból közelít is a történelmi pragmatikai kutatás a tárgyához, azt minden esetben a nyelv funkcionalitásából kiindulva teszi, azaz művelői a pragmatikát mint szemléletmódot érvényesítik vizsgálataikban. A pragmatikai szemléletmód „az »ernyő« (ÖSTMSAN 1988: 28) szerepét kívánja betölteni a különböző nyelvészeti részdiszciplínák számára, arra kínálva lehetőséget, hogy szempontjaikat, illetve eredményeiket termékeny diskurzusba hozhassák egymáséival” (NÉMETH T.–TÁTRAI 2013: 132). Ez vonatkozik a történelmi vizsgálatokra is (erről l. CSONTOS 2013). A lényeg a részdiszciplínák termékeny diskurzusa, és ebből a szempontból másodlagos, hogy ez mikro- vagy makroszintű megközelítésben történik-e.

A történeti pragmatika tehát funkcionális pragmatika, melyen belül jelentős különbségek vannak a megközelítések módja és hangsúlyai szerint.

Az egyik megközelítési mód bemutatásához egy leíró pragmatikai műből idézek. A szerző – „az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát elfogadva” – saját munkájáról írja a következőt: „Kimondottan elméleti szempontokat érvényesít, egy koherens pragmatikaelméleti modell felvázolására törekszik. Ennélfogva a nyelvi példák az elméleti szempontok alkalmazhatóságát szemléltetik, nem helyettesítik az empirikus, korpusz alapú vizsgálatokat” (TÁTRAI 2011: 9; kiemelés tőlem, S. Zs.). Ezt a történetiségre vonatkoztatva azzal egészíteném ki, hogy a történeti pragmatikai vizsgálatokban még az ilyen vizsgálatok „illusztrációként” megadott példái is szükségszerűen csakis korpuszalapúak lehetnek. Az értelmezhetőséghez természetesen ezek a történeti vizsgálatok sem nélkülözhetik a szociokulturális és társadalmi kontextus valamilyen szintű bemutatását – de a hangsúly a koherens elméleten és annak a diakroniában való alkalmazhatóságán van.

A másik típust alkotó, kimondottan empirikus, korpuszalapú megközelítések is dolgozhatnak kisebb vagy nagyobb korpuszalapúval (bár itt jellemzőbbek a nagyobb adatbázisok); és itt sem ritka, hogy egyetlen elmélet keretében vizsgálja a kutató az adott nyelvi vagy pragmatikai jelenséget (például a fenyegetés vizsgálata történeti beszédaktus-elemzéssel). A fő különbséget abban látom, hogy a kiindulás itt nem az elmélet vagy egy elmélet, hanem egy nyelvi vagy pragmatikai jelenség és adathalmaz (például a megszólítások, a nehezeltetés jelensége, a hatalom nyelvi konstruálása, udvariasság-udvariatlanság), amelynek leírásához, változása módjainak és okainak feltárásához a kutató akár több különböző elméletből, több különböző nyelvészeti (vagy nem nyelvészeti) tudományterületből is meríti a kereteket és módszereket, attól függően, hogy a vizsgált jelenség megfejtéséhez közelebb viszi-e vagy sem. Az ilyen típusú kutatásokban általában nagyobb hangsúlyt kap a történelmi, társadalmi, kulturális kontextus.

Ennek a tágabb kontextusnak a hangsúlyos figyelembevétel az egyik jellemzője a történeti szociopragmatikának is.

4. A történeti szociopragmatika. A történeti szociopragmatika meghatározásához mindenekelőtt magát a szociopragmatikát kell definiálni. JONATHAN CULPEPER (2010) ehhez LEECH felosztását veszi alapul, aki – mint arról fentebb már esett szó – a pragmatikán belül három egyenrangú területről beszél: az általános pragmatikáról (amely a nyelv kommunikatív használatának általános feltételeivel foglalkozik); pragmalingvisztikáról (melynek célja egy adott nyelvben konkrét illokúciók létrehozására használt konkrét eszközök vizsgálata, és amely terület így a grammatikához kapcsolódik); és az inkább a szociológiához közel álló szociopragmatikáról (fókuszában „a nyelvhasználat speciális, »helyi« [local] feltételei”-nek kutatásával) (LEECH 1983: 11). LEECH nem fejt ki, mit ért pontosan „helyi”-n, illetve lokálisan. Ezt azonban később értelmezi CULPEPER, aki azt mondja, hogy a szociopragmatikai vizsgálat középpontjában az áll, hogy a beszélők hogyan használják az általános nyelvhasználati normákat egyedi, konkrét jelentések létrehozására, adott társadalmi pozíciók megszerzésére stb.

CULPEPER a kultúraközi pragmatikai leírás szintjeinek bemutatásával érzékelteti a szociopragmatika helyét. A makroszintű leírástól a mikroszintűig haladva van *kulturális leírás* (melynek része például a nemzeti hovatartozás, társadalmi nem, kor; de ide tartozik a beszélőközösségek ideológiáinak, egy adott társadalmi csoport hitrendszerének a leírása is) → *társadalmi szituációk szerinti leírás* (pl. tevékenység típusok, műfajok) → *pragmatikai leírás* (pl. a beszélő mögöttes szándékai, a hallgató részéről történő értelmezés, beszédaktusok) → *nyelvi leírás* (pl. modális igék, modalitás, kérdő mondatok szerkezete stb.) (CULPEPER 2010: 74).

CULPEPER végül így összegezi: „A történeti szociopragmatika tehát olyan interakciókkal foglalkozik, melyek a társadalmi kontextus bizonyos megjelenési formái és egy adott történeti nyelvhasználat között zajlanak, és amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek. Figyelmének tárgya a nyelvhasználat az adott beszédhelyzetben, és az, hogy ezek a beszédhelyzetek hogyan hoznak létre normákat, melyeket a beszélők pragmatikai céllal alkalmaznak vagy használnak fel”¹ (CULPEPER 2010: 76). A vizsgálatoknak szükségszerűen éppúgy tárgya az egyedi (lokális) esetek vizsgálata, mint az általános működési elvek feltárása. Természetesen folyamatosan szem előtt tartva, hogy az „általános” sokszor csak egy adott időszak egy adott társadalmi csoportjára érvényes, vagyis a vizsgált szinkroniában többféle norma él egymás mellett.

A történeti szociopragmatika fontos társtudománya a *történeti szociolingvisztika*. Bár számos érintkezési pont van a két terület között, a különbségek is markánsan kirajzolódnak. THOMAS a szociolingvisztika statikus jellegét hangsúlyozza, amennyiben ez a tudományág a viszonylag állandó társadalmi változóknak (nem, életkor, etnikum, társadalmi csoport) az egyén beszédére tett hatásával foglalkozik, szemben az általa dinamikusnak mondott szociopragmatikával, amely azt mutatja be, hogy a beszélő az adott közösség tagjaként hogyan használja a rendelkezésére álló forrásokat arra, hogy megváltoztassa a dolgok állását vagy fenntartsa a status quo-t. Vagyis a szociopragmatika azokat a nyelvi természetű összefüggéseket írja le, amelyek egy adott személy viszonylag változó jellemzői (például társadalmi szerepe) és aközött állnak fenn, hogy hogyan használja szociolingvisztikai repertoárját egy bizonyos cél elérésének az érdekében (THOMAS 1995: 185, idézi CULPEPER 2010: 75). (A két terület különbségeiről l. még SÁROSI 2003: 442–443; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 30.)

Sokat merít a történeti szociopragmatika a kritikai diskurzuselemzésből is, például FAIRCLOUGH háromdimenziós modelljét (FAIRCLOUGH 1992: 73; erről és magyar nyelvtörténeti anyagon való alkalmazásáról l. SÁROSI 2014).

A történeti szociopragmatikából nőtt ki egy mára önálló diszciplínává vált kutatási terület, a történeti udvariasságkutatás (l. még SÁROSI 2015b).

5. Az udvariasság és az udvariatlanság kutatása a történetiségben

5.1. A történeti udvariasságkutatás célja: a) az udvariasság és udvariatlanság leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; b) az udvariasságban és udvariatlanságban bekövetkező változások leírása és okainak feltárása; c) a meglévő

¹ Az angol nyelvű szakirodalmi hivatkozásokat saját fordításomban közlöm (S. Zs.).

elméletek és keretek módosítása és újak létrehozása a történeti udvariasságkutatás számára (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 13). A kutatás tárgya egyrészt az udvariasság nyelvi cselekedetek, az udvariassági gyakorlat, másrészt az időben, térben, kulturálisan, társadalmilag (társadalmi csoportonként) újra meg újra, folyamatosan változó udvariasságfogalom: a történetileg és szociokulturálisan konstruálódó udvariasságkonceptió.

5.1.1. A történeti udvariasságkutatás elméleti alapja: az udvariasság fogalma és az udvariasságelméletek. A történeti udvariasságkutatás értelemszerűen a szinkrón udvariasságkutatáson alapszik, és így, ahhoz hasonlóan, a pragmatikában és szociálpszichológiában gyökerező elméletek alapján, elméleti keretben kutatja az ide vonatkozó nyelvi jelenségeket. Az interdiszciplináris természetű udvariasságkutatás a nyelvészetből, szociológiából, szociálpszichológiából és az antropológiából meríti a szemléletet és a módszereket, a kutatás tárgyától függően eltérő mértékben. A kutatási megközelítésmódot illetően bárhol legyen is azonban a hangsúly, az udvariasság (és az udvariatlanság) fogalmának tisztázása és az eddigi, meghatározó udvariasságelméletek gondolatainak egyetértő vagy elvető figyelembevétele megkerülhetetlen.

Az udvariasság általános, mindenfajta kultúrára érvényes definiálása nehéz feladat. A jelenség egyik értelmezése szerint udvariasságnak nevezünk „minden olyan emberek közötti magatartásformát, amelynek révén úgy tudjuk érvényesíteni saját személyünket és fenntartani a másokkal kialakított interperszonális kapcsolatainkat, hogy mindeközben figyelembe vesszük mások érzéseit (kiemelés tőlem, S. Zs.) abban a tekintetben, hogy az illetők mit várnak el a velük való érintkezés terén” (KÁDÁR–HAUGH 2013: 1).

Amit a legtöbb szakirodalom kiemel: az udvariasság szociálpszichológiai jelenség (l. pl. NEMESI 2011: 368; TÁTRAI 2011: 45) – nem véletlenül indult az udvariasságelméletek első, „klasszikus” hulláma jelentős részben a szociálpszichológia felől. A GOFFMAN arculat-fogalmára (GOFFMAN 1990) és GRICE együttműködési elvére (GRICE 1997) építő és azokat továbbgondoló udvariasságmodellek – pl. ROBIN T. LAKOFFÉ (1973), LEECHÉ (1983) és a legnagyobb hatású BROWN–LEVINSON szerzőpárosé (1978, 1987) – a beszélői szándékból és a beszélők két, univerzálisnak vélt tulajdonságából, a racionalitásból és az arculatból kiindulva látták az udvariasság célját például a konfliktusok elkerülésében (LAKOFF) vagy az arculatvédezésben (BROWN–LEVINSON). A későbbiekben megfogalmazódott számos kritika ellenére ma is meghatározó az udvariasság és udvariatlanság kutatásában a „klasszikus” modellek által bevezetett jó néhány gondolat és fogalom, mint például a közelítő (pozitív) és a távolító (negatív) arculat és udvariasság, az arculatfenyegetés, az arculatfenyegetést enyhítő eszközök, a hatalom és szolidaritás nyelvi érvényre juttatása stb. (Részletesebben l. pl. SZILI 2007; NEMESI 2011: 67–86.)

A második hullámban az úgynevezett diszkurzív udvariasságelméletek tűntek föl a 2000-es évek elejétől. Ezek nem csupán a „klasszikusok” gyenge pontjaira mutatnak rá erős kritikával, hanem áthelyezik a hangsúlyokat, új szempontokat vezetnek be. Terjedelmi okokból most csak néhányat emelek ki ezek közül. (Részletesebben l. pl. KÁDÁR–HAUGH 2013: 36–56 vagy SÁROSI 2015b.)

Az egyik legfontosabb újítás annak a hangsúlyozása, hogy az udvariasság nem magától értetődő jelenség, hanem társadalmilag alakul ki és formálódik folyamatosan (pl. KÁDÁR–HAUGH 2013: 57–80). Abban, hogy mit tekintenek udvariasnak, nemcsak a beszélői szándék számít, hanem ugyanolyan mértékben a hallgató részéről történő értelmezés, illetve értékelés is (pl. EELLEN 2001).

Az újabb elméletek rávilágítanak az udvariasság fogalmának összetettségére. A tudományterületen jó ideje (LOCHER–WATTS 2005 óta) eleve kétféle udvariasságot különböztetnek meg. Az ún. elsődleges udvariasság a laikus, nem teoretizált udvariasságfogalom (first-order politeness), az, amit a hétköznapi beszédben értenek az emberek „udvariasság” alatt. Ez mindig kultúra-, társadalom- és korszakfüggő, szemben a másodlagos udvariasság (second-order politeness) elvontabb, tudományos céllal megalkotott fogalmával – amit többen, éppen a félreértéseket elkerülendő, inkább *k a p c s o l a t m u n k á n a k* (relational work) vagy *a r c u l a t m u n k á n a k* (facework; GOFFMAN terminusa) neveznék (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 23). (A probléma bővebb kifejtését és további árnyalását l. KÁDÁR–HAUGH 2013: 81–106.)

Ugyancsak WATTS nyomán vált elfogadottá az udvariasságkutatásban, hogy az átlagos, mindennapi beszédhelyzeteket tekintve nem az udvariasság–udvariatlanság kettősségben kell gondolkodnunk, hanem a helyénvaló viselkedés (politic behaviour) – udvariasság (politeness) – udvariatlanság (impoliteness) hármasságában (WATTS 2003; LOCHER–WATTS 2005). Hiszen az, ha például olyan megszólításformát használunk megfelelően, amelyet ugyanarra a személyre különböző beszélők eltérő helyzetekben egyaránt alkalmazhatnak (pl. *tanárnő* vagy – történeti példával – *kegyelmed*) nem több és nem kevesebb, mint helyénvaló viselkedés vagy másik szakkifejezéssel: *t i s z t e l e t á d á s* (deference). (Az udvariasság különböző fajtáiról l. pl. JUCKER 2012.)

Ha a helyénvaló viselkedésnél, tiszteletadásnál több vagy kevesebb a beszélő megnyilvánulása (a beszélői szándék vagy a hallgató értékelése szerint), akkor beszélünk udvariasságról, illetve udvariatlanságról. Az megint csak kultúra-, társadalom- és korszakfüggő, hogy egy adott beszédhelyzetben a különféle tiszteletadó eszközök – pl. megszólítások, önleértékelés (self-humility) stb. – a *n o r m a t í v* (társadalmilag előírt, erősebben szabályozott) vagy a *s t r a t é g i a i* (szabadabban, az egyén döntése szerint, pragmatikai céllal alkalmazott) udvariasság részei-e (l. még SZILI 2007; TÁTRAI 2011).

Legújabban az udvariasságelméleteknek egy harmadik („poszt-diszkurzív”) hulláma van kibontakozóban. CULPEPER az udvariasságot mint személyek közötti attitűdöt értelmezi. Az udvariasság ily módon szubjektív, és a beszédhelyzetben résztvevők és az azt megfigyelők (metapragmatikai) értékelései minősítik, illetve határozzák meg (CULPEPER 2011b: 428). KÁDÁR és HAUGH a résztvevők és a megfigyelők nézőpontjai mellé beemelik a laikus és a tudományos kutató eltérő nézőpontját is, és tovább árnyalva az elsődleges és másodlagos udvariasság fogalmát mutatják be azt, hogy hányféle tényező alakítja egy adott kommunikációs helyzet lehetséges udvariasságértelmezéseit (KÁDÁR–HAUGH 2013: 81–105; l. még SÁROSI 2015b is).

5.1.2. Az udvariatlanság és kutatása. A klasszikus udvariasságmodellek megalkotóinak érdeklődése az udvariatlanságra kevésbé irányult. Az udvariatlanságnak mint saját jogon létező és egészen más kiindulásból létrejövő jelenségnek a részletes pragmatikai feltárása jelentős részben JONATHAN CULPEPER munkáival indult meg az udvariasságkutatásban.

CULPEPER 2005-ös tanulmányában így határozza meg a jelenséget: „Udvariatlanság akkor jelenik meg, ha a) a beszélő szándékosan kommunikálja az arcukat megtámadását, vagy b) a hallgató úgy észleli és/vagy konstruálja meg a másik viselkedését, mint ami szándékosan támadja az arcukat, vagy az a) és b) kombinációja” (CULPEPER 2005: 38). BROWN–LEVINSON udvariassági modelljének mintájára öt udvariatlansági stratégiát mutat be: 1. nyílt udvariatlanság (bald on record impoliteness: PLÉH 2012 fordításában: „mikrofonba, pörén”); 2. közelítő arcukat romboló udvariatlanság (positive impoliteness); 3. távolító arcukat romboló udvariatlanság (negative impoliteness); 4. áldvariasság (sarcasm or mock impoliteness); 5. az udvariasság megtagadása (withhold politeness) (először: CULPEPER 1996: 355–357).

CULPEPER 2011-es könyvében pontosítja saját korábbi definícióját. Ebből most csak a két legfontosabb elemet emelem ki: 1. Az adott helyzetben megmutatkozó (szituációs) viselkedést akkor értékelik negatívan – udvariatlannak –, ha az konfliktusba kerül azzal, amire az emberek számítanak abban a helyzetben, amit elvárnak vagy amiről úgy gondolják, elvárható lenne. 2. Az ilyen viselkedésnek mindig van *érzelmi következménye* (kiemelés tőlem, S. Zs.) legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz bántó vagy bántónak vélik, feltételezik (CULPEPER 2011a: 23).

Az udvariatlanság nem egyenlő az arcukatámadással, illetve nem szűkíthető le arra. Mindazonáltal ha olyan típusú udvariatlanságról van szó, amelyben ténylegesen arcukatfenyegetés történik – ilyen például a sértés –, az öt stratégiát bemutató modell jól használható (I. CULPEPER 2013: 5–6).

CULPEPER jelen idejű nyelvi adatokra alapozva, napjainkra vonatkoztatva dolgozta ki udvariatlanságmodelljét. Van azonban olyan tanulmány is (pl. KRYK-KASTOVSKY 2006), amely megmutatta, hogy a történeti udvariatlanságkutatásban is érdemes kipróbálni és lehet (ha kell, módosítva) eredményesen alkalmazni a leíró udvariatlanságelméleteket.

5.2. Előzmények a magyar szakirodalomban. A nyelvi udvariasság és udvariatlanság körébe sorolható jelenségek korábban, már a pragmatikának a nyelvtörténetben való megjelenése előtt is foglalkoztattak nyelvtörténészeket. Született történeti tanulmány például megszólításokról (KERTÉSZ 1932; SÁROSI 1985, 1988; PUSZTAI 1992; BALÁZS 1995, 2006; BÍRÓ–KALCSÓ 2004), káromkodásokról, szitkozódásokról (GALGÓCZY 1988, 2003, 2008; CZIGÁNY 1992), nyelvhasználatra vonatkozó nyelvi elemekről, metapragmatikai és metaudvariassági megjegyzésekről (PUSZTAI 2005; GALLASY 2006).

A leíró nyelvészetben – főleg a klasszikus – udvariasságelméletek már jó ideje ismertek, és alkalmazásukra is vannak példák. Ezzel szemben a magyar nyelvtörténetben a pragmatikai kiindulású udvariasság- és udvariatlanságkutatás új terület: az első ilyen tárgyú tanulmány 2014-ben jelent meg (NÉMETH L. A. 2014).

6. „A diszciplínák termékeny diskurzusa”. A történeti „pragmatikák” sokszínűségéből a fentiek csak egy kis ízelítőt adhattak, mint ahogyan azt is csak fellillantani tudjuk, hogy hogyan működhetne a részdiszciplínák között az egymásra vonatkoztatás, a párbeszéd. Az alapkérdés az, hogy milyen esetekben és hogyan lehet, hogyan érdemes a különböző megközelítési módokat tudatosan összehangolva keresni egy adott kérdésre a választ. A válasz sokféle lehet, egy azonban bizonyos: ha azt az adott kérdést több tudomány is felteszi, feltétlenül érdemes egymás válaszaira odafigyelniük.

Egy ilyen kérdés lehet például a következő: **Hogyan keletkezik a boszorkány?** Leszűkítve: **hogyan keletkezik a kora újkori boszorkány?** Igazi interdiszciplináris kérdés: a történelemtől a néprajzon, vallástörténeten át a nyelvészetig több tudományterületet foglalkoztat.

Nyelvileg konstruálódik – válaszolhatnak például a nyelvészek. Mivel történeti kérdésről van szó, adódik, hogy a történeti pragmatika segítségével adjuk meg a bővebb választ. De láttuk, sokféle irányzata van a történeti pragmatikának is, amelyek más-más módon közelítik meg ugyanazt a kérdést.

A következőkben azt próbálom meg érzékeltetni, hogy a boszorkányság nyelvileg megkonstruált jelenségét hogyan magyarázhatja a történeti pragmatika több különböző irányzata, bevonva a néprajztudományt is, úgy, hogy mindegyik megmarad a maga elméleti keretében, de ahol érintkezési pontok vannak, ott ezekre utal.

6.1. A kérdés vizsgálható a **kognitív-funkcionális történeti pragmatika** felől, azzal az előfeltevéssel, hogy „a boszorkányság megközelíthető közösségként, illetve identitásként, a boszorkányperek és azok periratai pedig közösség- és identitásképző diskurzusokként”. Arról, hogy ez hogyan történik, éppen a jelen Magyar Nyelv-számban kaphat az olvasó példát **PETYKÓ MÁRTON** tanulmányából (ahonnan a fenti idézet is származik).

6.2. A boszorkányság a **történeti szociopragmatikában** gyakran használt **levinsoni tevékenység típus-fogalommal** (activity types) is leírható (pl. **CULPEPER–SEMINO 2000; CULPEPER 2010**).

A tevékenység típus fogalma kulturálisan elfogadott tevékenységet jelöl, függetlenül attól, hogy ennek a cselekvésnek a beszéd része-e egyáltalán, és ha igen, milyen mértékben. A tevékenység típusnak mint kategóriának a körvonalai meglehetősen képlékenyek, ezért célravezetőbb a központi elemeit megnevezni. Ezek a cél által meghatározott, társadalmilag létrehozott, keretek közé szorított események, melyekben erős megkötések vonatkoznak a résztvevőkre, a helyszínre stb., de mindenek fölött a tevékenységben való részvétel módjaira (**LEVINSON 1992: 69**).

FAIRCLOUGH ezt azzal egészíti ki, hogy a tevékenység típus az azt megalkotó, **szerkezetbe rendeződő, egymást követő cselekvések és a tevékenységek résztvevői határozzák meg** (**FAIRCLOUGH 1992: 126**). Tevékenység típus például a vásárlás a zöldségesnél, egy állásinterjú, a tanítás, focimeccs stb. Például a zöldségesnél történő vásárlás mint tevékenység típus tartalmazza a **kijelölt alanyokat** (subject types), ez esetben a „vásárlót” és az „eladót” és egy cselekvéssorozat, amely elemeinek egy része szabadon választható vagy ismétélhető. Fontos jellemzője a tevékenység típusnak, hogy sokkal inkább tekinthető választási lehetőségek egy adott skálájának, mint szigorúan szabályozott mintának.

A tevékenység típus interakciós fogalom – és kognitív fogalom is: a kognitív nyelvészetben használt *for g a t ó k ö n y v v e l* azonosítható (vö. CULPEPER 2010: 81). És talán kijelenthetjük – összekapcsolandó a kognitív és a szociopragmatikai megközelítéseket –, hogy az identitásképzésben szerepet játszhat az is, hogy egy adott korban valami tevékenység típusnak számít-e (amely bizonyos intézményesítettséget is jelent) vagy sem.

Nézzük, mi tartozik a boszorkány tevékenység típusába:

a) A *k i j e l ö l t a l a n y o k*: a később boszorkánynak minősített személy és a sértett.

b) A *s z e r k e z e t b e r e n d e z ő d ő*, egymást követő cselekvések. Ez a néprajzban az ún. *r o n t á s e l b e s z é l é s*, mely a következő séma szerint írható le: a sértett és a boszorkánynak feltételezett személy (a továbbiakban: boszorkány) konfliktusba, összetűzésbe keveredik (rendszerint a boszorkány kér valamit, amit nem kap meg) – a boszorkány megfenyegeti a sértettet – a sértett valami baj éri, amit a boszorkánynak tulajdonít – a sértett megpróbálja engeszteléssel vagy fenyegetéssel rábírní a boszorkányt, hogy szüntesse meg a bajt – szerencsés esetben megtörténik a gyógyítás, a baj megszűnik (ILYEFALVI 2010a: 18).

c) Bizonyos formulák, *v i s s z a t é r ő m o n d a t- é s s z ö v e g t í p u s o k*: a boszorkányperек esetében jellemzően például a *f e n y e g e t é s*.

6.3. Ez elvezet egy harmadik megközelítési lehetőséghez: a *b e s z é d a k t u s - e l e m z é s h e z*, jelen esetben a fenyegetés beszédaktusáéhoz.

Fenyegetés boszorkány és sértett részéről is sűrűn elhangzik a vádemelést megelőző események során. A kevés példából is látható, hogy sértő, durva szavaknak nincsenek híján a megnyilatkozások, akármelyik oldalról hangzanak is el. Mégis, az egyik esetben felelősségrevonás, kínvallatás, büntetés, gyakran máglyahalál a fenyegetés következménye, míg a másikban ugyanez (legalábbis bírósági) következmények nélkül marad.

Miért? ILYEFALVI EMESE erre keres választ boszorkányperек anyagán végzett történeti beszédaktus-elemzésében (ILYEFALVI 2010a, 2010b). Röviden: arra a következtetésre jut, hogy – szemben a mai értelmezéssel, amely (a searle-i értelemben vett) beszédaktus-kategória szempontjából egységesnek látja a fenyegetéseket – a kora újkori Magyarországon a fenyegetés kétféle illokúciós aktust jelentett. Ez a korabeli beszélők számára egyértelmű volt, ezért ítélték meg másként a boszorkány és a sértett szavait. A searle-i beszédaktus-típusokat mintául véve: a boszorkány fenyegetése deklaratívum, míg a sértetté csak a mai értelemben vett fenyegetés, azaz expresszívum vagy kommisszívum (ILYEFALVI 2010b: 69).

Ami most számunkra fontos: a szerző érvelésében diskurzusba hozza a néprajztudományt, antropológiát és a szociopragmatikában használatos tevékenység-típus fogalmát a beszédaktus-elmélettel, amikor, többek között, ezt írja: „Stephen C. Levinson »tevékenység típusok« terminusa a nyelvészet oldaláról visszavezet minket a korábbi néprajzi-antropológiai kutatások egyik fontos megállapításához, amely szerint a boszorkányfenyegetés semmit sem ér anélkül az ideológia vagy hiedelemrendszer nélkül, ami a korban mindenki által mintegy „intézményként” működött, s benne a boszorkányság „kulturálisan bevett tevékenység [vagyis tevékenység típus – S. ZS.] volt” (ILYEFALVI 2010b: 69–70).

7. Az utóbbi két-három évben a történeti pragmatika a maga változatos ágazataival kezd teret hódítani a magyar nyelvtörténeti kutatásokban. A jelen Magyar Nyelv-számban négy fiatal kutató írásai adnak ízelítőt abból, hogy a különféle pragmatikai elméletek és módszerek alkalmazásával (mások mellett) milyen utakon folytatódnak a magyar nyelvhasználat történetének feltárása.

Kulcsszók: nyelvhasználat-történet, közép- és újmagyar kor, történeti pragmatika, történeti szociopragmatika, történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás, magyar nyelvtörténet.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JUDIT 1995. Megszólítás. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 80–86.
- BALÁZS JUDIT 2006. A boszorkányperek megszólításformái: keresztnévi megszólítások. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 157–162.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1987. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÍRÓ FERENC – KALCSÓ GYULA 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar – TIT Jászvári Szervezete – Jászok Egyesülete, Budapest. 32–38.
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CULPEPER, JONATHAN 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 346–367. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)
- CULPEPER, JONATHAN 2005. Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1: 35–72. <http://dx.doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.35>
- CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical sociopragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – TAAVISTAINEN, IRMA eds., *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8. Mouton de Gruyter, Berlin. 69–96.
- CULPEPER, JONATHAN 2011a. *Impoliteness: using language to cause offence*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511975752>
- CULPEPER, JONATHAN 2011b. Politeness and impoliteness. In: ANDERSEN, GISLE – AIJMER, KARIN eds., *Pragmatics of society*. Mouton de Gruyter, Berlin. 391–436.
- CULPEPER, JONATHAN 2013. Impoliteness: Questions and answers. In: JAMET, DENIS – JOBERT, MANUEL eds., *Aspects of Linguistic Impoliteness*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- CULPEPER, JONATHAN – SEMINO, ELENA 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1/1: 97–116. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.1.1.08cul>

- CZIGÁNY LÁSZLÓ 1992. *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54. ELTE, Budapest.
- CSONTOS NÓRA 2012. Az interperszonalitás kérdése a 19. századi levelezőkönyvekben. In: HORVÁTHNÉ MOLNÁR KATALIN – SCIACOVELLI, ANTONIO szerk., *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*. MANYE–NYME, Budapest–Szombathely–Sopron. 15–221.
- CSONTOS NÓRA 2013. A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségben. *Magyar Nyelv* 109: 149–157.
- CSONTOS NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59–119.
- DARVAS ANIKÓ 2006. *Huszonöt levél a 16. századból. Hasonmás kiadás betűhű átirattal*. Régi Magyar Levéltár 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. *A hogy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- EELLEN, GINO 2001. *A Critique of Politeness Theories*. St. Jerome Publishing, Manchester–Northampton.
- FAIRCLOUGH, NORMAN 1992. *Discourse and social change*. Polity Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500017309>
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 1988. Régi magyar káromkodások. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 350–357.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2003. A szitokszóvá válás útja. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstudomány*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 39–46.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Az agressziókutatásról – interdiszciplináris keretben*. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 35. Líceum Kiadó, Eger. 5–27.
- GALLASY MAGDOLNA 2006. Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 96–102.
- B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002: 187–199.
- GOFFMAN, ERVING 1990. A homlokzatról. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *A szóbeli befolyásolás alapjai 1–2*. Tankönyvkiadó, Budapest. 3–30.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2013. A történeti szociolingvisztikáról. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat, Budapest. 173–187.
- GRICE, H. PAUL 1997. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERES-
TYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest. 213–227.

- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)*. K. n., Debrecen–Jyväskylä.
- ILYEFALVI EMESE 2010a. *Középmagyar kori szövegek történeti szociopragmatikai elemzése. 17–18. századi debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperek fenyegető beszédaktusai*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- ILYEFALVI EMESE 2010b. „[...] akar mi lillyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: SZÉKELY TÜNDE szerk., *XI. RODOSZ konferenciakötet*. RODOSZ – Clear Vision, Kolozsvár. 75–92.
- JACOBS, ANDREAS – JUCKER, ANDREAS H. 1995. The Historical Perspective in Pragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. ed., *Historical Pragmatics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam–Philadelphia. 3–35.
- JUCKER, ANDREAS H. 2006. Historical pragmatics. In: BROWN, KEITH ed., *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd edition. Elsevier, Oxford. 329–332.
- JUCKER, ANDREAS H. 2012. *Changes in politeness cultures*. In: NEVALAINEN, TERTTU – TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS eds., *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford University Press, New York. 422–433.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika (Tudományszemléleti kérdések). In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 61–64.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2014. Historical Pragmatics. In: CHAPELLE, CAROL A. ed., *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley, London. 1–6. [http://dx.doi.org/10.1002/\[-\]9781405198431.wbeal1413](http://dx.doi.org/10.1002/[-]9781405198431.wbeal1413)
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical (Im)politeness. An Introduction. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds. *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 9–37.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KERTÉSZ MANÓ 1932. *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Révai, Budapest.
- É. KISS KATALIN szerk. 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In: KOZMA JUDIT – LISZNYAI-MINDÁK CECILIA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Félfőn 4*. ELTE BTK, Budapest. 1–13. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk08>. (2015. 03. 30.)
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16-17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtípológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2006. Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. In: KRYK-KASTOVSKY, BARBARA ed., *Historical Courtroom Discourse*.

- Special issue of Journal of Historical Pragmatics* 7/2: 213–243. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1075/jhp.7.2.04kry](http://dx.doi.org/[-]10.1075/jhp.7.2.04kry)
- LAKOFF, ROBIN T. 1973. The logic of politeness, or minding your p's and q's. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 292–305.
- LEECH, GEOFFREY 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- LEVINSON, STEPHEN 1992. Activity types and language. In: DREW, PAUL – HERITAGE, JOHN eds., *Talk at Work*. Cambridge University Press, Cambridge. 66–100.
- LOCHER, MIRIAM A – WATTS, RICHARD J. 2005. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1/1: 9–33. <http://dx.doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.9>
- MAITZ PÉTER 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–513.
- MAITZ PÉTER – MOLNÁR ANNA 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben. In: CSATÁR PÉTER – MAITZ PÉTER – TRONKA KRISZTIÁN szerk., *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Pirokska tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 322–336.
- MAITZ PÉTER 2008. „A szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- MAY, JACOB 1993. *Pragmatics: an Introduction*. Blackwell, Oxford–Cambridge (Ma.).
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2011: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ – TÁTRAI SZILÁRD 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–137.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi őrnöki nyelvvaltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 13–28.
- PAKÓ LÁSZLÓ – TÓTH G. PÉTER szerk. 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Balassi Kiadó, Budapest.
- PLÉH CSABA 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri, Budapest.
- PUSZTAI FERENC 1992. Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós leveleiben. In: KOZOCSA SÁNDOR – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest. 202–208.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- SÁROSI ZSÓFIA 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81: 334–342.

- SÁROSI ZSÓFIA 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 841–848.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest–Kolozsvár. 126–139.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015a. Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben. In: BÁRTH JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Megjelenés előtt.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 153–165.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. SZTE, Szeged. Kézirat. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (2015. 03. 30.) <http://dx.doi.org/10.14232/phd.759>
- SCHIRM ANITA 2013. Adalékok a szóval diskurzusjelölő történetéhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–150.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. Egyéni és közösségi kétnyelvűség. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére* 1–2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 333–343.
- SZILI KATALIN 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- TAAVITSAINEN, IRMA – FITZMAURICE, SUSAN 2007. Historical pragmatics: what it is and how to do it. In: FITZMAURICE, SUSAN – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *Methods in Historical Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin. 11–36. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197822.11>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- THOMAS, JENNY A. 1995. *Meaning in Interaction*. Longman, London.
- TNYt. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I–II/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TRAUGOTT, ELISABETH C. 2004. Historical pragmatics. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford. 538–561. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470756959.ch24>
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 38: 505–512.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2003. Történeti szociolingvisztikai vizsgálatok a „Húsvéti Népének” kapcsán. *Magyar Nyelvjárások* 41: 675–684.

Pragmatics, sociopragmatics, and politeness research in Hungarian historical linguistics

This paper gives a brief overview of how and after what antecedents historical pragmatics first appeared in Hungarian historical linguistics. The author concludes that although the multifariousness of approaches in historical pragmatics, despite the relatively narrow scope of relevant research, is present in this country, there are parts of the discipline that have scarcely, or not at all, been studied in Hungary so far. Two of these, historical sociopragmatics and the historical (im)politeness research, are discussed in detail. Finally, in relation to the ‘multidisciplinary’ issue of “How does a witch start up?”, the author proposes that more profound and more comprehensive knowledge could be attained if the various areas of historical pragmatics and neighbouring disciplines were more closely interlinked than they are today and were to build on one another’s results to a larger extent.

Keywords: history of language use, Middle Hungarian, Modern Hungarian, historical sociopragmatics, historical (im)politeness research, history of Hungarian.

SÁROSI ZSÓFIA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok

1. Bevezetés. A dolgozat három, a 18. század elején Borsod vármegyében lefolytatott boszorkányperek periratainak kognitív pragmatikai elemzése alapján azt vizsgálja, hogy az eljáró hatóság képviselője saját megnyilatkozásai és a tanúvallomások értelmezése révén hogyan hozza létre a boszorkányságot mint közösséget és a boszorkányt mint a vádlottak identitását a boszorkányperek perirataiban mint közösség- és identitásképző diskurzusokban.

A tanulmány a boszorkányperek periratainak vizsgálata során a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét alkalmazza, amely a kognitív nyelvelmélet (KÖVECSESE–BENCZES 2010; TOLCSVAI NAGY 2013) és a szociolingvisztikai gyakorlatelmélet (BUCHOLTZ 1999; WENGER 2000) keretébe illeszkedik, és a kontextusképzés szociokognitív modelljének (VAN DIJK 2007) a társas viszonyok létrehozásával foglalkozó részmodellje. A jelen dolgozat esettanulmány, így célja nem az, hogy általánosan érvényes állításokat fogalmazzon meg a boszorkányperek perirataival kapcsolatban, hanem az, hogy megmutassa: a boszorkányperek mint középmagyar kori nyelvemlékek ugyanolyan hatékonyan elemezhetők a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljének segítségével, mint a szinkrón diskurzusok (vö. PETYKÓ 2013).

A periratok elemzése során a kognitív pragmatika módszertanát alkalmazom (vö. SINHA 2007; VAN DIJK 2007; TÁTRAI 2011; SCHMID 2012). A kognitív pragmatikai elemzés olyan értelmező – hermeneutikai – tevékenység, amelynek célja az, hogy az egyes megnyilatkozások alapján következtessen a megnyilatkozó mentális állapotaira (vélekedéseire és szándékaira), illetve az általa végrehajtott mentális műveletekre.

A boszorkányság történetileg és területileg változatos, pszichológiai, társadalmi és jogtörténeti szempontból is értelmezhető jelenség. A jelen tanulmány szempontjából azonban az az elsődleges, hogy az általa elemzett boszorkányperek résztvevőinek milyen lehetett a boszorkánysággal kapcsolatos, egymással megosztott tudása. Ez a tudás természetesen csak igen sematikus és közvetetten rekonstruálható az egyes boszorkányperekből. A néprajzi kutatások szerint a kora újkori magyar faluközösségek tagjainak körében általános volt az a hit, hogy léteznek boszorkányok, vagyis olyan emberek, akik természetfeletti hatalommal bírnak, ezáltal pedig képesek tényleges kárt okozni mások egészségében, javaiban vagy társas kapcsolataiban (KOMÁROMI 2002: 6–8). A boszorkányfogalom legfontosabb, de nem egyetlen eleme tehát a rontás (maleficium) volt (KLANICZAY 1986: 282–285). A rontás megvalósulhatott a boszorkány és az áldozat közötti közvetlen vagy közvetett fizikai érintkezés révén, átoknak minősülő megnyilatkozások segítségével, valamint különböző technikai segédeszközök alkalmazásával (KOMÁROMI 2002: 12).

A boszorkányság kognitív funkciója az volt, hogy a faluközösségek tagjai a segítségével képesek voltak – a saját nézőpontjukból egyszerű és megnyugtató – magyarázatot adni az őket vagy a közösség más tagjait érő negatív, számukra egyébként érthetetlen eseményekre. Emellett a boszorkányvád társas szempontból lehetőséget biztosított arra, hogy egy faluközösségen belüli konfliktus esetén a konfliktus egyes résztvevői a segítségével – a kora újkori Magyarországon jogilag legitim módon – eltávolítsák a közösségből a konfliktus más résztvevőit, ezáltal pedig – meglehetősen radikális módon – megoldják a konfliktust (PÓCS 1995: 9).

2. A boszorkányper mint műfaj. A boszorkányper kognitív pragmatikai nézőpontból műfaj, vagyis kodifikált normákkal bíró diskurzustípus. A ténylegesen lezajlott boszorkányperek között jelentős eltérések vannak az alkalmazott boszorkányfogalom és eljárásrend tekintetében is (KONCZ 2007: 121–160). A jelen dolgozat esettanulmány, így mindössze jelzi a boszorkányperek változatosságát, azonban nem törekszik annak átfogó bemutatására. Borsod vármegyében a jelen tanulmány által vizsgált periratok keletkezési idejében, vagyis a 18. század első nyegyedében a boszorkányper mint műfaj kodifikált normái a következők voltak:

1. A boszorkányper intézményesített, jogi diskurzustípus, a jogszolgáltatás szerves része. Ennek oka, hogy a boszorkányság a vizsgált perek időszakában a Magyar Királyság területén – így értelemszerűen Borsod vármegyében is – bűncselekménynek minősült.¹ A Corpus Juris Hungarici 1696-ban megjelent kiadása szerint a boszorkányság a vallást és az erkölcsiséget közelebbről érintő bűntettek közé tartozott, és egy csoportban szerepelt a bűbájossággal, a rontással, a mérgekeveréssel és a magzatelhajtással (KONCZ 2007: 190).

2. A boszorkányper célja annak a jogilag érvényes megállapítása, hogy egy vagy több személy boszorkány-e vagy sem. A Corpus Juris Hungarici ugyanakkor csupán azt mondta ki, hogy a boszorkányság bűn, és a boszorkányokat meg kell büntetni, azt azonban nem határozta meg, hogy pontosan milyen cselekedetek elkövetése esetén minősül az elkövető boszorkánynak (KONCZ 2007: 149). Ebben a kérdésben a Corpus Juris Hungarici 1696-ban megjelent kiadásához függelékként csatolt Praxis Criminalis volt az irányadó a korabeli magyar ítélkezési gyakorlat számára (KLANICZAY 1986: 265).² Azonban a Praxis Criminalis soha nem emelkedett törvényerőre a királyi Magyarországon, így törvényileg nem volt egyértelműen kodifikálva, hogy a boszorkányperetek esetében pontosan milyen cselekedetek elkövetése esetén minősül az elkövető boszorkánynak (KONCZ 2005: 53). Következésképpen az eljáró hatóság képviselőinek megvolt a lehetősége arra, hogy – a Praxis Criminalis iránymutatásait és részben a boszorkánysággal kapcsolatos helyi népi hiedelmeket is figyelembe véve – az egyes boszorkányperekben mindig aktuálisan határozzák meg, hogy mi alapján azonosítanak egy személyt boszorkányként.

¹ A boszorkányság a Magyar Királyság területén 1768-ig minősült bűncselekménynek. Ekkor jelent meg Mária Terézia törvénye, a Constitutio Criminales Teresiana, amely megszüntette a boszorkányok üldözését (R. VÁRKONYI 1990: 426).

² A Praxis Criminalis a III. Ferdinánd német-római császár által 1656. december 30-án szentesített ausztriai büntető törvénykönyv, a Neue peinliche Landgerichtsordnung latin fordítása volt, amelyet Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis címmel Kollonich Lipót győri püspök adott ki 1687-ben Nagyszombatban (GELENCSÉR 1991: 253).

3. A boszorkányper résztvevői a vádlók, a vádlottak és a tanúk. A vádlók mindig valamely világi hatóság – leggyakrabban pallosjoggal rendelkező városi, megyei, úriszéki bíróság – képviselői, akik aktuális tisztségük jogán vehettek részt vádlóként a boszorkányperben. Ennek oka, hogy a boszorkányság a kora új-kori Magyarországon nem minősült kivételes bűnnek (crimen exceptum), így a világi hatóságok feladata volt a bűnvádi eljárás lefolytatása, tehát nem csupán az ítélezés, hanem a nyomozás, a vád képviselése és az ítélet végrehajtása is (DÖMÖTÖR 1981: 56, 64). A vádlottak és a tanúk jellemzően egyazon faluközösség tagjai voltak. Bár bizonyos társadalmi rétegek tagjai – például az elszegényedett, idős, egyedülálló asszonyok – nagyobb eséllyel válhattak egy boszorkányper vádlottjaivá, a boszorkányperek vádlottjai összességében igencsak heterogén csoportot alkottak (SCHRAM 1970: 10). A tanúk kizárólag köztisztviselőként álló, becsületes emberek lehettek, mivel a boszorkányság jellemzően rejtett bűntett (crimen occultum) volt, vagyis nem történt tettenérés, így az eljáró hatóság csak közvetett bizonyítékok, főként köztisztviselőként álló, becsületes emberek gyanúja alapján indíthatott bűnvádi eljárást. Azt, hogy ki számít köztisztviselőként álló, becsületes embernek, az eljáró hatóság képviselői döntötték el. A tanúknak meg kellett eszküdniük arra, hogy igazat mondanak (HAJDU 1985: 60).

4. A boszorkányper ugyanazon, a Praxis Criminalis által meghatározott foratókönyv szerint zajlott le, mint bármely más korabeli bűnvádi eljárás. A boszorkányper az előkészületi perszakaszból, a törvényszék előtti eljárásból és a végrehajtási szakaszból állt (KONCZ 2003: 195). Az előkészületi perszakasz során az eljáró hatóság képviselői a tudomásukra jutott gyanú alapján nyomozást végeztek: felkutatták a lehetséges tanúkat, majd egységesen megfogalmazott kérdések alapján kihallgatták a tanúkat és a vádlott(ak)at. A vádlott(ak) kihallgatása történhetett önkéntes alapon (benevolum examen) vagy kínvallatással (fassio torturalis). A korabeli joggyakorlat szerint beismerő vallomás hiányában nem lehetett végrehajtani a halálos ítéletet, így a kínvallatásnak központi szerepe volt a boszorkányság elkövetésének bizonyításában (GECSEI 1984: 67).³ A vádlott kérhette olyan tanúk kihallgatását, akiktől magára nézve kedvező vallomást remélt (KONCZ 2007: 198). A törvényszék előtti eljárás során az eljáró bíróság először megnevezte a vádhatóságot, majd benyújtotta a vádlevelet vagy szóban előterjesztette a vádat. A vádlott reagálhatott a vádra, illetve arra is lehetősége volt, hogy visszavonja a korábban tett beismerő vallomását (SCHRAM 1970: 8–9), ugyanakkor ebben az esetben az eljáró hatóság újra elrendelhetette a kínvallatást (GECSEI 1984: 68). Végül a bíróság meghozta az ítéletet, amelyet a boszorkányper utolsó szakasza, az ítélet végrehajtása követett. A vádlottnak – hacsak nem volt nemes – nem volt lehetősége fellebbezni az ítélettel szemben (KONCZ 2007: 211).

A boszorkányperek mint diskurzusok során elhangzó megnyilatkozások egy részét az eljáró hatóság – a legnagyobb pontosságra törekedve – írásban is rögzítette. Az eljáró hatóság képviselőinek megnevezése, az általuk feltett kérdések és a tanúvallomások jellemzően szerepelnek a boszorkányper perirataiban.

³ Ugyanakkor a beismerő vallomásnak nem kellett feltétlenül önvallomásnak lennie. Tehát az is beismerő vallomásnak minősült, ha egy vagy több – az eljáró hatóság által becsületesnek tekintett – tanú azt állította, hogy a vádlott bevallotta neki, hogy boszorkány (KONCZ 2007: 227).

Ugyanakkor a vádlott(ak) vallomása és az ítélet gyakran nem, az ítélet végrehajtásáról szóló beszámoló pedig soha nem része a periratoknak (SCHRAM 1970: 10; KONCZ 2007: 212). Egy ténylegesen lefolytatott boszorkányper és annak perirata tehát soha nem azonosítható egymással.

3. A diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modellje. A jelen tanulmány érvelésének kiindulópontja, hogy a boszorkány megközelíthető közösségként, illetve identitásként, a boszorkányperek és azok periratai pedig közösség- és identitásképző diskurzusokként. Ezt az állítást a dolgozat arra alapozza, hogy a boszorkányperek mint diskurzusok célja annak jogilag érvényes megállapítása, hogy bizonyos személyek boszorkányok-e vagy sem. A dolgozat a vizsgált boszorkányperek periratait a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljében elemzi.

Ebben a modellben a közösségek mentális konstrukciók, amelyek az aktuális diskurzusban részt vevő személyek elméiben léteznek. A közösségek így a kutató nézőpontjától függően leírhatók fogalmi kategóriákként és sémákként is. Az első megközelítés szerint a közösségek olyan prototípuselvű, nyitott, tapasztalati úton, gyakran az aktuális diskurzusban dinamikusan létrejövő fogalmi kategóriák (KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 28–34), amelyek példányai részben azonos tulajdonságokkal bíró, illetve azonos cselekvéseket – gyakran közösen – végrehajtó személyek⁴ (vö. BUCHOLTZ 1999: 204). A közösségek ugyanakkor felfoghatók sémákként is, vagyis olyan kevésbé részletezett tulajdonságok nyalábjaiként, amelyek személyek mentális reprezentációit jellemző – már eleve absztrakt – tulajdonságok további absztrakciója során jönnek létre (TÁTRAI 2011: 271). Az identitás ebben a modellben az egyes személyekhez kötődik, ugyanakkor kizárólag a közösségekhez viszonyítva értelmezhető. Az identitás így egy adott személy mentális reprezentációjának aktuális állapota. Ezt az állapotot pedig az jellemzi, hogy az egyén – a boszorkányperekben az eljáró hatóság képviselői, a tanúk vagy a vádlott(ak) – az adott személy általa létrehozott mentális reprezentációját aktuálisan egy közösség mint – szintén egy általa létrehozott – fogalmi kategória példányaként azonosítja.

A közösség- és identitásképzés két olyan, egymástól elválaszthatatlan, mentális művelet sorából álló folyamat, amelyet minden diskurzus minden résztvevője – a diskurzusban való részvételének részeként – folyamatosan és ismétlődően végrehajt. A közösség és az identitás egyéni mentális létezők, a közösség- és identitásképzés pedig egyéni mentális műveletsorok. Ebből az következik, hogy a közösség- és az identitásképzés folyamata kizárólag az adott diskurzus valamely résztvevőjének egyéni nézőpontjából figyelhető meg. Az egyén nézőpontjából a közösség- és identitásképzés három típusa különíthető el: a másik résztvevőre irányuló, az önreflexív és a benyomáskeltő közösség- és identitásképzés.

A boszorkányperek periratainak mint közösség- és identitásképző diskurzusoknak az elemzésekor főként a másik résztvevőre – a vádlott(ak)ra és a tanúkra – irányuló közösség- és identitásképzésnek van jelentősége, ezért a továbbiakban ezzel foglalkozom. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a boszorkányperekben

⁴ A személyek olyan entitások mentális reprezentációi, amelyekről az egyén feltételezi, hogy – hozzá hasonlóan – mentális műveleteket hajtanak végre.

a benyomáskeltő közösség- és identitásképzés is megfigyelhető akkor, amikor az eljáró hatóság képviselője a pert bevezető megnyilatkozásában azonosítja magát.

A másik résztvevőre irányuló közösség- és identitásképzés során az egyén figyelme a diskurzus másik résztvevőjére irányul, és olyan közösségeket hoz létre, amelyek egyik aktuális példányaként a másik résztvevőt azonosítja, így pedig a saját nézőpontjából létrehozza annak aktuális identitását. Ennek lépései a következők: 1. a másik résztvevő mint személy aktuális mentális reprezentációjának a létrehozása; 2. a közösségek mint aktuális fogalmi kategóriák létrehozása; 3. a másik résztvevő aktuális identitásainak létrehozása; 4. a közösségekre és a másik résztvevőre vonatkozó tudás módosítása.

A másik résztvevőre irányuló közösség- és identitásképzés során az egyén először létrehozza egy másik résztvevő mentális reprezentációját. Ez a mentális művelet három ismétlődően végrehajtott részműveletből áll: a percepcióból, a sematizációból és a dinamikus kategorizációból (vö. TÁTRAI 2011: 28). Az így létrejött mentális reprezentáció egy a diskurzus folyamán dinamikusan változó séma, amely a másik résztvevő (a jelen vizsgálat esetében a boszorkányper vádlottjának) az egyén (az eljáró hatóság képviselője) által észlelt, mentálisan feldolgozott és aktuálisan a rövid távú memóriájában tárolt tulajdonságaiból áll.

A közösségek mint aktuális fogalmi kategóriák létrehozása egyrészt jelentheti a közösségeknek mint a hosszú távú memóriában tárolt, tehát már előzetesen létező fogalmi kategóriáknak – a jelen esetben a boszorkánynak – az aktuális aktiválását, vagyis hozzáférhetővé tételét. Ugyanakkor a közösségek létrehozása jelölheti azt a folyamatot is, amelynek során az egyén a dinamikus kategorizáció keretében (KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 33) a másik résztvevő mint személy aktuális mentális reprezentációjának tulajdonságai alapján alkalmi fogalmi kategóriákat hoz létre a személyen mint fölérendelt fogalmi kategórián belül.

A másik résztvevő – a jelen esetben a boszorkányper vádlottja – aktuális identitásainak létrehozása azt a folyamatot jelöli, amelynek során az egyén – a boszorkányperekben elsődlegesen az eljáró hatóság egyik képviselője, másodlagosan az egyik tanú – nézőpontjából megváltozik a másik résztvevő mentális reprezentációjának állapota. Az egyén a másik résztvevő mentális reprezentációját közösségek mint fogalmi kategóriák aktuális példányaként azonosítja. Ezáltal a másik résztvevő mentális reprezentációja példánystátuszt kap olyan fogalmi kategóriákban, amelyek példányai azonos cselekvéseket végrehajtó személyek mentális reprezentációi.

Végül az egyén által aktuálisan végrehajtott közösség- és identitásképzés hatására módosul az egyénnek a közösségekre és a másik résztvevőre vonatkozó aktuális tudása. A közösségekkel kapcsolatos tudás tehát nemcsak a közösség- és identitásképzés forrása, hanem annak eredménye is.

A nyelvi tevékenység szerepe kettős a közösség- és identitásképzésben. Egyrészt az egyén a másik résztvevőt annak megnyilatkozásai, vagyis nyelvi cselekedetei alapján (is) azonosítja egyes közösségek példányaként (COUPLAND 2007: 114; vö. SIMON 2012: 36). Másrészt a diskurzus résztvevői nyelvi tevékenységük révén képesek megosztani a közösségekkel és a diskurzus résztvevőinek aktuális identitásaival kapcsolatos tudásukat. Tehát az egyes résztvevőknek a közösségekkel és a diskurzus résztvevőinek aktuális identitásaival kapcsolatos egyéni tudása a közös nyelvi tevékenység révén válik megosztott, mások számára hozzáférhető, interszubjektív tudássá.

4. Anyag és módszer. A tanulmány három Borsod vármegyei, a 18. század első negyedében lefolytatott boszorkányper periratát elemzi. A vizsgált periratok a következők: 1. A Zeke Erzsébet ellen 1706-ban Csáton – a mai Mezőcsáton –, Csiszár Mihály Borsod megyei szolgabíró vezetésével lefolytatott boszorkányper perirata (SCHRAM 1970: 141–143). 2. A Nagy Borbála és Karasznoi Zsuzsanna ellen 1709-ben Sajóvámoston, Némethy Gergely Borsod megyei szolgabíró vezetésével lefolytatott boszorkányper perirata (SCHRAM 1970: 143–153). 3. A Balog Éva ellen 1721 és 1722 között Miskolcon, Bekény Zsigmond Borsod megyei szolgabíró vezetésével lefolytatott boszorkányper perirata (BESSENYEI 1997: 181–185). A periratokat két elv alapján választottam ki. Az első elv szerint a cél olyan periratok kiválasztása volt, amelyek egyazon vármegyében és egymáshoz közeli időpontban keletkeztek, mivel így lehetséges az érdemi összehasonlításuk, ugyanakkor jelzik az egyes boszorkányperek közötti különbségeket is (vö. SCHRAM 1970: 7). A második elv szerint a cél olyan periratok kiválasztása volt, amelyekben az ítélet is szerepel, mivel az ítélet nélkül a boszorkányper perirataiban a boszorkányra vonatkozó diszkurzív közösség- és identitásképzés csak részlegesen valósul meg. Már említettem, hogy a ténylegesen lefolytatott, azonban a maguk egészében hozzáférhetetlen boszorkányperek és azok forráskiadásokban (SCHRAM 1970; BESSENYEI 1997) megjelent periratai nem azonosíthatók egymással. Következésképpen nem ellenőrizhető, hogy a forráskiadásokban szereplő periratok elemzése alapján levont következtetések magukra a boszorkányperekre is érvényesek-e.

A három periratot a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét érvényesítve vizsgálom. A boszorkányra vonatkozó közösség- és identitásképzés folyamatát az eljáró hatóság képviselőjének rekonstruált nézőpontjából írom le. Azokat a nyelvi konstrukciókat vizsgálom, amelyek segítségével az eljáró hatóság képviselője újrakonstruálja a boszorkányságot, valamint jogilag érvényes módon létrehozza a vádlott boszorkányidentitását. A periratok elemzése során a kognitív pragmatika módszertanát alkalmazom (vö. SINHA 2007; VAN DIJK 2007; SCHMID 2012), amely a diskurzusok résztvevőinek mentális állapotait és műveleteit azok megnyilatkozásai alapján rekonstruálja. Végül a tanúvallomások elemzése során felhasználom a metafora kognitív szemantikai értelmezését, amely szerint a metafora két fogalmi tartomány, egy forrástartomány és egy céltartomány közötti részleges megfelelések rendszere, amelynek segítségével az egyén a mentálisan könnyen hozzáférhető forrástartományon keresztül képes könnyebben hozzáférni az egyébként nehezebben hozzáférhető céltartományhoz (KÖVECSES–BENCZES 2010: 80–94).

5. A boszorkányra vonatkozó közösség- és identitásképzés a három vizsgált periratban az eljáró hatóság képviselőjének rekonstruált nézőpontjából. A vizsgált periratok négy szerkezeti egységből állnak. Ezek a következők: a bevezető rész, a tanúkhöz intézett kérdések, a tanúvallomások és az ítélet. Az egyes szerkezeti egységeknek meghatározott funkciója van a boszorkányra vonatkozó közösség- és identitásképzés folyamatában.

5.1. A bevezető részben az eljáró hatóság képviselői megnevezik magukat, a vádlotta(ka)t, valamint a boszorkányper helyét és időpontját. E szerkezeti egység tekintetében nincs érdemi különbség a vizsgált periratok között. A boszorkányra

vonatkozó diszkurzív közösség- és identitásképzés szempontjából a bevezető rész legfontosabb szakasza az, amikor az eljáró hatóság képviselője azonosítja magát, illetve az általa kezdeményezett és irányított diskurzustípust.

(1) „[...] Én Csiszár Mihály Nemes Borsod Vármegyének Ordinarius [= rendes, vagyis hatalommal bíró] Szolgabirája [...] mentem ki [...] Judicialis Inquisitionnak peragalassara [= bírósági vizsgálat végrehajtására].” (SCHRAM 1970: 141.)

A fenti megnyilatkozásrészletben a megnyilatkozó először megnevezi, majd Borsod vármegye szolgabírájaként azonosítja magát. Ezáltal nyelvileg hozzáférhetővé teszi a résztvevők és az olvasó számára azt a mentális reprezentációt, amelyet saját magáról létrehozott. E nagyon sematikus reprezentáció legfontosabb tulajdonsága az, hogy a Borsod vármegye szolgabírája a közösség mint fogalmi kategória példánya. Tehát a megnyilatkozó aktuális identitása a saját nézőpontjából az, hogy ő Borsod vármegye egyik szolgabírája. Ennek pedig az a következménye, hogy szolgabíróként joga van a bírósági vizsgálat lefolytatására, ennek keretében pedig a vád megfogalmazására, a tanúvallomások jogilag érvényes értelmezésére, valamint annak jogilag érvényes, társadalmilag megkérdőjelezhetetlen eldöntésére, hogy a vádlott boszorkány-e vagy sem. Emellett a „Judicialis Inquisitionnak peragalassara” szerkezet nyelvileg hozzáférhetővé teszi azt a megnyilatkozó által mentálisan aktivált, kodifikált normákkal bíró diskurzustípust, a bírósági vizsgálatot, amelynek egyik alárendelt kategóriája a 3. pont alatt részletesen jellemzett boszorkányper, és amelynek keretein belül a későbbiekben a boszorkányra vonatkozó diszkurzív közösség- és identitásképzés megvalósul.

5.2. A periratok második szerkezeti egysége a tanúkhöz intézett kérdésekből áll. Az eljáró hatóság képviselője mint vádló a periratnak ebben a szakaszában aktiválja és teszi nyelvileg hozzáférhetővé a boszorkány mint közösség fogalmi kategóriáját a többi résztvevő számára.

(2) „Vallya megh igazán hiti után az Tanu mostan Csáton lakozo Veg Imrene [!] Zeke Eörsik nevü Aszszonynak micsoda nevel nevezendő boszorkanysagot tudhattya és ha tudgya micsoda mestersége által tudgya bizonyossan, hogy ha hallotta valakitül ezen Aszszonynak boszorkanysagot vallya meg hüti utan.” (SCHRAM 1970: 141.)

(3) „Vallya meg igaz és idvezülendő hiti után a Tanú kikhez minemü ördögseget, boszorkanysagot, avagy Boszorkánysagokhoz illendő cselekedeteket tud latott nyilván és hallott, ki fejte a tavalyi avagj harmadfü borjut, kik szedték az harmatot, és töb a fele; s minemü boszorkanysagokat, kik cselekedtenek Vamossan.” (SCHRAM 1970: 144.)

(4) „Tudgya é, látta é, vagy hallotta é a tanu Daróczon lakozó Balog Éva nevü asszony boszorkányi és ördögi bővös bájos mesterségekkel élván, minemü ördögi cselekedeteit, mesterségeit és alkalmatlanságit, fenyegetését, és testekben, tagjaikban, marháikban és jószágiban való megrontásit látván és tapasztalván, nevezetessen kiket rontott meg? Miképpen? S micsoda eszközökkel vagy cselekedetekkel? Ott a faluban? Vagy másutt, akármely helyekben? – vallya meg a tanu.” (BESSENYEI 1997: 182.)

A vádló, vagyis az egyik Borsod megyei szolgabíró mindhárom periratban mentálisan aktiválja és nyelviileg hozzáférhetővé teszi a többi résztvevő számára a boszorkányt mint közösséget. Ugyanakkor ennek módja a három periratban némileg különbözik. Az első periratban a „Zeke Eörsik nevű Aszszonynak micsoda nevel nevezendő boszorkányságot” és az „ezen Aszszonynak boszorkányságot” szerkezetek a *boszorkányságot* szóalak *-a* birtokos személyjelének segítségével a boszorkányságot a vádlott, Zeke Erzsébet tulajdonságaként jelenítik meg. Tehát ebben az esetben nem csupán a boszorkány mint közösség aktiválódik és válik nyelviileg hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára, hanem a vádlott – a periratnak ebben a szakaszában még – feltételezett, de jogilag nem érvényes boszorkányidentitása is. Ugyanakkor a boszorkány mint fogalom igen sematikus jelenik meg, mivel ez a megnyilatkozás nyelviileg csak azt teszi hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára, hogy a boszorkány közösség, vagyis egy olyan fogalmi kategória, amelynek személyek lehetnek a példányai azáltal, hogy végrehajtanak bizonyos – meg nem nevezett – cselekvéseket. Az első periratnak ebben a szakaszában tehát a vádló nem határozza meg egyértelműen a tanúk és az olvasó számára, hogy aktuálisan, a saját nézőpontjából mi alapján tekint valakit boszorkánynak. Ez egyrészt lehetővé teszi azt, hogy a tanúk a boszorkánysággal kapcsolatos egyéni tudásuk alapján hozzanak létre olyan narratívákat vallomásaikban, amelyek alapján úgy vélik, hogy a vádlott boszorkány. Másrészt pedig az is lehetővé válik, hogy a vádló a vallomásokban szereplő összes narratívát a vádlott boszorkányidentitását igazoló pozitív identitásgyakorlatként értékelje, mivel a per későbbi szakaszában nem kell ragaszkodnia egy a tanúkhöz intézett kérdésekben általa már részletesen kidolgozott boszorkányfogalomhoz.

A második periratban az elsőtől eltérően a *boszorkányságot* szóalak révén csak a boszorkány mint közösség aktiválódik és válik nyelviileg hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára, a vádlott feltételezett boszorkányidentitása azonban nem. Emellett ebben a megnyilatkozásban a boszorkány fogalma nyelviileg részletesebben ki van dolgozva, mivel a „Boszorkányságokhoz illendő cselekedeteket tud latott nyilván és hallott, ki fejte a tavalyi avagy harmadfű borjut, kik szedték az harmatot” szakasz révén nyelviileg hozzáférhetővé válik a tanúk és az olvasó számára a boszorkány mint közösség két sematikus tulajdonsága, vagyis két olyan tevékenység, amelynek megvalósítása esetén a vádló a saját nézőpontjából boszorkánynak tekint egy személyt. Ugyanakkor az „és töb a fele; s minemü boszorkányságokat” szakasz nyelviileg jelzi azt a tanúknak és az olvasónak, hogy a vádló ebben a megnyilatkozásban nem tette nyelviileg hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára az általa aktivált boszorkány mint fogalmi kategória összes tulajdonságát. Tehát a vádló által aktuálisan aktivált boszorkányfogalom itt is csak részlegesen válik nyelviileg hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára, aminek ugyanazok a diszkurzív következményei, mint az előző megnyilatkozásnak.

A harmadik periratban az első perirathoz hasonlóan a „Balog Éva nevű aszszony boszorkányi és ördögi bővös bájos mesterségekkél élven” szakasz révén nem csupán a boszorkány mint közösség aktiválódik és válik nyelviileg hozzáférhetővé a tanúk és az olvasó számára, hanem a vádlott – a perirat ezen szakaszában még – feltételezett, de jogilag nem érvényes boszorkányidentitása is. Emellett a má-

sodik perirathoz hasonlóan a „fenyegetését, és testekben, tagjaikban, marháikban és jószágiban való megrontását” szakasz révén a vádló nyelvileg hozzáférhetővé teszi a tanúk és az olvasó számára az általa aktuálisan – aktiváció segítségével – létrehozott boszorkány mint közösség egyes tulajdonságait. Nevezetesen azt, hogy a boszorkányok megfenyegetnek másokat, illetve kárt okoznak mások egészségében és használlataiban. Itt tehát expliciten megjelenik a rontás mint a boszorkányok által megvalósított jellegzetes tevékenység.

5.3. A periratok harmadik szerkezeti egysége a tanúvallomásokból áll. A tanúk vallomásaikban – a saját nézőpontjukat érvényesítve – narratívákat hoznak létre. Ezek a narratívák olyan nyelvileg hozzáférhetővé tett, időben egymást követő elemi jelenetek sorai, amelyeknek egyik szereplője a vádlott. A vádló a narratívák értelmezése alapján fokozatosan hozza létre a vádlott aktuális – a vádló pozíciójából adódóan jogi érvennyel bíró – mentális reprezentációját. A vádló a narratívák értelmezésekor eltekint attól, hogy ezeket a narratívákat a tanúk a saját nézőpontjukból, aktuálisan hozzák létre. Tehát a vádló nézőpontjából a vallomásokot alkotó narratívák objektív igazságértékkel bírnak. Ennek alapja, hogy eleve csak olyan személyek tehetnek vallomást, akiket a vádló megbízhatónak és becsületosnak tart, illetve akik a vallomásuk előtt megesküdnek arra, hogy „igazat” mondanak. Emellett a vádló nézőpontjából a vallomások jelentésszerkezetének számos olyan implicit összetevője van, amelyet a tanúk nem tettek nyelvileg kifejtetté, azonban a vádló értelmezésében már fontos szerepet kap. Végül a vádlott mentális reprezentációja a vádló nézőpontja szerint szükségszerűen viszonyba kerül a boszorkánnyal mint közösséggel, mivel a vádló a tanúkhöz intézett kérdéseiben már aktiválta azt.

Az elemzett tanúvallomásokban megjelenő narratív sémák a következők: 1. A vádlott kér valamit a tanútól – a tanú nem teljesíti a vádlott kérését – (a vádlott mond valamit a tanúnak vagy elhelyez egy tárgyat valahol) – bekövetkezik valamilyen a tanút vagy annak használlatait érintő negatív esemény(sor) – (a tanú teljesíti a vádlott kérését, a negatív eseménysor, illetve annak hatása megszűnik). 2. A tanú vagy annak használlata megbetegszik – a vádlott azt állítja, hogy csak ő tudja meggyógyítani – a vádlott tesz valamit; a tanú vagy annak használlata meggyógyul. 3. A vádlott harmatot szed a mezőn – a vádlott tehenei feltűnően sok tejet adnak, míg mások teheneinek teje elapad. 4. A vádlott megfej egy olyan tehenet, amelynek a tanú tudomása szerint soha vagy régen nem volt borja. 5. A vádlott (éjszaka) hirtelen megjelenik a tanú közelében, hirtelen eltűnik (illetve hirtelen újra megjelenik). 6. Boszorkányságért elítélt személyeket vágeznek ki – a vádlott feltűnően zavartan, ijedten viselkedik – a vádlott közöl valamilyen információt a kivégzett boszorkányról (és annak társairól). 7. A vádlottat egy őt jól ismerő (például vele együtt lakó) személy boszorkánynak nevezi.

Az elemzett periratok összesen 64 vallomást tartalmaznak. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt azonban a továbbiakban a vizsgált periratok három lényeges vallomástípusának csak egy-egy tipikus példányát elemzem. Az első vallomástípusban kizárólag egy vagy több narratíva szerepel, a tanú ugyanakkor nem teszi nyelvileg kifejtetté sem azt, hogy szerinte a vádlott idézte-e elő a narratívában szereplő egyes eseményeket, sem pedig azt, hogy az általa elmondott narratíva

alapján boszorkánynak tartja-e a vádlottat. A második vallomástípusban a tanú az általa elmondott narratíva részeként nyelviileg kifejtetté teszi azt, hogy szerinte vagy más(ok) szerint a vádlott boszorkány. A harmadik vallomástípusban a tanú az általa elmondott narratíva részeként nyelviileg kifejtetté teszi azt a véleményét, amely szerint a narratívában szereplő egyes eseményeket a vádlott okozta. Ugyanakkor azt nem teszi nyelviileg kifejtetté, hogy emiatt boszorkánynak tartja a vádlottat. A vallomástípusok tehát a nyelvi kifejtettség jellegében és mértékében különböznek egymástól, az előző bekezdésben felsorolt narratív sémák ugyanakkor mindhárom vallomástípus példányaiban megjelenhetnek. Az első vallomástípus tipikus példánya az első periratban szereplő (5) megnyilatkozás.

(5) „Ezen fatenstül [= tanútól] szalonnat kert ezen vastagh Aszszony [ti. a vádlott, Zeke Erzsébet] akkor nekie [a tanú] nem adott, az mikor [a tanú] az Ura mellett fekütt volna Etszaka az ágyon fel kaptak, az haz földéhez negykezláb hajítottak, ugy más Etszakais; harmad nap reggel csak be ugrik reggel az ajton [a vádlott] s mondgya no régen kérek szalonnat tölled, nem attál adcze már? Adott neki ezen fatens szalonnat, azolta nem hajítottak az földhöz.” (SCHRAM 1970: 142.)

Az (5) megnyilatkozásban szereplő narratíva a következő, időben egymást követő elemi jelenetekből áll: 1. A vádlott szalonnát kér a tanútól. 2. A tanú nem ad szalonnát a vádlottnak. 3. Az ágyában fekvő tanút ezután két egymást követő éjszaka valaki felkapja és a földre dobja. 4. A harmadik nap reggelén a vádlott felidézi korábbi kérését, és újra szalonnát kér a tanútól. 5. A tanú szalonnát ad a vádlottnak. 6. Azután a tanú nem dobja senki a földre éjszaka. Ebben a narratívában az *akkor*, a *mikor* [...] *Etszaka*, a *más Etszakais*, a *harmad nap reggel* és az *azolta* révén az elemi jelenetek időbeli egymásutánisága jelenik meg nyelviileg kifejtett módon, az elemi jelenetek közötti ok-okozati viszonyt kifejező nyelvi elemeket azonban nem találunk a vallomásban. Emellett „az ágyon fel kaptak, az haz földéhez negykezláb hajítottak” tagmondatban szereplő *fel kaptak* és *hajítottak* igék azt ugyan nyelviileg kifejtetté teszik, hogy a tanú nézőpontjából az éjszakai események egy ismeretlen cselekvő tetteiként konstruálódnak meg, azonban a tanú nem jelenti ki sem azt, hogy ez a cselekvő a vádlott volt, sem azt, hogy ez a narratíva egy a boszorkányhoz mint közösséghez kötődő tevékenység, a rontás példánya volna, sem pedig azt, hogy a vádlott az ő nézőpontjából boszorkány.

Az első perirat végén szereplő elmarasztaló ítélet azonban arra utal, hogy ezt a narratívát a vádló a vádlott pozitív identitásgyakorlataként, vagyis olyan cselekedetként értelmezte, amely az ő nézőpontjából azt jelzi, hogy a vádlott boszorkány. Ez az értelmezés a vádló nézőpontjából egyrészt azon alapul, hogy a tanúvallomás a perirat diskurzusában egy kérdésre adott válasz. A vádló pedig az első periratban arra kérdezett rá, hogy a tanúk milyen cselekedetek alapján gondolják azt, hogy a vádlott boszorkány. Ha erre a kérdésre a tanú egy narratívával válaszol, akkor a vádló azt a narratívát minden esetben a vádlott olyan cselekedetként fogja értelmezni, amely az ő nézőpontjából azt jelzi, hogy a vádlott boszorkány, mivel feltételezi, hogy egy tanú csak akkor válaszol narratívával erre a kérdésre, ha az alapján boszorkánynak tartja a vádlottat. A vádló értelmezésének

másik alapja az, hogy a vallomásban szereplő, az elemi jelenetek időbeli egymásutánosságát kifejező nyelvi elemeket metaforikus kifejezéseként, az OK-OKOZATISÁG – IDŐBELI EGYMÁSUTÁNISÁG fogalmi metafora segítségével értelmezi. E szerint a fogalmi metafora szerint ha két esemény időben követi egymást, akkor a korábbi esemény a későbbi esemény oka, a későbbi esemény pedig a korábbi esemény következménye. A vádló értelmezése szerint tehát a tanút azért dobják a földre éjszaka, mert előtte nem adott szalonnát a vádlottnak, illetve a korábbi éjszakai események azért szűnnek meg, mert a tanú másodszor már ad szalonnát a vádlottnak. Ezáltal a vádló a narratívát a rontás mint tevékenység példányaként azonosítja, amely így a boszorkánysággal kapcsolatos tudása alapján azt jelzi a számára, hogy a vádlott boszorkány.

A második vallomástípusban a tanú az általa elmondott narratíva részeként nyelviileg kifejtette teszi azt, hogy szerinte vagy más(ok) szerint a vádlott boszorkány. E vallomástípus tipikus példánya a második periratban szereplő (6) megnyilatkozás.

(6) „Toth Janosnenal [ti. az egyik vádlottnál] leven egj hajdu harmadivi quartelyban attul hallotta a fatens [ti. a tanú] hogj mondotta a Kapitanynak, Az en gazda Aszszonyom [ti. az egyik vádlott] meg erdemlene a tüzet mert sült boszorkany.” (SCHRAM 1970: 150.)

A (6) megnyilatkozásban a tanú azt állítja, hogy az egyik vádlottnál megszálló hajdú kijelentette, hogy a vádlott boszorkány. A második perirat végén szereplő elmarasztaló ítélet itt is arra utal, hogy a vádló ezt az állítást annak jeleként értelmezte, hogy a vádlott boszorkány. Ennek alapja az, hogy a vádló egyrészt implicit módon feltételezi a tanúról, hogy minden állítása objektív igazságértékkel bír, mivel megbízható és becsületes ember, aki emellett megesküdtött arra, hogy igazat mond. Tehát ha a tanú azt állítja, hogy a vádlottnál lakó hajdú kijelentette, hogy a vádlott boszorkány, akkor ez a kijelentés valóban megtörtént. Emellett a vádló a kontextus alapján implicit módon feltételezi, hogy a tanú egyetért az általa idézett kijelentéssel, mivel ha nem értene vele egyet, akkor nem idézné azt egy olyan perben tett vallomásában, amelynek célja annak megállapítása, hogy a vádlott boszorkány-e.

A harmadik vallomástípusban a tanú az általa elmondott narratíva részeként nyelviileg kifejtette teszi azt a véleményét, amely szerint a narratívában szereplő egyes eseményeket a vádlott okozta. Ugyanakkor azt nem teszi nyelviileg kifejtetté, hogy emiatt boszorkánynak tartja a vádlottat. E vallomástípus tipikus példánya a harmadik periratban szereplő (7) megnyilatkozás.

(7) „Ezen fatens [= tanú] másoktul hallotta, hogy házához menván Balog Éva [ti. a vádlott], az leányát a' fatensnek [= tanúnak] megtapogatta, mondván: – ennél szebb leánnya nem léssen kegyelmednek, a' mint is másnapra kelvén, a' leányka rosszul lett, úgy, hogy a' kemencére felfekütt, de onnét is leesett. Látván a' fátens gyermekének állapottyát, mondotta Molnár Istvánnénak, hogy mondaná meg Balog Évának, leányát gyógyítsa meg, mivel erőss gyanósága vagyon reá. A' reá való üzenés után a' leányka jobban lett.” (BESSENYEI 1997: 183.)

A (7) megnyilatkozásban szereplő narratíva a következő, időben egymást követő elemi jelenetekből áll: 1. A vádlott megtapogatja a tanú lányát, és kijelenti, hogy ennél szebb lánya nem lesz a tanúnak. 2. A tanú lánya másnap megbetegszik. 3. A tanú üzen a vádlottnak, hogy gyógyítsa meg a lányát. 4. A tanú lányának állapota javul. Ebben a narratívában a *másnapra* és az *A' reá való üzenés után* révén az elemi jelenetek időbeli egymásutánisága jelenik meg nyelvileg kifejtett módon, az elemi jelentek közötti ok-okozati viszonyt kifejező nyelvi elemeket azonban az (5) megnyilatkozáshoz hasonlóan nem találunk a vallomásban. Ugyanakkor fontos különbség az (5) megnyilatkozáshoz képest az „eröss gyanósága vagyon reá” tagmondat, amely nyelvileg kifejtetté teszi azt, hogy a tanú véleménye szerint valószínűleg a vádlott okozta a lánya betegségét egyrészt azért, hogy megérintette, másrészt azért, amit mondott. Tehát a tanú nézőpontjából a vádlott „ennél szebb leánnya nem léssen kegyelmednek” megnyilatkozása deklaratív beszédaktusnak, boszorkányátoknak minősül, vagyis olyan megnyilatkozásnak, amely tényleges negatív változást idéz elő a nyelven kívüli valóságban (vö. CULPEPER –SEMINO 2000; SZILI 2004: 96).

A harmadik perirat végén szereplő elmarasztaló ítélet itt is arra utal, hogy ezt a narratívát a vádló a vádlott pozitív identitásgyakorlataként, vagyis olyan cselekedeteként értelmezte, amely az ő nézőpontjából azt jelzi, hogy a vádlott boszorkány. A vádló értelmezésének alapjai itt is megegyeznek az (5) megnyilatkozás elemzése során leírtakkal. Ugyanakkor a (7) megnyilatkozás esetében a vádló értelmezése kiegészül azzal, hogy az „eröss gyanósága vagyon reá” tagmondat alapján elfogadja a tanúnak azt az értelmezését, amely szerint a vádlott okozta a tanú lányának betegségét. Ennek alapja az a már említett körülmény, hogy a vádló implicit módon feltételezi, hogy a vallomásokban szereplő állítások objektív igazságértékkel bírnak, mivel a tanúk az ő nézőpontjából becsületes és megbízható emberek, akik ráadásul megesküdtek arra, hogy igazat mondanak.

5.4. A periratok negyedik szerkezeti egysége az ítélet, amelyben az eljáró hatóság képviselője létrehozva és nyelvileg hozzáférhetővé teszi a vádlott(ak) jogilag érvényes identitását, vagyis azt, hogy a vádlott(ak) mentális reprezentációját a boszorkány mint közösség példányaként azonosítja-e. Az elemzett periratokban elmarasztaló ítéletek születtek, így az eljáró hatóság képviselői az ítéletben a vádlottak boszorkányidentitását hozzák létre.

(8) „Ki teczik az Authenticalt [= azonosított] Tanuknak vallásokbul, hogy az kiket Zeke Eörsebet meg fenyegetett, azok azonnal Eördögghi cselekedetitüll megh romlottanak; Melly megh vesztett Szemellyek közzül ez vilagbul kiis kellett mulnj nemellyeknek. Ez mellett maga szajja vallasa is leven az hogy az mikor Csáton egy boszorkanyt megh egettek az Boszorkanyoknak nagy vasarok volt. Melly titkos Eördögghi cselekedetekhez Tiszta Szemelly tudni nem szokott. Kire való nézve több cselekedetinek es tarsainak ki vallasara, hohér által megh kinosztatik, azutan elevenen megh egettetik.” (SCHRAM 1970: 143.)

(9) „Meg visgalvan szorgalmatossan Magistratus Uram eő kglme [= kegyelme] Toth Janosne, Karasznai Susanna es Toth Istvanne Nagj Boris ellen peragaltatott Actioját [= lefolytatott eljárását] es annak meg bizonyitasara az Szek szine előtt examinált [= kikérdezett] Tanuk fassioit [= vallomásait] mivel mind Krasznai

Susanna s mind Nagj Boris ellen alkalmas Tanuk vallottanak [...] Nemeti Janosne gjemerket fenyegetődzese utan meg rontotta nyomorulta tette [...] mellyekbül meg világosodot, ezen Emberi természet felett tiszta személyhez nem illendő cselekedetekbül nyilván valo boszorkanysagok mely cselekedetekert ezen meg nevezett Nagj Boris es Karasznyai Susanna Nemes Varmegyenk tisztulasanak okaert elsöben hoher által magok boszorkany tarsaiknak es gonosz cselekedeteknek ki vallasara meg kinoztatvan, Tüzzel fognak meg egettetni.” (SCHRAM 1970: 153.)

(10) „Minthogy a’ felül említett Balog Évának boszorkánysága és ördögös bűbájossága az tanuknak bizonyságából nyilván kiteczik, azért elsöben is több ollyas maga társainak kivállására, elsöben hóhér által megkinoztatik és ezután megégettetik.” (BESSENYEI 1997: 185.)

A három elemzett ítélet hasonló tartalmi egységekből áll. Az eljáró hatóság képviselői a „Ki teczik az Authenticalt Tanuknak vallásokbul”, a „mind Krasznai Susanna s mind Nagj Boris ellen alkalmas Tanuk vallottanak” és a „tanuknak bizonyságából nyilván kiteczik” szakaszokban mindhárom ítéletben hivatkoznak a tanúvallomásokra. Majd az első és a második periratban szereplő (8) és (9) megnyilatkozásokban többek között a „kiket Zeke Eörsebet meg fenyegetett, azok azonnal Eördöghi cselekedetitüll megh romlottanak”, illetve „a Nemeti Janosne gjemerket fenyegetődzese utan meg rontotta nyomorulta tette” tagmondatok révén az eljáró hatóság képviselői a vallomásokot a saját nézőpontjukból értelmezve nyelvileg hozzáférhetővé teszik a vádlottak általuk létrehozott, jogilag érvényes mentális reprezentációit. Ez a tartalmi egység azonban hiányzik a harmadik periratban szereplő (10) megnyilatkozásban. Ezután a „titkos Eördöghi cselekedetekhez Tiszta Szemelly tudni nem szokott”, a „nyilván valo boszorkanysagok” és a „Balog Évának boszorkánysága” szerkezet révén az eljáró hatóság képviselői nyelvileg hozzáférhetővé teszik a vádlottak jogilag érvényes boszorkány-identitását, vagyis azt, hogy a vádlottak mentális reprezentációját a boszorkány mint közösség aktuális példányaként azonosították. Végül a „hóhér által megh kinosztatik, azutan elevenen megh egettetik”, a „meg kinoztatvan, Tüzzel fognak meg egettetni” és a „hóhér által megkinoztatik és ezután megégettetik” tagmondatok révén az eljáró hatóság képviselői nyelvileg kifejtették a vádlottak boszorkányidentitásának következményét: a kínvallatást és a halálbüntetést.

Azzal, hogy az ítélet révén létrejön a vádlottak jogilag érvényes boszorkány-identitása, a vádlónak – és a boszorkányper többi résztvevőjének – nem csupán a vádlottakkal kapcsolatos ismeretei módosulnak, hanem megváltozik a boszorkányságra mint közösségre vonatkozó tudása is. Ugyanis azáltal, hogy a vádló a vádlott mentális reprezentációját a boszorkány mint közösség aktuális példányaként azonosítja, a vallomások értelmezése során a vádlotról összegyűjtött tudása részévé válik a boszorkányra mint közösségre vonatkozó tudásának.

6. Összefoglalás és kitekintés. A tanulmány a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét alkalmazta három, a 18. század elején Borsod vármegyében lefolytatott boszorkányper periratainak kognitív pragmatikai elemzése során. Az elemzés kimutatta, hogy a perirat egyes szerkezeti egységeinek meghatározott funkciója van a boszorkányra vonatkozó közösség- és identitás-

képzés folyamatában. Az eljáró hatóság képviselője a tanúkhöz intézett kérdéseiben aktiválja és teszi nyelviileg hozzáférhetővé a boszorkányt mint közösséget a tanúk és az olvasó számára. Majd a kérdéseire kapott válaszok, a tanúvallomások értelmezése alapján fokozatosan hozza létre a vádlottak mentális reprezentációját, amelyet az ítéletben nyelviileg is kifejtetté tesz. Végül az ítélettel létrehozza és nyelviileg kifejtetté teszi a vádlottak aktuális, jogilag érvényes boszorkányidentitását. A dolgozat tehát megmutatta, hogy a boszorkányperek periratai hogyan elemezhetőek közösség- és identitásképző diskurzusokként. Ugyanakkor esettanulmányként nem vállalkozott arra, hogy általános kijelentéseket tegyen a magyarországi boszorkányperek perirataival kapcsolatban. Ehhez ugyanis egy nagyobb anyagon elvégzett, kvantitatív szempontokat is érvényesítő elemzésre lenne szükség.

Kulcsszók: boszorkányper, kognitív pragmatika, szociolingvisztikai gyakorlatelmélet, közösség, identitás.

Hivatkozott irodalom

- BESSENYEI JÓZSEF szerk. 1997. *A Magyarországi boszorkányság forrásai* 1. Balassi, Budapest.
- BUCHOLTZ, MARY 1999. „Why be normal?”: Language and identity practices in a community of nerd girls. *Language in Society* 29: 203–223. [http://dx.doi.org/10.1017/\[-\]S0047404599002043](http://dx.doi.org/10.1017/[-]S0047404599002043)
- COUPLAND, NIKOLAS 2007. *Style: language variation and identity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CULPEPER, JONATHAN – SEMINO, ELENA 2000. Constructing witches and spells: Speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 97–116. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.1.1.08cul>
- DÖMÖTÖR TEKLA 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, Budapest.
- GECESEI LAJOS 1984. *Tanúk és és vádlottak vallomásai. A Békés vármegyei boszorkányper-ekből*. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba.
- GELENCSÉR JÓZSEF 1991. Egykori törvényen alapuló népi büntetőszokás, a megégetés. *Ethnographia* 102: 251–261.
- HAJDU LAJOS 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető, Budapest.
- KLANICZAY GÁBOR 1986. Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–295.
- KOMÁROMI TÜNDE 2002. Hat boszorkány rontásai, Kolozsvár, 1854. In: SZABÓ Á. TÖHÖTÖM szerk., *Életutak és életmódok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2003. Adalékok a boszorkányperek eljárási kérdéséhez a Heves és Külső-Szolnok megyei periratok nyomán. *Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai* 4: 191–210.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2005. A boszorkánykutatásban megjelenő 15–18. századi történeti érvelések. *Jogtörténeti tanulmányok* 40: 281–299.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Doktori értekezés. Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Miskolc. Kézirat.

- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETYKÓ MÁRTON 2013. Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusában. *Magyar Nyelvőr* 137: 274–314.
- PÓCS ÉVA 1995. Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768). *Népi kultúra – Népi társadalom* 17: 9–66.
- SCHMID, HANS-JÖRG 2012. Generalizing the apparently ungeneralizable. Basic ingredients of a cognitive-pragmatic approach to the construal of meaning-in-context. In: SCHMID, HANS-JÖRG ed., *Cognitive Pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston. 3–24. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214215.3>
- SCHRAM FERENC 1970. *Magyarországi boszorkánypercek 1529–1768. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108: 18–39.
- SINHA, CHRIS 2007. Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science. In: GEER-AERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 1266–1294. [http://dx.doi.org/10.1093/\[-\]oxfordhb/9780199738632.013.0049](http://dx.doi.org/10.1093/[-]oxfordhb/9780199738632.013.0049)
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris, Budapest.
- VAN DIJK, TEUN A. 2007. Comments on Context and Conversation. In: FAIRCLOUGH, NORMAN – CORTESE, GIUSEPPINA – ARDIZZONE, PATRIZIA eds., *Discourse and Contemporary Social Change*. Peter Lang, Bern. 281–316.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1990. Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia* 101: 384–437.
- WENGER, ETIENNE 2000. *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511803932>

Documents of witchcraft trials as community and identity forming discourse

This paper presents a historical pragmatic analysis of the documents of three witchcraft trials of the early eighteenth century in Borsod County (Hungary). In particular, the author investigates the prosecutor's own utterances and his interpretation of the witnesses' testimonies in documents of witchcraft trials as specimens of community and identity forming discourse to see how the prosecutor creates 'witchcraft' as a community and 'witch' as the culprits' identity. The paper applies a socio-cognitive model of discursive community and identity formation in analysing the documents of witchcraft trials under discussion

Keywords: witchcraft trial, cognitive pragmatics, sociolinguistic theory of language use, community, identity.

PETYKÓ MÁRTON
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemeseik és közrendűek levelezésében

1. Bevezetés. A jelen kutatás célja a kérés beszédaktus-jellemzőinek vizsgálata 16–18. századi magyarországi levelezésekben, történeti szociopragmatikai keretben. Főbb forrásaim jobbágy- és végvári levelek, illetve a két Zrínyi Miklós, Telegdy Pál és Telegdy János, Poppel Éva és Csányi Ákos levelezése. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy 1. milyen írott és íratlan társadalmi elvárások állapíthatók meg a kérés nyelvi megformálását illetően a vizsgált korszakban; 2. hogyan érvényesülnek ezek az elvárások az adott időszak különböző társadalmi osztályainak írásbeli kommunikációjában.

A magyarországi szakirodalomban készültek korábban a kérés beszédaktusával foglalkozó vizsgálatok, amelyek elsősorban a szinkrón nyelvi állapotok felmérését célozták (vö. SZILI 2002, 2004; SZOMBATHELYI 2008; BORONKAI 2009), történeti korpuszt feldolgozó kutatás azonban csak elvétve akad (KOÓS 2008). Ez – egyebek között – két dologra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a hazai nyelvtörténeti szakirodalomban a nyelvhasználat-történeti vizsgálódásokra különösen alkalmas középmagyar kor az ómagyar korszakhoz képest kevésbé állt a kutatások középpontjában. Ez a tendencia az elmúlt évtizedben változni látszik (vö. pl. PUSZTAI 1999, B. GERGELY 2000, 2002, HAADER–HORVÁTH szerk. 2008). A másik ok a történeti szociopragmatikának mint szemléletmódnak és kutatási módszernek a viszonylagos újdonsága a hazai nyelvészeti kutatásokban. Azzal, hogy a középmagyar kori szövegekre egyre több figyelem irányul, és e szövegek egyre inkább hozzáférhetővé válnak, megfelelő forrás áll rendelkezésre a történeti beszédaktus-vizsgálat elvégzésére is.

A jelen kutatás célja egy ilyen típusú vizsgálattal az, hogy a módszernek és a vizsgált két társadalmi osztály nyelvhasználati szokásainak újszerű összehasonlításával eddig még feltáratlan ismeretekkel járuljon hozzá a korszakról való tudásunkhoz. További cél az is, hogy az alkalmazott elemzési módszer révén a történeti és a mai magyar nyelvi adatok összevethetők legyenek, és így a diakrón és szinkrón beszédaktus-vizsgálatok kiegészíthessék egymás eredményeit. A vizsgálat során a jelen időszakot bemutató adatokat összevetem a nemzetközi CCSARP kutatásra¹ épülő magyar vizsgálat (SZILI 2002, 2004) eredményeivel, amely összevetés jól tükrözi majd az időben esetlegesen bekövetkező változásokat a kérés beszédaktusának nyelvi megformálásában.

¹ A Cross-cultural Study of Speech-Art Realization Patterns elnevezésű kutatás a kérés és bocsánatkérés beszédaktusát nyolc nyelvben vizsgálta. Célja kétirányú volt, egyrészt a nyelv- és kultúrafüggő jegyek, másrészt a nyelvi viselkedés univerzális jellemzőinek feltárása.

2. A kérés beszédaktusa. AUSTIN (1962) a *parancsol*, *könyörög* igék min-tájára a kérést a végrehajtókhoz csoportosítja. SEARLE (1975: 66) csoportosítása szerint kéréseket „teljesen standard módon használunk közvetett kérések vagy más direktívák, például parancsok végrehajtására”. LABOV és FANSHEL szociopragmatikai kutatásai alapján a parancs, kérdés és a kérés olyan beszédaktusok, amelyeket „az emberek mások viselkedésének legközvetlenebb befolyásolására használnak” (LABOV–FANSHEL 1977: 395). A magyar szakirodalomban SZILI a hasonló illokúciós erővel bíró aktusokkal (utasítások, parancsok stb.) egy csoportba, a direktívumok közé helyezi: „Searle öt tagot számláló taxonómiájában az utasítóknak nevezett (direktives) csoportban foglalnak helyet” (SZILI 2002: 12–13).

A nemzetközi szakirodalomban BLUM–KULKA–OLSHTAIN (1984: 200–205) több nyelvre kiterjedő vizsgálata a következőket állapította meg. 1. A kérés egyetemesen három kategóriába sorolható: közvetlen, közvetett kérés és célzás vagy tanács. 2. A nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy a közvetlen kérés a legelterjedtebb forma. SZILI szintén a nemzetközi CCSARP szempontrendszere alapján végzett kutatásokat a mai magyar nyelvre vonatkozóan (SZILI 2002, 2004).

Ugyancsak erre épített CULPEPER és ARCHER (2008) történeti szociopragmatikai vizsgálata, amelynek tárgya a kérés beszédaktusa 17–18. századi angol szövegekben. A szerzők a szinkrón nemzetközi CCSARP vizsgálat (BLUM–KULKA–OLSHTAIN 1984) kérdéseit alkalmazva igyekeztek feltárni, hogy az általuk megjelölt tézisek vajon azonos módon működnek-e történeti források esetében is. Arra a következtetésre jutottak, hogy a formai jellemzők erősen meghatározzák a kérés illokúciós erejét. Formai szempontból a kérések gyakran azonos módon épülnek fel, ami a korban meghatározott udvariassági formák „kötelező” használatából adódik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szerzők irodalmi szövegekből álló korpuszt vizsgáltak, amely a következtetések levonását illetően is korlátokat állít.

Kutatásomban magam is a CCSARP vizsgálat szempontrendszerét követem, mivel alkalmazása révén lehetőség nyílik a hazai és nemzetközi adatok, továbbá szinkrón és diakrón nyelvi megoldások összehasonlítására is.

3. A levelezés Magyarországon. A saját kezű levelezés kiváltsága a tárgyalt korszakban csak az igen kevés írni és olvasni tudó, sokszor magas műveltségű ember sajátja volt. A korai századokban, a 16. század második felétől (elsősorban a főnemesi) asszonyok írni és olvasni tudásával fokozatosan kialakult a családi levelezés (MATOLCSY–SEBESTYÉN 1981).

A későbbi századokban a magyarországi jobbágyságot a földesurak által kivetett adók és szolgáltatások, továbbá az állami adók terhelték, amelyeknek mértéke folyamatosan nőtt. A terhek megszüntetését a parasztok a levelek többségében a feljebbvalóktól kérték (vö. MATOLCSY–SEBESTYÉN 1981; HEGEDŰS 1984; ÁGOSTON–OBORNI 2000). A panaszosok nagy kockázatot vállaltak, a földesurak igyekeztek megtalálni a panasztevőt, majd sokszor keményen megbotozták, de- resre húzták őket (HEGEDŰS 1984).

Az írásos panaszokat általában szóbeli panasztétel előzte meg. A leveleket gyakran nem maguk a panaszosok, hanem megbízott községi jegyzők, tanítók,

papok, uradalmi tisztviselők vagy ügyvédek írták. A jobbágyoknak, végvári katonáknak, parasztoknak fizetniük kellett a lejegyzők munkájáért, esetleg valamilyen ajándékot illett adniuk. A fentiekből adódóan a történeti anyag feldolgozásakor számolnunk kell a szerzőség kérdésével, problémájával.

4. A források és a feldolgozás módja. A jelen kutatás során összesen 1027 darab levelet vizsgáltam, amelyből 143, a levelek közel 14%-a tartalmazott valamilyen kérést. Tartalmukat, céljukat, címzettjüket tekintve sokféleség jellemezte őket, amelyet a következőkben kvalitatív és kvantitatív elemzés keretében igyekszem bemutatni.

A vizsgált levelezés 71 végvári, 183 jobbágy- és 791 nemesi levélből áll. A kérést tartalmazó levelek eloszlása azonban közel azonos volt a különböző társadalmi csoportok vizsgált leveleinek arányával. A végvári levelek a kérést tartalmazó levelezés 9%-át, a jobbágy levelek 19%-ot, míg a főnemesek levelei 72%-ot tettek ki. Az aránytalan eloszlás oka elsősorban a fentiekben vázolt társadalmi körülményekben keresendő, továbbá az, hogy a jobbágyokat szigorúan büntették, ha azon kapták őket, hogy panaszt tettek vagy az úriszékhez fordultak sérelmeikkel.

A jelen vizsgálatban az egyes levelekben megjelenő kérések elemzése SZILI KATALINNAK a korábban már említett tanulmányai (2002, 2004), illetve az azokban alkalmazott CCSARP vizsgálat szempontjai szerint történt. Az elemzés tárgyát kizárólag a levelekben megjelenő kérések alkotják; a kutatás terjedelmi korlátai miatt nincs lehetőség a levél egészének vizsgálatára. Elemzem a kérés tárgyát, a kérés felépítését és a kérést felépítő elemeket: megszólításokat, a beszédaktus igéket, az önmegnevezést.

A kérés levelekben való megjelenéséből adódóan fontos elemzési szemponttá válik a megnevezés és az önmegnevezés kérdése, hiszen a misszilisek műfaji adottságaiknak megfelelően tartalmaznak megszólítást, illetve aláírást, amelyben a levél szerzője megnevezi magát, így még inkább érdekessé válik a kérésekben esetlegesen külön megjelenő forma. SZILI korábbi eredményei alapján kijelenthető, hogy a kérés tárgya szoros összefüggést mutat a kérés nyelvi megformálásával, így ennek vizsgálata is releváns a vizsgálatban, míg a kérés különböző egységeinek megjelenése, elhagyása, azok sorrendje megfelelően reprezentálhatja a korban elvárt nyelvi szokásokat, elvárásokat.

5. A kérés aktusának megjelenési formái. A következőkben elemzem a kérést felépítő egységek megjelenési gyakoriságát és funkcióját. A kérés három egységének megjelenési gyakorisága rámutat arra, hogy a nemesi és nem nemesi kérések felépítése eltérést mutat, így más nyelvi kommunikációs elvárások érvényesültek a vizsgált időszakban a két társadalmi csoportban. A megszólítások, továbbá a támogató lépések esetleges megjelenése, továbbá azok nyelvi megformáltsága tükrözi a kor társadalmi elvárásait. Ilyen módon ezen elemek elemzése szorosan kapcsolódik a fő aktus elemzéséhez, így a bevezetőben feltett kérdések megválaszolásához.

A vizsgálat kérdései: 1. milyen írott és íratlan társadalmi elvárások állapíthatók meg a kérés nyelvi megformálását illetően a vizsgált korszakban; 2. hogyan érvényesülnek ezek az elvárások az adott időszak különböző társadalmi osztályainak írásbeli kommunikációjában.

5.1. A kérés tárgya. SZILI a kérés pragmatikájára irányuló vizsgálataiban (2002, 2004) rámutat, hogy a kérés tárgya nagyban meghatározza a kérés módját, megfogalmazását, egyúttal a kérés stratégiáját is. Eredményei alapján minél jelentéktelenebb vagy kisebb értékű a kérés tárgya, annál nagyobb arányban használták a hallgatók a direkt formákat, míg az érték emelkedésével fokozatosan csökkent ezen alakok előfordulásának száma, egyúttal nagyobb arányban jelentek meg a támogató lépések a kérés felépítésében. Ilyen módon a támogató lépések használata tükrözi a külső és belső kontextuális tényezők alakulását, azaz a kérés tárgya és a kérés felépítése között kapcsolat mutatható ki.

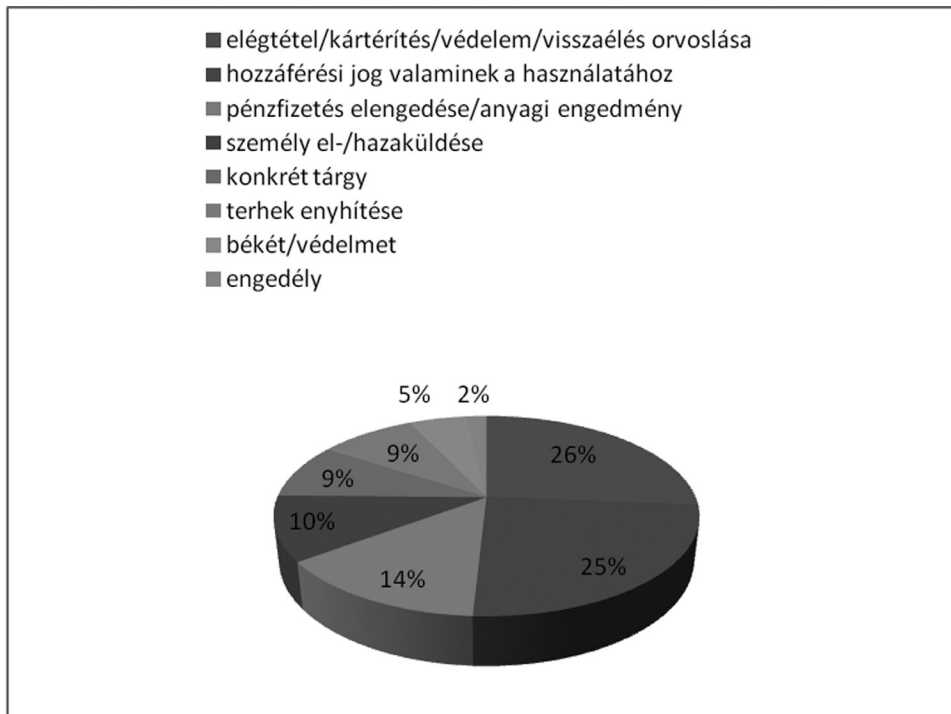
5.1.1. Nem nemesek kérései. A nem nemesi levelek kérései alapján nyolc kategóriát állítottam fel (1. ábra), amelyek bemutatják, mire vonatkoznak a különböző kérések: elégtétel/kártérítés/védelem/visszaélés orvoslása; hozzáférési jog valaminek a használatához; pénzfizetés elengedése/anyagi engedmény; személy el-/hazaküldése; konkrét tárgy kérése; terhek enyhítése; béke/védelem kérése; engedély. A jobbágyok és végvári katonák leveleiben a leggyakoribb az elégtétel, kártérítés, védelem és visszaélés orvoslásáért való kérelem. A levél küldője valamilyen anyagi vagy erkölcsi kárt szenvedett el, kárpótlásért a levél címzettjéhez fordul. Például Hajagos János levele (Szabadka, 1798), amelyben ártatlan meghurcoltatásáért kér elégtételt Szabadka város úriszékétől: „most alázatosan instálom a Tekintetes Uraság székét, méltóztasson meg vizsgálni ha érdemes voltam e azon 12 pálcakra a melyett nékem Gyüre József adatott, és felséges fiamat katonának elvinni, mely kegyes válaszáat a midőn elvárom alázatos szegény jobbágya maradok” (BB. 100).

A jobbágyok és végvári katonák nehéz társadalmi helyzetéből adódóan, amely gyakran társult rossz anyagi körülményekkel is, gyakori egy terület vagy egy adott szolgáltatás hozzáférési jogáért való folyamodás. Szelistyei jobbágyok Wesselényi József földesúrhoz írt levelükben az elvett egyházi erdő visszaadását, használati jogát kéri: „instálunk Nagyságodat mély alázatossággal, méltóztassék ügyünket könyörülő szívére venni, s ecclesiánkat azon kevés beneficiumtól meg nem fosztani” (EP. 100).

Gyakori a pénzfizetés elengedéséért, az adóterhek könnyítéséért folyamodás, például Kunn István levelében Bács-Bodrog vármegyéhez, amelyben évi adójának elengedését kéri, miután villámcsapás következtében mindene elégett: „Melyre nézve alázatosan folyamodom tekintetes Nemes Vármegyéhez, méltóztasson ily nagy kárvallásban kegyes segedelemmel lenni, hogy az Tekintetes Nemes Vármegyére tartozó portióbéli fizetést kegyesen relaxalni méltóztasson” (BB. 102). A további kérések a konkrét tárgy (kölcson)kérése (például hitlevél igénylése), béke vagy védelem kérése (például kóborló katonák békebontásának megfékezése), személy el- vagy hazaküldése (például székely határőr katona kérése a császár felé, amelyben katonai szolgálatot teljesítő fia hazabocsátását kéri), és az engedély kérése (például válasra) között oszlott meg.

1. ábra

A nem nemesi kérések aránya a kérés tárgya alapján

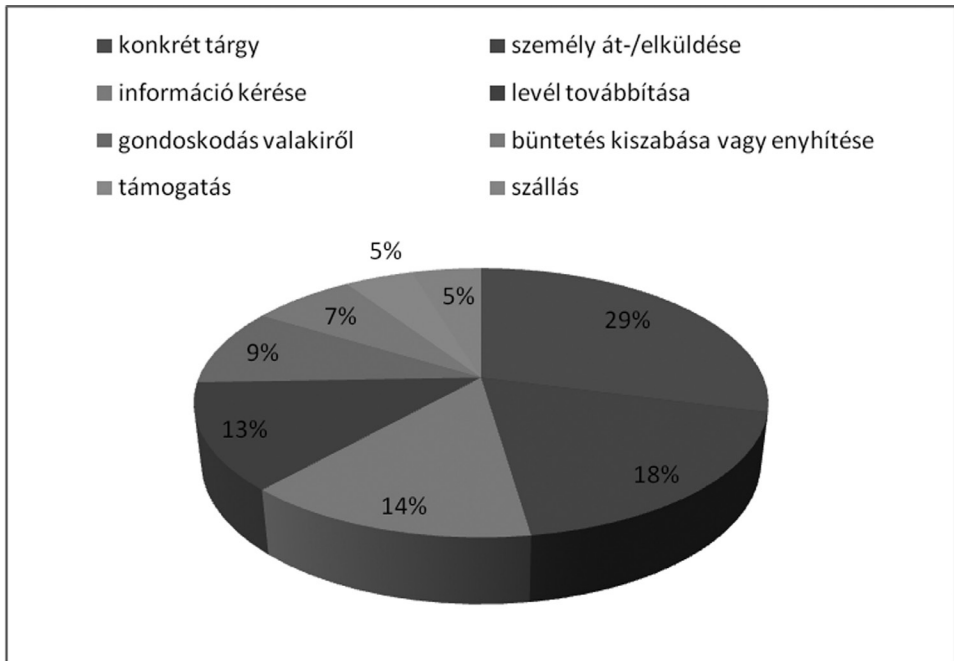
5.1.2. A nemesek kérései. A nemesi kérések vizsgálata során szintén 8 kategóriát határoztam meg. Az 1. ábrához hasonlóan a felsorolás egyben az előfordulás gyakoriságát is mutatja. Ahogyan a 2. ábrán látható, legnagyobb arányban a konkrét tárgy (el)kérese jelent meg, így orvosság (például Poppel Éva levelezésében), esetleg szekér, kocsi, szerszám kölcsönvétele. Csányi Miklós például 1554. évi levelében hordókat kér Nádasdy Tamástól: „Kegyelmednek megh írom azonnal ha mi olly hireim érkeznének, ennekem paranczollion kegyelmed kerem szeretettel, mindenben kesz szolgaya uagiok kegyelmednek” (ML. 127).

Hasonlóan gyakori a kérések azon típusa, amelyekben a levél írója arra kéri a címzettet, udvartartásának egy tagját küldje át az ő udvarába, például Zrínyi Miklós Batthyány Ádámmal írt levelében (Csáktornya, 1653): „Kerem kegyelmedet szeretettel, az en keduemert es Attyafiusagomert, azon Franciscanus Doctort ennehany napra eresze el kegyelmed Kegleuich Ferencz Uramhoz” (ZML. 212).

A kisebb arányban előforduló kérések esetében a kérések írói támogatásért, büntetés kiszabásáért vagy enyhítéséért járnak közben; valakiről való gondoskodásért folyamodnak; szállást, az adott levél továbbítását vagy információt kérnek, például személyek hollétéről, az érkezés vagy indulás időpontjáról.

2. ábra

A nemesi kérések megoszlása a kérés tárgya alapján

A nemesi és nem nemesi kérésekben csupán két kategóriában találtam átfedést, így a konkrét tárgyra és személyekre vonatkozó kérések esetében. Arányukat tekintve azonban nagy eltérések mutatkoztak. Míg a nemesi levelezésben a különböző tárgyak kölcsön- és elvétele jelent meg a legnagyobb számban, addig a nem nemesi kérésekben ez az arány csupán 9%.

5.2. A kérések felépítése. SZILI (2002, 2004) a kérés beszédaktusán belül három egységet különböztet meg: a megszólító vagy figyelemfelkeltő részt [1.], a fő cselekményt [2.], illetve a kötőelemeket vagy támogató lépéseket [3.].

A megnyilatkozás-sorozatban nem minden egység bír egyenlő jelentőséggel. A megszólító vagy figyelemfelkeltő rész feladata annak megszólítása, aki felé a kérés irányul. A fő cselekmény fejezi ki a tulajdonképpeni kérést, míg a támogató lépés (vagy más szóval: kötőelem) szerepe a kérés indoklása, alátámasztása (SZILI 2002).

A létrejött adatbázist megvizsgáltam a kérést felépítő részek megjelenése szempontjából. Minden elemzett kérés esetében jelen volt az úgynevezett fő cselekmény vagy tulajdonképpeni kérés [2.]. A kérések többsége, a nem nemesi levelek 92%-a, míg a nemesi levélváltások 85%-a tartalmazott valamilyen kötőelemet vagy támogató lépést [3.]. A megszólítás vagy figyelemfelkeltés aktusa [1.] a nemesi levelek 34%-ából, a nem nemesi levelek 12%-ából hiányzott.

5.2.1. Teljes szerkezetű kérések. Teljes szerkezetűnek tekintettem azon kérésformákat, amelyek mind a három részt tartalmazták, a részek megjelenésének

sorrendjétől függetlenül. Az ettől való eltérést hiányos szerkezetként értékeltem. A leggyakrabban, a levelek közel 50%-ában alkalmazott kérésforma a teljes szerkezetű kérés volt, amelyben a felépítő egységek az eredeti sorrendben követték egymást. Például egy 1665. október 3-i levelében Csáky István főkapitányt kéri Pedsep aga, hogy parancsolja meg a Gérestről Szatmárba futott jobbágyok hazatértét: „s kérem is kegelmedet [1.], hogh az Geres nevü faluna paranczolja megh mindgart fel kelenek, helekre menýek [2.], hogh bizon helében mi is ket, vagh harjom falut elj hozun éretje [3.]” (VL. 20–21). Egy másik példa Zrínyi Miklós levele, amelyben Batthyány Ádámtól kastélyában szállást kért (Csáktornya, 1657): „nagy bizalomban szeretettel kerem mint jo akaro Uramat [1.], Batyámot kegyelmed engedgie megh Rakkichány kastellyát [2.], had lehessen otton Szállásom, hogy onnend mehessünk be Muray Sombatban [3.]” (ZML. 250).

A kérést felépítő elemek sorrendjének felcserélésével két eltérő kérés stratégia alakul ki. Mindkét esetben hangsúlyosabbá válik a kötőelem vagy támogató lépés. A jobbágyok vagy végvári katonák leveleikben jellemzően magyarázattal szolgálnak arról, milyen is jelenlegi helyzetük, ebből adódóan miért is van szükség az adott kérés teljesítésére, mely tényezők, személyek, élethelyzetek okoznak számukra hiányt, kárt vagy nehézséget (*a* kéréstípus). A nemesi levelek kevésbé igyekeznek hangsúlyozni szükségüket a kérés végrehajtására, a támogató lépés gyakran valamilyenfajta ellenszolgáltatást ígér a kérés végrehajtójának a szíveségért cserébe, ilyen módon ösztönözve őt a tett végrehajtására (*b* kéréstípus). Például Széchy Dániel Poppel Évának írt levelében (1639): „kerem Nagyságodat alazatosan, ha az Doctor Nagyságodnak uolna mégh. boczatana ide enyhany napra. ha pedigh oneid el ment uolna. Nagyságod külgiön oruosagot kerem Nagyságodat. Mígh elúnt Nagyságodnal megh igiekezűk szolgálni. im louatis küldöttem erete.” (PÉ. 209).

Az első (*a*) kéréstípusban, amely nagyobb arányban adatható a nem nemesi levelekben, a kérést felépítő elemek sorrendje a következő: kötőelem [3.] – megszólítás [1.] – tulajdonképpeni kérés [2.]. Jellemzően a levelek első fele hosszan beszámol a jobbágyok és katonák nincstelenségéről, ellehetetlenített élethelyzetéről, majd utalószó segítségével a kérést ilyen módon vezeti fel [3.]: „Mind-ezekért mély alázattal és sűrű fohászodással könyörgünk” (1770, Kishegyes, a kishegyesi lakosok levele II. Józsefnek) (BB. 28), vagy „Amely iránt is nagy alázatosan kérjük” (1770, Kishegyes, a lakosok levele a bácskai kamarai birtokok igazgatójának). Ezt követi a kérés címzettjének megszólítása [1.], például: „mély alázattal és sűrű fohászodással könyörgünk, instálunk, supplicálunk Fölségednek színe előtt” vagy „alázatosan kérjük kegyes jó Urunkat”, végül a kérés [2.], például: „árenda fizetésünk elengedtessek a szabad három esztendőben” (BB. 30).

A második (*b*) kéréstípusban elsőként szerepel a megszólítás, ahogy az Ibrahim egrí pasa levele esetében is látható, amelyet Pap János diósgyőri kapitányhoz írt (1666): „Azért szomszed vitez úr jo akaronk” [1.], majd ezt követi a támogató lépés „mint hofi az ket hatalmas csaszarak hitökel kötöt szent bekesegöt hüsegel megtarcsok, tisztünk illeti rea, hofi effele dolgokat eligazicsunk, hofi az szent bekeseg meg ne sertödgiek” [3.], végül a fő cselekmény „azon legent külgiebe kegyelmed az uranak” [2.]. (VL. 29). Ez viszonylag ritka formája a kérésnek, az általam vizsgált nem nemesi levelezés 2%-ában, a nemesi levelek 4,5%-ában jelent meg.

5.2.2. A hiányos szerkezetű kérések. A további kérési formák hiányosnak mondhatók a teljes szerkezetű kérési modell felépítését alapul véve, ugyanis a kérés egy adott eleme nem jelenik meg bennük.

A legegyszerűbb típus, amelyből hiányzik a támogató lépés, például: (Bácsbokod, 1678. a füleki vitézek levele Széchenyi György kalocsai érsekhez) „igen kérjük Uraságotkat [1.], ne hagyjatok bennünket [2.]” (BB. 19). Tekintve, hogy a nem nemesi levelezés egyik legfontosabb eleme a kérés jogosságának és szükségességének magyarázata, azaz a kötőelem, a nem nemesi levelezés esetében – a fenti példát kivéve – nem fordult elő ilyen típusú kérési stratégia. A nemesi kérések esetében azonban gyakori a kötőelem elmaradása: a kérések közel negyede ezt a stratégiát követte, például Zrínyi Miklós Batthyány Ádámnak írt levelében (Bécs): „Kérem keygelmedet szeretettel edes Battiam Vram [1.] az szolgálaink aladason egy szekeret Rohonctul Rakichanig [2.]” (ML. 250).

A másik kérési forma az, amelyikből a megszólítás marad el, például Bajsa közösségének Bács-Bodrog vármegyéhez írt levelében (Bajsa, 1770): „minket szegény örökös szolgálait hathatós atyázkodásával consolálni [2.], és ezen még taplóban lévő nyomorgatásunknak tüzét szikrájában eloltani méltóztassék [3.]” (BB. 36). Az első kérési elem kimaradása adódhatott a levél műfaji jellemzőiből, ugyanis a levél elején az író már megszólítja a címzettet.

5.2.3. A megszólítások. A kérésekben a megszólítások a figyelemfelkeltő részen jelennek meg. A levél műfajából következően azonban a megszólítás gyakran a levél elején található, így nem képezte kötelező elemét a kéréseknek. Ennek ellenére a vizsgált levelek 98%-ában élt az író valamilyen típusú megszólítással a kérésben.

Megszólításként funkcionált a levelezésekben a címzett neve, például: *Batthyány Ádám*; rangja: *Edes Generalis Vram* vagy *nemes vármegye fő kormányzó ura, tekintetes úr, fölséges úr*; a rokonsági fok: *Edes Battiam Uram, Eőchém uram* vagy *édes fiam*; az adott szervezet megnevezése: *Tekintetes nemes vármegye*; illetve egyéb személyes névmások.

A leggyakoribb megszólítási forma a *keygelmed* volt, amely a még nem egyesített helyesírás miatt számos formában megjelent. Összesen 216 előfordulást adatoltam, a levelek 48,25%-ban volt jelen. Látható, hogy a legtöbb levélben több alkalommal is megjelent ez a megszólítási forma. Például abban a levélben, amelyt 1652. február 26-án Csáktornyán Zrínyi Miklós Batthyány Áadámnak címezett, akit arra kért, szolgálját küldje át hozzá 3-4 napra: „kerem keygelmedet, három auagy négy napra keygelmed küldgye hozzam, ismet uisza küldem keygelmedhez” (ZML. 197–198). Arányait tekintve a nemesi levelezésekben többször fordult elő, amely funkcionális okokkal magyarázható. A nem nemesi levelezések esetében gyakoribb ugyanis az adott szerv, intézmény, például ítélőszék vagy az adott település vezetőinek konkrét, nevükön való megszólítása. A *keygelmed*-nek a nemesek körében elterjedt használata egyéb pragmatikai okokkal is magyarázható, ám az egyes előfordulások elemzésére a jelen dolgozat terjedelmi okokból nem vállalkozhat.

A *nagyságod* megszólítás 20 alkalommal fordult elő a kérésekben. A *keygelmed*-hez hasonlóan igen változatos írásmód jellemezte. Használata egyaránt megjelent a nemesi és a nem nemesi rétegek kéréseiben, például egy mosóbányai famegmunkáló levelében földesurához: „leborulva esedezem Nagyságod kegyes színe előtt” (EP. 96) vagy Széchy Dénes Poppel Évához írt levelében: „Mígh elünk Nagyságodnak megh igiekezük szolgálni” (PÉ. 209–210).

A nem nemesi kérések stílusát a teljes alázat jellemezte, amely a megszólításokban a több megszólítás halmozott, egyidejű használatával, továbbá a halmozott jelzőhasználatban mutatkozott meg, például: „Excellentiádtul, kegyelmes Uramtul és Igazgatómtul vagy szomszéd vitéz úr jóakarónk”. Ezek funkciója a tisztelet megadása és a címzett jóindulatának megnyerése volt.

A nemesi levelek megszólításait ehhez mérten az egyszerűség jellemezte, ami többek között abból fakadhat, hogy a levelező felek a társadalmi hierarchia szempontjából egyenrangúak voltak, vagy legalábbis jóval közelebb álltak egymáshoz, mint az előző csoport esetében. Elsősorban a *kegyelmed* megszólítást alkalmazták a levélírók. Célja hasonlóan a jóindulat elnyerése volt, a tisztelet megadása mellett.

A fő cselekmény osztályozásához a BLUM-KULKA-HOUSE-KASPER szerzőhármas által a legközvetlenebbtől a legközvetettebb beszélői szándék felé haladva nyolc kategóriát különítettek el, majd az akaratnyilvánítással kiegészítve végül kilences felosztásban vizsgálta a közvetlenségi skálán a különböző kérési típusokat. Az egyik leggyakoribb forma az explicit performatívum, amely esetében a beszélő szándékát explicit módon, leggyakrabban a *kér* performatív ige segítségével fejezi ki szándékát. Előfordulása SZILI felmérésében ritkának (10%) bizonyult, míg a vizsgált levelek esetében a nem nemesi levelezések esetében a *kér* ige a vizsgált kérések 78%-ában, a nemesi levelezésben csupán 11%-ban fordult elő. A 16–18. századi levelezésben azonban nem kizárólag a *kér* ige használata jellemző, más performatív igék is megjelenhetnek a levelekben, így a nem nemesi kérésekben: *bátorkodunk* (1%), *elvárandom/elvárván/várvánk* (4%), *esedezünk/esedezem* (6%), *instálom/instáljuk/instálunk* (22%), *keönyörgünk/könyörgünk/könyörgök/könyörögnek/könyörögvén* (14%), *reménkedem* (1%), *supplicálunk* (1%), míg a nemesi levelezésben csupán a *supplicálunk* (1%) ige jelent meg.

SZILI saját kutatásai alapján ritkának mondható a származtatott mód alkalmazása, amelyet elsősorban a felszólító mód, illetve a főnévi igenév és az elliptikus mondat szerkezet határoz meg. Ezzel szemben a jelen vizsgált, elsősorban nem nemesi levelekben adatoltunk előfordulást, például: *adgion/agion* (nem nemesi kérésekben: 2%, nemesi kérésekben: 1%), *agia tuttomra* (nemesi levelezés: 1%), *külgie(n)/külgion/külgie el* (nem nemesi levelek: 1%, nemesi levelek: 7%), *tekéntse meg* (1%), *szolljon* (nemesi kérés 1%), *segéljen* (nem nemesi kérés 11%), *parancholjon/parancholon* (nem nemesi levelek: 1%, nemesi levelek: 2%); *méltóztasson/méltóztassék/méltosztassek/méltóztassanak/méltóztatna* (nem nemesi levelezés: 32%, nemesi levelezés: 4%)

SZILI felmérése alapján az egyik leggyakoribb stratégia a beágyazott performatívum, amelyben az ige egy modális ige mellett jelenik meg. A 16–18. századi levelezésben ezzel szemben ez nem jelent meg. Az erős célzás mindössze két alkalommal tűnt fel, és csupán a nem nemesi levelekben fordult elő a *jó uolna* és a *zükségem volna alakok* használatánál. Az előkészítő mód csupán egyetlen alkalommal fordult elő a nemesi levelezésben (*tudna* + főnévi igenév).

Sem SZILInél, sem a vizsgált levelekben nem bizonyult gyakorinak az akaratnyilvánítási mód használata, ahogyan a javaslattevő forma sem jelent meg nagy arányban. A jelen kutatásban elemzett levelek esetében a különböző, fentebb említett környezeti tényezőkből adódóan a legkevésbé használatos stratégiának a gyenge célzás bizonyult. A kérési stratégiák gyakorisága elsősorban a levél íróinak

szociális helyzetével, továbbá a fő cselekmény mellett többségében jelen levő támogató lépés meglétével magyarázható.

5.3. Önmegnevezés. Az önmegnevezés aktusa nagyon ritkának bizonyult a kérésekben. A nemesi levelek esetében csupán egy alkalommal adatoltam, Szele György Poppel Évának írott levelében (Muraszombat, 1640), amelyben gutaütés ellen kért orvosságot, majd kérésének így ad nyomatékot: „meltoztassék Nchagohod enuelem szegheny szolgáliaual annÿ Gratiat cselekedni” (PÉ. 235). A jobbágyok leveleiben is csupán négy alkalommal adatoltam önmegnevezési formát, amelyben a levél írói *szegény örökös szolgálknak; alázatos szegény jobbágyknak; legkisebb, szegénységtől elnyomtatott örökös portio fizetőnek és szegény szolgálknak és lakosknak* nevezik magukat. Az önmegnevezés hiánya a levéltörzsből adódhat a levél műfajából, miszerint a levélírónak a levél végén alá kell írnia a levelet. Noha az elemzett korpuszban az önmegnevezés, érthetően, kevés alkalommal jelent meg, azokban a helyzetekben, ahol mégis alkalmazzák, okkal teszik: fontos pragmatikai funkciója van. Ezen esetek elemzésére a jelen dolgozatban nincs lehetőség kitérni, ám mindenképpen érdemesek a vizsgálatra.

6. Összegzés és következtetések. A 16–18. századi levelezések igen gazdag forrásanyagot jelentenek a középmagyar kor nyelvi és nyelvhasználati vizsgálatára. A jelen kutatás két eltérő társadalmi csoport – nemesek és nem nemesek – nyelvhasználati jellemzőit mutatta be a középmagyar levelezésekben megjelenő kérések beszédaktusán keresztül. Közel minden hatodik levélben volt adatható kérés a több mint ezer vizsgált misszilisből. Bár általánosítható szabályszerűségek megállapítása a kérés beszédaktusának középmagyar kori megvalósítását illetően csak nagy mennyiségű minta elemzése alapján lehetséges, a fenti adatok nyomán már mindkét csoport esetében meghatározhatók olyan, többé-kevésbé szabályként leírható jelenségek, amelyek jellemezték a közlők nyelvhasználatát.

A levelek témája, tárgya eltér a két társadalmi csoport esetében, amely összefüggésbe hozható SZILI 2002-es vizsgálati eredményei alapján a kérés formájával is. A jobbágyok és végvári katonák levelei a szenvedés és nincstelenség jegyében jöttek létre, céljuk a jobb anyagi, társadalmi és gazdasági körülmények megteremtése néhány aktuális probléma orvoslásával. Ezzel szemben a nemesi levelek fő témája egy tárgy vagy az udvartartás egy tagjának „kölcsonvétele”.

A társadalmi helyzet, az ehhez kapcsolódó jogok, elvárások és lehetőségek érvényessége a vizsgáltak alapján mindkét csoport nyelvhasználati sajátosságait, a rájuk vonatkozó nyelvhasználati „szabályokat” meghatározza, noha az ezektől való egyedi eltérés a nemesi csoport esetében inkább megengedett.

A kérések felépítését a megjelenő elemek sorrendjében vizsgáltam. Noha az egységek felépítésében igen nagy változatosság mutatkozott, általánosan kirajzolódott a nemesi és nem nemesi kérések jellemzői. Mindkét csoport esetében a teljes szerkezetű kérés bizonyult gyakoribbnak, ám a nem nemesi kérésekben hangsúlyos szerephez jutott a támogató lépés, amelyben a levél írója kifejtette a kérés végrehajtásának szükségességét, és amelyben leggyakrabban társadalmi és anyagi helyzettel érvelt. A támogató lépés megléte és jelentősége nyilvánvalóan szoros összefüggésben van a levelező felek közötti társadalmi (vagy egyéb, például személyes okból létrejött) távolság mértékével. A kéréseket minden esetben a címzettnek szóló

tisztelet megadása jellemzi, amihez sokszor, különösen a nem nemesi levélírók részéről, a két fél közötti társadalmi, hierarchikus különbségek felnagyítása is társul.

A korábbi vizsgálati eredmények rámutattak, hogy a külső és belső kontextuális tényezők összefüggésben állnak egymással, így a kérés tartalma, tárgya hatással van a formai megvalósítással.

A kérésen belül megszólítás és önmegnevezés ritkán jelenik meg; amikor mégis, akkor annak a kérés nyomatékosításában fontos pragmatikai szerepe van.

Noha a szabályszerűségektől – például a leggyakoribb, teljes szerkezetű kéréstől – való eltérések részletes elemzésére a jelen vizsgálatban a terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség, ám érdemes felhívni a figyelmet az ezek mögött álló pragmatikai funkcióra. Egy a megszokottól eltérő kérés olvasható a Bikityen lakó Stepán 1678-as levelében, melyet Széchenyi György kalocsai érseknek írt, és amelyben a füleki vitézek garázdálkodása miatt kér segítséget. A kérés felépítése szerint hiányos szerkezetű, ám a kötőelem és a támogató lépés is ismétlődik a néhány soros levélben: „[1a] Uraságtokat kéröm fogja pártját Szegen jobbágyának, [2a] mert nintsen pártunkat fogó; [2b] ha Uraságtokat nem keressük meg el kell pusztulnunk; [1b] igen kérjük Uraságtokat ne hagyjatok bennünket”. A levélíró kétségbeesett helyzetében úgy ad nyomatékot kérésének és próbálja megszerezni a vágyott támogatást, hogy a kérés elemeit halmozza, ismétli, illetve a támogató lépések esetében a fokozás eszközével is él.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, levelezés, kérés beszédaktusa.

Hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ 2000. A tizenhetedik század története. In: SZVÁK GYULA szerk., *Magyar századok*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- AUSTIN, JOHN L. 1962. *How to Do Things with Words*. Harvard University Press, Cambridge.
- BB. = HEGEDŰS ANTAL szerk. 1984. *Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676–1848)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BLUM-KULKA, SHOSHANA – OLSHTAIN, ELITE 1984. Requests and Apologies: A Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP). *Applied Linguistics* 5/3: 196–213. <http://dx.doi.org/10.1093/applin/5.3.196>
- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- CULPEPER, JONATHAN – ARCHER, DAWN 2008. Requests and directness in Early Modern English trial proceedings and play texts, 1640–1760. In: JUCKER, ANDREAS H. – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam–Philadelphia. 45–84. <http://dx.doi.org/10.1075/pbns.176.05cul>
- EP. = KOVÁCH GÉZA szerk. 1971. *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei*. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet: előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék – Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete, Debrecen–Jyväskylä. 187–199.

- B. GERGELY PIROSKA 2000. Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből. *Magyar Nyelvjárások* 34: 65–74.
- HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk. 2008. *Tanulmányok a középmagyar kor mondat-tana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkányperünkben. In: KOZMA JUDIT – LISZNYAI-MINDÁK CECILIA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Féluton* 4. 1–13. [http://linguistics.\[-\]elte.hu/studies/fuk/fuk08](http://linguistics.[-]elte.hu/studies/fuk/fuk08) (2015. 03. 06.)
- LABOV, WILLIAM – FANSHIEL, DAVID 1977. Beszélgetési szabályok. In: PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MATOLCSY ILDIKÓ – SEBESYÉN LAJOS 1981. *Régi magyar levelestár* 1. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- ML. = ÖZE SÁNDOR szerk. 1996. *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- PÉ. = KINCSES KATALIN szerk. 1993. „*Im küttem én orvosságot*”: *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Régi Magyar Történelmi Források 3. ELTE, Budapest.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- SEARLE, JOHN R. 1975. Közvetett beszédaktusok. In: PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk., 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 62–81.
- SZILI KATALIN 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–29.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZOMBATHELYI NÓRA 2008. *A kérés beszédaktusa*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. Kézirat.
- VL. = IZSÉPY EDIT szerk. 1962. *Végyvári levelek. (Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végyvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel) 1660–1682*. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- ZML. = IVÁNYI BÉLA szerk. 1943. *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.

The speech act of requesting in Middle Hungarian missives written by noblemen and commoners

This paper studies the speech act of requesting in personal letters written in Hungary in the 16th to 18th centuries. The issue is studied in a historical sociopragmatic framework. The aim of the paper is to point out to what extent the actual implementation of the speech act of requesting depends, in the written communication of the two social groups under study (peerage and commoners), on expectations that can be formulated as “rules” of the given period, and what social, sociocultural and pragmatic factors have a role in shaping those expectations.

Keywords: historical sociopragmatics, missives, speech act of requesting.

KREPSZ VALÉRIA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A nehezteléstől a sértésig

A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben

1. A vizsgálat tárgya és elméleti háttere. Történeti szociopragmatikai megközelítésben a neheztelés, a feddés és a sértés beszédaktusait vizsgálom középmagyar kori magánlevelekben. A kutatás célja elsősorban annak a kérdésnek a körüljárása, hogy miképpen fejezik ki a nyelvi formák az aktuális pragmatikai funkciót adott kontextusban. Ehhez kapcsolódóan választ keresek arra, hogy milyen beszélői szándék, miféle érzelmi indíttatás és attitűd áll a misszilizsek neheztelést, feddést és sértést kifejező beszédaktusainak hátterében, illetve hogy mely nyelvi eszközökkel él, aki haragszik, elmarasztal vagy éppen szidalmaz valakit valamiért. Megkísérlem továbbá SEARLE beszédaktus-elméletét (SEARLE 1976) a vizsgált történeti korpusz beszédaktusain alkalmazni: rámutatok arra, melyek az alkalmazhatóság feltételei, lehetőségei és korlátai.

A történeti szociopragmatika különböző megközelítései közül a „funkciótól a formáig” (function-to-form mapping; SÁROSI 2003: 443) tartó irányt követem: meghatározott funkció(k)ból indulok ki, és az ezeket megtestesítő nyelvi formák felderítéséig kívánok eljutni.

A nehezteléssel, a feddéssel és a sértéssel a magyar szakirodalom történeti anyagot vizsgálva mindeddig kevésbé foglalkozott. A nyelvi agresszióval, illetve a káromkodásokkal kapcsolatban kiemelendő GALGÓCZI LÁSZLÓ munkássága (l. pl. GALGÓCZI 1988, 2003, 2008), illetve CZIGÁNY LÁSZLÓ monográfiája (CZIGÁNY 1992), azonban az ő kutatásaik nem alkalmazzák a pragmatika elméleti kereteit és módszereit. A nemzetközi (elsősorban angol nyelvű) szakirodalomban a sértéssel és a nyelvi durvasággal többek között ANDREAS H. JUCKER, IRMA TAAVITSAINEN és DON CHAPMAN foglalkozott történeti szociopragmatikai megközelítésben (JUCKER 2000; JUCKER–TAAVITSAINEN 2000; CHAPMAN 2008). Tanulmányomban az ő kutatásaikra hivatkozom.

A szóban forgó beszédaktusokat abból a szempontból is vizsgálom, hogy miként közvetíthet h a t a l m a t egy-egy neheztelő, feddő vagy sértő megnyilatkozás. Jelen tanulmányban nem célom szisztematikus, elméleti megalapozottságú áttekintést adni a hatalom kérdésének pragmatikai vonatkozásairól, mivel ez túlmutatna a dolgozat keretein; a jelen vizsgálat ugyanakkor előkészítése is egy későbbi, ilyen témájú elemzésnek. (A szakirodalom részletes ismertetéséről lemondva itt csak utalok a hatalom kérdését érintő pragmatikai kutatásokra: FOWLER–HODGE–KRESS–TREW 1979; FOWLER 1985/2000.) Ezúttal azt veszem számba, hogy a vizsgált korpusz mit mutat: milyen alapjai, módjai és nyelvi eszközei lehetnek az aktuális hatalmi viszony érzékeltetésének a középmagyar kori magánlevelekben.

Kézenfekvő módon vetődik fel e három beszédaktusnak az udvariatlansággal való összefüggése. Az utóbbi években többek között JONATHAN CULPEPER, KÁDÁR Z. DÁNIEL, illetve MARCEL BAX munkásságának köszönhetően egyre nagyobb teret nyert a történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás (CULPEPER–

KÁDÁR 2010; BAX–KÁDÁR 2012). Itt említem meg BROWN és LEVINSON udvariasságelméletét (BROWN–LEVINSON 1987), KÁDÁR Z. DÁNIEL és MICHAEL HAUGH könyvét (KÁDÁR–HAUGH 2013), illetve CULPEPER jelenkori adatokon alapuló munkáit az udvariatlanságról (CULPEPER 1996, 2011). Mindezekre itt csak utalni van módom. Minthogy e kutatások szinkrón nyelvi anyagon alapulnak, éppen ezért érdemes és fontos lenne használhatóságukat történeti korpuszon is kipróbálni – erre vállalkozik tanulmányában BARBARA KRYK-KASTOVSKY (2006) –, és a későbbiekben körüljárni, hogy az udvariatlanságnak mely formái, fokozatai érhetők tetten a középmagyar kori magánlevelekben, illetve azok neheztelő, feddő és sértő beszédaktusaiban. E kérdéskör kellően részletes megvitatása túlmutat a jelen tanulmány keretein, azonban feltétlenül további kutatásokra ösztönöz.

2. Az elméletek történeti forrásokon való felhasználásának korlátai és a vizsgálati szempontok. Előre kell bocsátani, hogy a beszédaktusok vizsgálatának és az említett elméletek történeti anyagon való alkalmazásának vannak bizonyos korlátai. Egyrészt: a beszédaktusok elemzése a válaszlevelek ismeretében volna teljes, hiszen azok fontos információkkal szolgálhatnak a nehezteléseknek, a feddéseknél és a sértéseknek a megszólított nézőpontjából helyénvaló értelmezésében. Mivel ezek többnyire nem maradtak ránk, így a befogadói értelmezés vizsgálatáról ezúttal lemondok, jóllehet az újabb történeti pragmatikai kutatások erre nagy hangsúlyt fektetnek (vö. WATTS 2003; KÁDÁR 2013a, 2013b). Ehelyett a levélíró (azaz a beszélő) szándékaira összpontosítok. Többek között ezért is célszerű – mint elméleti keretet – a beszélői szándékot előtérbe helyező SEARLE-féle beszédaktus-elméletet alkalmazni. Leginkább ez alapján lehetséges az egyes beszédaktusok definiálása, elkülönítése, de éppígy együttes vizsgálata is. A címzett válaszleveleinek hiánya veszteséget jelent ugyan, a beszélői szándék megismeréséből kiindulva, történeti korpuszon végzett elemzés azonban mindenképpen gazdagíthatja és árnyalhatja a beszédaktusokról alkotott eddigi képet.

Ugyanakkor a beszélői szándék helyes kikövetkeztetése történeti források alapján nem mindig könnyű és egyértelmű. Mivel a konfliktushelyzetek nyelvi elemzésére csupán írott szövegek állnak rendelkezésünkre, a kommunikáció nonverbális jegyeit is nélkülöznünk kell. Ennek ellenére többé-kevésbé könnyen felismerjük, hogy a közlő éppen sérelmez-e valamit, elmarasztalja vagy sértegeti-e címzettjét. Mindehhez hasznos kiindulópontot jelentenek a szinkrón nyelvi jelenségekre kidolgozott elméletek.

3. A forrásokról. Az elemzés forrásai betűhű átiratban megjelent misszilisiek a középmagyar kori nemesi levelezés köréből. Az adatokat közel ötszáz levél gondos áttanulmányozása során gyűjtöttem, a vizsgálatba bevonva valamennyi beszédaktust, amelyek neheztelést, feddést, illetve sértést fejeznek ki. Összesen 52 beszédaktust elemeztem, melyeket 36, különböző személyektől származó levél tartalmaz az 1533 és 1715 közötti csaknem két évszázadot felölelő időszakból. Szerzőnként – az aktuális társadalmi és magánéleti szereptől, a címzettel való kapcsolattól, illetve egyéni habitustól függően – igen eltérő az indulatos megnyilvánulások előfordulásának aránya. Ezt a példák is tükrözik: a legtöbb Bethlen

Miklós leveleiből (BLév., sajtó alá rendezte JANKOVICS 1987), illetve Telegdy Pál és János levelezéséből (TLev., közzétette ECKHARDT 1944) való. További beszédaktusok származnak a Dunántúli misszilisekből (DMissz., közzéteszi ABAFFY 1968), a Középkori leveleink 1541-ig című gyűjteményből (KLev., HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991), Csányi Ákos leveleiből (CsLev., kiadja ŐZE 1996), valamint Lobkowitz Poppel Éva levelezéséből (LPLev., KINCSES szerk. 1993).

Célom, hogy rámutassak a neheztelés, a feddés és a sértés módjainak, eszközeinek a középmagyar kori nyelvi anyag alapján kirajzolódó sajátosságaira. Nem törekedtem arra, hogy átfogó képet adjak a középmagyar korról, annál is inkább, mivel a társadalmi státusz egységessége érdekében a vizsgálatba nem kerültek be a nem nemesek levelei, így a jobbágylevelek és a végvári levelek sem. Ezek külön elemzést érdemelnének.

4. A neheztelés, a feddés és a sértés beszédaktusairól általában. Mindekelőtt érdemes külön-külön is számba venni, mi jellemzi a vizsgált beszédaktusokat. Előre kell bocsátanom, hogy a tisztán neheztelő, feddő és sértő megnyilatkozások mellett igen gyakran összetett beszédaktusokkal találkozunk, a beszédaktusok egymással keveredhetnek, sőt a kontextustól és számos egyéb tényezőtől – többek között a címzett(ek) vagy a hallgató(k) értelmezésétől (amellyel itt most nem foglalkozom) – függően át is alakulhatnak egyikből a másikba. Például egy feddés lehet egyúttal neheztelés is, de könnyen válhat akár sértéssé. Az alábbi kategorizálás a tájékozódást szolgálja; a tisztán neheztelő, feddő és sértő beszédaktusok megkülönböztetését segíti, mely feltétele annak, hogy az elkülöníthető kategóriákból kiindulva a beszédaktusokat azután együtt, a maguk diverzitásában és komplexitásában lehessen vizsgálni. Meghatározhatjuk ezeket tehát aszerint, hogy milyen, a beszélőre jellemző érzelmi indíttatás áll egy-egy megnyilatkozás hátterében; ebből kiindulva milyen beszélői szándék motiválja a közlést; továbbá kire irányul a megnyilatkozás. A fenti tényezők mellett bizonyos nyelvi eszközök használatának módja, gyakorisága is jellemző lehet egy adott beszédaktusra.

4.1. A neheztelés. Aki neheztel, az általában kifogásol valamit, haragszik valamiért vagy megbántva érzi magát valami miatt, amiben személyesen is érintett (1), és ennek az őt ért sérelemre reagálva ad hangot (2). A megnyilatkozás magára a beszélőre irányul, a beszélő érzelmi állapotára reflektál (3). Nyelvi kifejezőeszközei lehetnek például a kijelentő mód, E/1. személyű beszédaktusigék vagy olyan igék, amelyeknek vonzata utal a beszélőre stb. (4); pl.: *Egyszerűen nem is értem, hogy tehetél ilyet; Elég rosszul esett, hogy engem nem hívtatok meg.*

4.2. A feddés. A feddés, elmarasztalás kiindulópontja általában valamilyen mércéül felállított tényállás, viselkedés, amelyet a megszólított korábban nem – vagy nem az elvártaknak megfelelően – teljesített. Az aktuális normától való eltérést a beszélő egyfajta kifogásolható magatartásként, cselekvésként értelmezi (1), és emiatt dorgálja, inti vagy éppen megrója a címzettjét (2). Következésképpen a feddés a címzett tulajdonságaira, valamely tettere vagy viselkedésére irányul (3). Nyelvi kifejezőeszközei lehetnek többek között a feltételes mód, kérdő mondat, kérdőszók stb. (4); pl.: *Mi lenne, ha egyszer végre nem késnél el? Látod, nem kellett volna beleszólnod, ha egyszer nem értesz hozzá!*

4.3. A sértés. A szidalmazó, sértő közlés nem a beszélő saját érzelmi állapotára reflektál, és nem is a megszólított viselkedését helyteleníti. A nehezteléssel és a feddással ellentétben a sértés kifejezetten durva, bántó szándékú (2), a legkülönbébb (érzelmi) motivációjú, például fakadhat felfokozott dühből és sértettségéből (1). Olykor a címzetre, máskor egy harmadik személyre irányul (3). Gyakori nyelvi kifejezőeszköze például a felszólító mód vagy a felkiáltó mondat (4); pl.: *Dögölj meg! Hogy te mennyire sötét vagy!*

Ugy tűnik, a tisztán neheztelő, feddő és sértő gesztusok viszonylag jól elkülöníthetők egymástól. Célszerű azonban együtt vizsgálni e három beszédaktust. Ennek több oka is van: egyrészt vannak bizonyos, pragmatikai szempontból fontos közös sajátosságaik. Ilyen például az, hogy mindhárom típusú megnyilatkozás háttérben valamilyen konfliktushelyzet áll, melyben jól érzékelhető a közlő személyes érzelmi érintettsége, indulata (még akkor is, ha éppen ennek elfedésére törekszik). Az adott szituáció persze lehet akár egy korábbi konfliktus továbbgyűrűzése is, hiszen többször érezhető, hogy a levelekben kibontakozó összetűzésben az aktuális megnyilatkozó egy már korábban elhangzott neheztelésre, feddésre vagy sértésre reagál. E beszédaktusok közös jellemzője, hogy mind a neheztelés, mind a feddés, mind pedig a sértés visszavezethető valamilyen ismert vagy kikövetkeztethető előzményre, amit a beszélő helytelenít, kifogásol, vagy ami miatt megbántva érzi magát. Annak tükrében lehetséges eldönteni, hogy nehezteléssel, feddással vagy sértéssel van-e dolgunk, hogy milyen mögöttes indítékot, beszélői szándékot tulajdoníthatunk az aktuális közlőnek, illetve hogy mely nyelvi eszközzel él a megnyilatkozó.

Ez azonban – mint ahogy erre a fentiekben utaltam – olykor nem is olyan könnyű, hiszen egy-egy megnyilatkozás bizonyos esetekben többfajta beszélői szándékot is sejtet, így komplex beszédaktusok jöhetnek létre. Ez a másik ok, amiért érdemes együtt vizsgálni a szóban forgó beszédaktusokat. Ráadásul a neheztelés, a feddés és a sértés nem ritkán gúnnyal, szemrehányással, panasszal, zsarolással, kioktatással, fenyegetéssel stb. vegyül, melyek az érzelmek széles skáláját hordozzák: fájdalmat, sértettséget, bosszankodást, méltatlankodást, felháborodást, kétségbeesést, dühöt. Éppen ettől válik különösen izgalmas kérdéssé, hogy milyen nyelvi megoldások igazítanak el e beszédaktustípusok tanulmányozásában. Nem is beszélve arról, hogy ha a befogadói értelmezést is figyelembe vennénk, még bonyolultabb és szerteágazóbb lenne a kép.

5. Neheztelés, feddés és sértés a középmagyar kori magánlevelekben

5.1. Neheztelés. Telegdy Pál így ír feleségéhez, Várday Katához, aki ezt megelőzően olyan levelet küldött neki, amelyet férje méltatlannak tart: „Panaßom rejad rokon nagy uagjon, Mert nem ollian [leue] dißtelen leuelet erdemlenek en tüled az mjnemüt kültel nekem” (TLev. 33; 1590). A neheztelés szándéka a *panaßom uagjon* kifejezés által azonosítható, mivel ez az az érzelemkifejező gesztus, amelyben explicitté válik a közlőnek a közölt tartalomhoz való személyes viszonya. Ugyanezt a szerepet tölti be a Bethlen Miklóstól származó közlésben a *roszszul esett*: „Latom az Inklusákat az dologh valoba roszszul esett” (BLev. 154; 1666). Jellemző és többször visszatérő formula, de az előbbiektől eltérő

a *chodalkozom* beszédaktusigével bevezetett neheztelés: „Chodalkozom ides Rokonom rajtad hogj meg türheted hogj nekem ennj onnat ide yóvó embertül chak egj cedulat is nem irac magad” (TLev. 40; 1593); „en czudalkozóm kgden, hogj annj Attiafusagom, es baratsagom nincz kgdnel, hogj czak egj rabomotis nem boczathatia be kgd” (DMisz. 39; 1604). A *csodálkozik* ige a csodálaton, ámulaton kívül valamilyen furcsa, helytelennek ítélt tartalomra is vonatkozhat. Hogy a fenti mondatokban ez utóbbi a jelentése, arra a propozicionális tartalom enged következtetni, amely mindkét esetben valamilyen hiányt jelenít meg (a címzett adós marad a levélírással, illetve a címzett nem bocsátja be a rabot). A negatív tartalom tehát kizárja a ’csodálat, ámulat’ jelentést, így a csodálkozást csakis furcsállás-ként, helytelenítésként lehet érteni, a *csodálkozik* ige pedig éppen a mondottak negatív tartalmát erősíti.

További kifejezéseket is találunk, amelyeknek a neheztelő beszélői szándékkal való összefüggése csak az adott kontextus alapján következtethető ki: „el untam az hires kuruaffjanak ream valo kjaltasat es sirafzat” (DMisz. 39; 1604); „Hogy minapi irásomra választ nem tettél, nem tudom mire vélni” (BLev. 205; 1668); „Nem tudom miczjoda hjtuan kuruafi drabantoth kuldothh kegj hozzam” (TLev. 109; 1591). A neheztelést mint beszélői szándékot az idézett mondatokban az *el untam*, a *nem tudom mire vélni* és a *nem tudom miczjoda* kifejezések hordozzák, bár az *elun* és a *nem tudom, micsoda* önmagukban, a kontextus figyelembevétele nélkül nem utalnak nehezményezésre, rosszallásra. Hogy mégis mi módon fejezhetik ki itt a közlő indulatát, arra SZILI KATALINNAAL együtt így kérdezhetünk rá: „hogyan mondhat és érthet a beszélő egy valamit szó szerinti jelentésében, s hogyan érthet egyidejűleg valami mást is rajta” (SZILI 2004: 83)? Az *el untam*, a *nem tudom mire vélni* és a *nem tudom miczjoda* egyaránt valamiféle érzelmi attitűdöt közvetítenek, de sokkal indirektebb módon, mint a korábbi példák (*panaßom uagjon, rosszul esett*), tehát nem szó szerinti jelentésük révén. Az *el untam* – bár monotonitással való szemantikai kapcsolata révén jelölhetné a sokszor ismétlődő kiáltás, siránkozás megunását – valójában nem ezt jelenti: az igealak rosszallást, bosszankodást, dühöt sejtet (ti. ’elege van valamiből’), mégis egyfajta nemtörődömséget, látszólagos érzelemmentességet sugall. A *nem tudom mire vélni* közlés üzenete pedig nem az, hogy a beszélő nem ismeri a válasz késlekedésének okát (ez nem is lényeges), sokkal inkább az értetlenséggel vegyes neheztelés mint illokúciós tartalom kerül előtérbe. Ugyanígy nem a tényleges tudás hiányára vonatkozik a *nem tudom miczjoda*. A beszélő nagyon is tudja, mennyire hitvány a küldött drabant, és bár az ismeretlenre való utalás, a színlelt értetlenkedés (*nem tudom*) a tudatlanság kifejezésének látszatát kelti, a közlés valójában dühös neheztelő, feddő szándékot közvetít. A *nem tudom* Héderváry Lőrinc Héderváry Istvánhoz írott levelének szemrehányó, feddő, elmarasztaló soraiban is hasonló szerepet tölt be: „Byzon nem tudom eny ýo vram meg gondolni: mýnemý ereos kemený zýved teneked lený hogy mýnd ený nagy ereos foglagomon nomorufagomon es beteksegemen semýt nem keonyvrvivleý” (KLev. 295; 1534).

Olyan közlések is előfordulnak elsősorban a Telegdy-levelekben, amelyekben a neheztelést nem az érzelmi állapotra való utalás jelöli, hanem például a zsarolás szándékának kifejezésre juttatása (*ha..., akkor/olykor...*). Ezt összetett

beszédaktusnak: egyszerre neheztelésnek és zsarolásnak is tekinthetjük: „Azirt ha ennekem arra ualaßt nem tißeß meg lad hogj oljkor nem telliesitem enis be kirisedet” (TLev. 17; 1588).

Úgy tűnik, a neheztelések között elkülöníthetünk direkt (pl. *panaßom uagjon, rosszul esett*), illetve indirekt (pl. *el untam, nem tudom mire vélni*) beszédaktusokat. A nehezteléseknek a példák alapján kirajzolódó közös sajátossága, hogy elsősorban magára a beszélőre irányulnak, a beszélő érzelmi állapotát fejezik ki, és többnyire kijelentő módban, E/1. személyben álló beszédaktusigét tartalmaznak (pl. *czudal-kozóm, el untam*) vagy vonzatuk vonatkozik az beszélőre: *rosszul esett* (nekem).

5.2. Feddés. A feddés aktusában ezzel szemben nagyobb jelentősége van a címzett valamely tetteinek, viselkedésének vagy tulajdonságának. A feddő közlés jellemzően a címzetre vagy ritkább esetben egy harmadik személyre irányul. Azt a cselekvést jelöli, amikor a beszélő dorgálja, meginti vagy megrója címzettjét a kifogásolható cselekvés, magatartás miatt: „Lam mondottam en ides Rokonom hogj rest uagj” (TLev. 64; 1594). A következő feddésekben feltételes módú ígék hangsúlyozzák a rosszálló beszélői szándékot: „Bezzegh nem ez uolna az barattságh ket holnapigh egy vakaritast sem irni” (BLev. 138; 1666); „Annakis most kellene kglteknek eszébe jutni, mint vagjunk a Fejedelemnél lévő Restantiakkal, arrol is most kellene egy szép levelet irni a Fejedelemnek” (BLev. 916; 1702). Mindhárom megnyilatkozás alapján kikövetkeztethetünk valamilyen helyesnek tartott, mércéül felállított tényállást, melyet a mondatok implicit módon tartalmaznak, a feltételes módú ígék pedig az ettől való eltérést fejtik ki. E közléseket azáltal tekinthetjük feddésnek, hogy a beszélő ezekkel az elvárásokkal szembesíti címzettjét, egyértelművé téve, hogy az nem a kívánt viselkedésnek megfelelően járt el. JUCKER, aki a rágalmazás, a gyalázás és a sértés nyelvi megnyilvánulásait elemezte történeti korpuszon, rámutat arra, hogy a viselkedésbeli összehasonlítás (behavioural comparison), vagyis az ideálshoz képest eltérő magatartás hangsúlyozása a Canterbury mesékben is kifejezhet verbális agressziót; igaz, az ő példáiban sértést (JUCKER 2000: 372).

Nem mindig könnyű ugyanakkor különválasztani a feddést a nehezteléstől, hiszen a feddés háttérében sokszor állhat személyes érintettséget kifejező neheztelés is: „Aztis tsudallom, hogy hogj felejtette kgd el a Brandenburgus Elector nagy gratiajat megh mondani nekünk, mellyet a Követtje monda nekem teghnap előtt... ezt nem kellett volna elfelejteni” (BLev. 918; 1702); Vagy általános érvényű intés, mint Tatay István levelében: „Hay hay pal vram hogi nem gondolkodol az Meniorzagrul Chiakar hogi giutod vram az sok lisimakus araniat de Niluan megy kel halnod” (TLev. 174; 1590).

Sőt a feddésekhez egyéb beszélői szándékok is járulhatnak. Az alábbi megnyilatkozások azt támasztják alá, hogy a feddés legtöbbször együtt jár más, különféle érzelmi indítatású beszédaktusokkal, összetett típusú közléseket hozva létre. Méltatlankodással és felháborodással vegyesek az alábbi, Bethlentől származó feddések, melyek kérdés(ek)kel kifejtett számonkérésként is felfoghatók: „Edgj dologról kell kglmeteket monealnom, hogj hogj vagjon az hogj kglmetek énnékem sem egész Cancellariaul, sem senkj kglmetek közüll megh nem irta, hogj ő Felsőghe kiket confirmált a' Candidatusok közüll” (BLev. 549; 1697); illetve:

„Almelkodva ertem kgd az en Onokaimot Tutorul kivannya. Mitsoda lelekkel, es mitsoda Ortzaval? Hogy gondollya megis kgd?” (BLev. 1120; 1715) Sértettséget, panaszt, fájdalmat érezhetünk Csányi Akos soraiban, melyek szintén a kérdés illokúciójával kifejtett számonkérést, feddést fejeznek ki: „jól lehet az én könierkésekre kichin, avagi semi tekinteti nem volt kegielmednek. Miért, hagi kegielmednek oliat nem zolkálhatam, kiért kegielmednek az én könierkéseme tekinteti let volna” (CsLev. 136; 1555). A kérdés mint illokúciós aktus számos pragmatikai funkciót betölthet, lehet többek között ajánlat („Kérsz sört?” – PLÉH CSABA példája CLARK 1996 nyomán; PLÉH 2012: 108) vagy felszólítás („Be tudnád csukni az ablakot?” – PLÉH 2012: 115). Csányi Ákos és Bethlen Miklós leveleiben sem szó szerint értendőek a kérdések, de ez csak a kontextus ismeretében válik bizonyossá. A *hogj vajjon az hogj*, illetve a *hogj gondollya megis kgd* és a *miért, hagi* kérdő megnyilatkozások olyan szöveggörnyezetbe vannak beágyazva, amelyek a beszélőre nézve negatív propozicionális tartalmúak, valamilyen sérelmet, hiányt közvetítenek. A közlő pedig valójában nem választ vár kérdéseire, hanem kérdésfeltevések segítségével szembesíti címzettjét a számára negatív tartalommal, így ad hangot méltatlankodásának. A kérdések tehát a feddés illokúcióját hordozzák, persze a neheztelés kifejezésre juttatásával. Ezt igazolja, hogy a szó szerint értett kérdésekre valójában nem is lehetne adekvát módon reagálni. Pragmatikailag nem lenne helyénvaló a fenti *miért, hogj* kérdésre valami olyasmivel felelni: *azért, mert...; azért, hagi...*

A levelek alapján úgy tűnik, a feddések elsősorban a megszólított cselekedeteire, viselkedésére irányulnak. A jellemző beszélői attitűd a címzett valamely tettének vagy tulajdonságának helytelenítése és a megszólított szembesítése. A feddés eszközei feltételes módú ígék éppúgy lehetnek, mint kérdések. A feddés szándéka általában feltételezi a neheztelést, így gyakoriak az összetett beszédaktusok.

5.3. Sértés. A sértés, szidalmazás elkülöníthető a tisztán neheztelő és feddő beszédaktusoktól. Aki szidalmaz vagy megsért valakit, az általában nem saját érzelmi állapotáról nyilatkozik, és nem is valamely ténylegesen megtörtént cselekvéssel vagy viselkedéssel szembesíti címzettjét, hanem bántó, durva megjegyzést tesz. A sértés mint pragmatikai jelenség mibenléte és módja erőteljesen kontextus- és kultúrafüggő, illetve az adott korszak által meghatározott (CHAPMAN 2008: 2). JUCKER és TAAVITSAINEN három alapvető feltétel együttes teljesülése esetén beszélnek sértésről: 1. a megnyilatkozás tartalmaz egy állítást a címzetről; 2. a címzett nem érzi helyénvalónak az állítást; 3. a címzett meg van győződve arról, hogy a beszélő a megbántás szándékával közölte az állítást (JUCKER–TAAVITSAINEN 2000: 73). Mint a bevezetőben utaltam rá, a címzett reflexiója nélkül a sértés mint beszédaktus elemzése nem lehet teljes. Sajnálatos módon azonban a válaszevelek többnyire nem állnak rendelkezésünkre, így vizsgálatukról le kell mondanunk.

A levelek alapján úgy tűnik, a tisztán sértő beszédaktusok jó részét jellemzi utasítás, felszólítás. Azonban mivel a düh olykor igen intenzív, a szidalmazó megnyilvánulás által közvetített tartalom, szándék sokszor irreális, akár gúnyos vagy ironikus is lehet. A durva kifejezések mellett feltűnő a felszólító módú ígék használata a következő beszédaktusokban: „Kurva legien minden nöstény nemzettséghe a ki mind tsak kegdt okozza, ugy hiszem bizony mind ezek az dolgok tisztábban

folyhatnak vala, ha kegd itt benn legien” (BLEv. 333; 1678); „18va praesentis költ kglmetek Levelét, én hozzám 24ta hozták elis szököt a Posta mingyárt kurva légjen a Mátkája Szepesi Uramnak ha meg nem páltzáztattya érette” (BLEv. 854; 1700). Ugyancsak felszólításként értendő, habár az ige nem felszólító módú az alábbi közlésben: „hizem nalunk wacion zolgay es Procuratori wegezések melyben azth wegezek hog’ az Octawabol ki wontathny fogiatkozás nekewl, Mellyeth im Nagodnak fel kewldóttē ezzel Nagod mindeniknek zayath be dwghattya” (’dugja be (ha akarja)!’) (DMisz. 15; 1591).

Meg kell jegyezni, hogy bár a sértésekben a neheztelés és a feddés nyelvi eszközökkel általában nincs kifejtve, a kontextus alapján legtöbbször mégis kikövetkeztethetünk haragot, elmarasztalást, intést, megrovást a sértések, szidalmak mögött is. Erre példa az egyik Telegdy János-levél végén mellékletként bemásolt, Báthory Istvántól idézett levél néhány gúnyos, sértő sora (az előzmény: egy lovat, amelyet Telegdy Báthorynak küldött, az nem fizetett meg, ezért Telegdy visszavette az állatot): „Im ertiuk hogj kegjnel az my atjafjusagunk, zaz forintoth nem ertth, az paripat Im megh kultuk... A hol tuttuk uolna hogj kegnelis chiak anniban boczjulletunk, mint Cun Gasparnal, soha megh sem talaltunk wolna. Ha pegig ertettuk uolna hogj chiak az keth zaz forint nekül zukolkodol, adot Isten annith hogj zuksigiben adhattunk uolna meg, keg keth zaz forintoth” (TLev. 92; 1589). Telegdy János panaszkodik is levelében öccsének, Pálnak, hogy Báthory megharagudott, és sértő levelet írt hozzá. Ezúttal tehát a megszólítottnak a sértésre való reflektálása is fennmaradt; ez – még ha Telegdy János egy harmadik személynek, Pálnak panaszkodik is – értékes bizonyosság arra vonatkozólag, hogy valóban sértésként foghatjuk fel Báthory levelét. De hogyan jelöl az idézett részlet sértést? A választ ezekben a kifejezésekben találjuk: *a hol tuttuk uolna hogj*, illetve *ha pedig ertettuk uolna hogj*. A feltételes módú múlt idejű igék alapján arra lehet következtetni, hogy az aktuális propozicionális tartalom előre sem tudható, sem érthető nem volt. Mégpedig azért nem, mert valójában egyik tényállás sem áll fenn, és ezt a sértő fél, Báthory is jól tudja. A levél címzettjére, Telegdy Jánosra ugyanis sem az nem igaz, hogy ne becsülne Báthoryt, sem pedig az, hogy „kétszáz forint nélkül szűkölködne”. Ugyanakkor a sértődött beszélő számára mindkét propozicionális tartalom éppen elég súlyos és a címzetre nézve éppen elég bántó ahhoz, hogy ennek felemlgetése valóban sértés, sőt vádaskodás lehessen. A két feltételezés azt sugallja, hogy „nem tudtuk/nem értettük, de mégis így van”, tehát olyan negatív tartalmú tényeket állít be igaznak, sőt – gúnyosan – sajnálatosnak, melyek nem megalapozottak. Ebben áll a sértés lényege. Mindez persze csak a kontextus alapján rajzolódik ki.

6. A beszélői szándék és a searle-i beszédaktusok. A következőkben azt vizsgálom, hogy a levelek nehezteléseinek, feddéseinek és sértéseinek beszédaktusai hogyan értelmezhetők SEARLE beszédaktus-elméletének ismeretében. Besorolhatók-e az egyes megnyilatkozások SEARLE osztályaiba, és ha igen, melyekbe, ha pedig nem, miért nem. SEARLE (1976) beszédaktus-elméletének kidolgozása-kor a tényleges beszélői szándék alapján különíti el az egyes osztályokat egymástól, öt kategóriát különböztetve meg (SEARLE 2000: 149–151; PLÉH 1212: 105–6; SZILI 2004: 94–95; TÁTRAI 2011: 93–95):

1. Reprezentatívum (ezt később asszertívumnak nevezi): a beszélő elkötelezi a hallgatót a propozicionális tartalom igazsága mellett, a világ tényállását reprezentálja.

2. Direktívum: a beszélő célja rávenni a hallgatót, hogy a direktívum propozíciója szerint alakítsa tetteit, azaz a címzett viselkedését irányítja.

3. Kommisszívum: a beszélő elkötelezi magát a propozicionális tartalom teljesítése mellett, saját jövőbeni viselkedését rögzíti.

4. Expresszívum: a beszélő a beszédaktus őszinteségi feltételének megfelelően kifejezi állapotát a címzett viselkedéséről.

5. Deklaratívum: a beszélő változást idéz elő a világ valamely tényállásában.

Mint láttuk, mind a neheztelés, mind a feddés, mind pedig a sértés igen sokfajta módon juthat kifejezésre, eltérő referenciális tartalommal (a beszélőre vagy a címzetre irányulva; cselekvésre, tulajdonságra vagy érzelmi állapotra vonatkozóan), illetve más-más nyelvi eszközökkel. Éppen ezért az egyes közlések külön-külön vizsgálandók, elkerülve ezzel annak látszatát, hogy a neheztelés, a feddés és a sértés mint beszélőiszándék-típusok egy az egyben megfeleltethetők lennének egy-egy searle-i kategóriának. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert egyrészt a levelek beszédaktusai mögött sem mindig élesen elkülöníthető beszélői szándékok állnak (a közlő, mint láttuk, egyszerre neheztelhet és feddhet, vagy feddhet és sérthet is). Másrészt pedig vannak olyan megnyilatkozások, amelyekről nehéz eldönteni, hogy besorolhatók-e egyáltalán a searle-i osztályok valamelyikébe, és ha igen, melyikbe.

Az asszertívum SEARLE rendszerében olyan megnyilatkozást jelöl, amelyben a beszélő valamilyen ténymegállapítást tesz a világról. Máris kérdésekbe ütközünk, ha azt akarjuk feltárni, hogy mely közléseket tekinthetjük asszertívumnak a levelek nehezteléseit és feddéseit közül. Ha abból indulunk ki, hogy az asszertívum lényege a világ valamely jelenségének reprezentálása, ezzel még nem merítjük ki a neheztelés és a feddés fogalmait, hiszen ezekben általában jóval több van, mint ténymegállapítás. Ugyanakkor – mint láttuk – némely neheztelő és feddő megnyilatkozásokban az érzelmi attitűd implicit maradhat, a tényállás közlése (illetve a címzett tényállással való szembesítése) válik elsődlegessé. Ezek indirekt módon fejeznek ki érzelmet. Úgy vélem, az ilyen elmarasztaló, intő megnyilatkozások, még ha rosszalló indíttatásúak is, közelebb állnak az asszertívumokhoz: „Lam mondottam en ides Rokonom hogj rest uagj” (TLev. 64; 1594); „ha en kegyel-mednek Confessariussa volnek bizoni az sok dinnie ettelert io Penitenciat adnek” (LPLev. 112; 1630); „de ugj vettem eszemben, Kglmed elöt nints foganattya” (BLEv. 856; 1700). Közös jellemzőjük, hogy nem tartalmazznak olyan kifejezést (pl. beszédaktusigét), amellyel a beszélő direkt módon utalna saját érzelmi állapotára (pl. *csodálkozom* vagy *panaszom vagyok*); ez az expresszívumokhoz közelítene a megnyilatkozást. A neheztelés, illetve a feddés szándéka mégis tetten érhető bennük. Érdekes kérdést vet fel az olyan közlés, amely általános érvényű helytelenítést közvetít: „Chiakar hogi giutod vram az sok lisimakus araniat de Niluan megy kel halnod” (TLev. 174; 1590). A *chiakar* (csak kár) egyértelműen a beszélő megítélését explikálja, és bár nem feltétlenül személyes ellenérzését fejezi ki, az idézetet mégis nehezen lehetne asszertívumnak tekinteni; közelebb

áll az expresszívumokhoz. Az expresszívum és az asszertívum határa az elemzett középmagyar kori neheztelő, feddő és sértő közlésekben, úgy látszik, nem éles.

A neheztelések között azonban vannak olyan közlések, melyek mégis tisztán expresszívumoknak tekinthetők, s ezt a panaszt, furcsállást kifejező beszédaktusigék (is) egyértelműsítik (jóllehet SEARLE kategóriái nem a beszédaktusigék használatán alapulnak). Az expresszívum a levelekben jellemzően olyan közlés, amely tartalmaz ugyan ténymegállapítást, de a beszélő saját érzelmi állapotára való reflexiója elsődleges a kifogásolt tényállás reprezentálásával szemben, az érzelemkifejezés direkt módon valósul meg: „Chodalkozom ides Rokonom rajtad hogj meg türheted hogj nekem ennj onnat ide yóvó embertül chak egj cedulat is nem irac magad” (TLev. 40; 1593); „Panaßom rejad rokon nagj uagjon, Mert nem ollian [leue] dißtelen leuelet erdemlenek en tüled az mjnemüt kültel nekem” (TLev. 33; 1590); „Latom az Inklusákat az dologh valoba roszzul esett” (BLev. 154; 1666).

Külön érdemes szólni azokról a neheztelésekről, amelyek nehezen ítélnélhetők meg a searle-i típusok szerint. Az asszertívumok és az expresszívumok határát kérdőjelezi meg azok a szöveghelyek, amelyek ténymegállapítást tartalmaznak, de egyrészt éppen a tény reprezentálása közvetíti az elmarasztaló vagy a szidalmazó szándékot, másrészt ezek a tények általában a címzett viselkedésével, cselekvésével, tulajdonságával függenek össze, ugyanakkor a beszélő állapotát (haragját, indulatát, sértettségét, méltatlankodását stb.) fejezik ki. A *nem tudom micsoda; nem tudom, minemű* típusú méltatlankodások formailag a beszélőnek a propozicionális tartalomhoz való bizonytalan hozzáállását jelzik (asszertívum), de ez az értelmezés pragmatikailag nem kielégítő, mivel ezek valójában érzelmi állapotot fejeznek ki (expresszívum): „Nem tudom miczjoda hjtuan kuruafi drabantoth kuldotth kegj hozzam” (TLev. 109; 1591). A leghelyénvalóbb ezeket indirekt expresszívumnak tekinteni. Néhány további példa: „Byzon nem tudom eny ýo vram meg gondolni: mýnemý ereos kemený zyved teneked lený hogy mýnd ený nagy ereos foglagomon nomorufagomon es beteksegemen semýt nem keonyvrively” (KLev. 295; 1534); „de en mind ez ideigis nem hogy Penzét láttam volna kegyelmeteknek, de meg tsak valaszát sem vehetém Kegyedeknek” (BLev. 559; 1697).

A direktívum mint searle-i típus kevésbé jellemző a levelek nehezteléseiben, feddéseiben és sértéseiben. Egyetlen olyan közlést találtam a vizsgált példák között, amelyben a beszélőnek kifejezetten viselkedésirányító szándéka van. Direktívumnak (kérésnek, felszólításnak) tekinthető az alábbi megnyilatkozás: „Azerth kerem Nag. Mýnth Býzodalmas wramath Az en zolgalatomerth hadýon Beketh .Nag. Az Jobbagýok [!]” ’jobbagýoknak’ (DMisz. 54; 1557). Megtévesztőek a felszólító mód használata miatt a *kurva legyen!* típusú sértések. Úgy tűnik, mintha ezek direktívumok lennének, de valójában nem azok, mert a felszólítással a közlő nem a konkrét viselkedésre buzdít, hanem dühös sértést közvetít fiktív és szubjektív propozicionális tartalommal.

SEARLE beszédaktusainak szempontjából különösen érdekesek a zsarolások Telegdy Pál leveleiben. A nehezteléssel és szemrehányással vegyes zsarolás ékes példája a komisszívumnak. Ezekben a megnyilatkozásokban olyan fenyegetésekről

van szó, amelyekben az ígélet valóságos elköteleződést jelent a propozicionális tartalom teljesítése mellett: „Azirt ha ennekem arra ualaßt nem tißeß meg lad hogj oljkor nem telliesitem enis be kirisedet” (TLev. 17; 1588); „Ha urnal nekem en is irnik neked jó rokon, de ha rest uagj, enis az lehetek” (TLev. 45; 1593). A beszélő valóban nem akar több levelet küldeni, ha felesége továbbra is félvállról veszi a válaszirást. Más kérdés, hogy az ezt követő leveleket látva úgy tűnik, Telegdy fenyegetése nem végérvényes. Az ígélet mindenesetre reális tartalmú.

Deklaratívumra nem találtam példát a levelekben.

7. A neheztelő, feddő, sértő fél és a hatalom. Mind a neheztelés, mind a feddés, mind pedig a sértés olyan beszélői szándékot feltételez, amelynek fontos része a hatalmi pozíció érzékeltetése. Aligha képzelhetünk el olyan helyzetet, amelyben az, aki sért vagy fedd valakit, adott esetben ne érezné magát erre feljogosítva. A hatalom összefügghet ugyan a társadalmi státusszal, származásbeli és nemi különbségekkel, de nem feltétlenül ezekből következik: aktuálisan, a két fél konkrét viszonyában bármilyen, akár önkényes vagy alkalmi hatalmi pozíciót is jelenthet. Ráadásul e viszonyok a tágabb kontextusban dinamikusan újra és újra átrendeződhetnek. Az adott beszédaktussal a megnyilatkozó sokszor egy már korábban kibontakozó konfliktusra reagál, így az alá-fölérendeltségi szerepek folytonos változásával olykor valóságos hatalmi játszmák zajlanak.

Hogy milyen alapjai, módjai és nyelvi eszközei lehetnek a közlő és a címzett közötti aktuális hatalmi viszony érzékeltetésének, az kontextusfüggő, egyénenként és megnyilatkozásokonként eltérő lehet.

7.1. A hatalom alapjai. A vizsgált korpuszban a hatalom alapja sok esetben valami olyasminnek a birtoklása, amivel a közlő rendelkezik, a címzett azonban nem, de szüksége lenne rá. Ilyen lehet például valamilyen értékes t u d á s . A hatalmi pozíció alapja ez esetben az, hogy a közlő olyan különleges tudással rendelkezik, amellyel tekintélyt vív ki magának. Lobkowitz Poppel Éva mint az orvoslásban jártas személy leveleiben rendszeresen látja el megszólítottját gyógyítással, helyes életmóddal kapcsolatos tanácsokkal: „ha en kegyelmednek Confessariussa volnek bizoni az sok dinnie ettelert io Penitenciat adnek. mert tuduan embernek azt enni az mi artalmas, gionasra kötelles bün. en elleget dorgölödön[!] de tudom kegyelmedt egi neuetessel mind be erri” (LPLEv. 112; 1630).

A beszélő itt nemcsak saját hozzáértését hangsúlyozza, hanem egy másik tekintélyszemély szerepébe helyezkedve a gyóntató szemszögéből szólal meg, azaz erkölcsi értelemben is helyesnek nyilvánítja mondanivalóját. A közlő tehát közve-títheti az e r k ö l c s i n o r m á t , birtokában lehet valamilyen pozitív, helyesnek tartott tulajdonságnak. Hasonló alapja van a hatalomnak a Bethlen Miklóstól származó levélrészletben. Bethlen önmaga erkölcsi magaslatra állításával szerez aktuális hatalmi pozíciót a következő megnyilatkozásban: „Hey Uram Uram Erdelyi Fő rendű Iffjusag! Hogy soha sem találkozék köztetek tsak eggyis követője Bethlen Miklosnak a Jozansagba” (BLEv. 1120; 1715). Az önmagára mint mércére való hivatkozás kontrasztban áll a gyengébb erkölcsök talaján álló ifjúság tulajdonságaival. Némileg indirektebb módon képviseli a követendő normát Telegdy Pál, amikor nemkívánatos tulajdonságával szembesíti feleségét: „Lam mondtam en

ides Rokonom hogj rest uagj” (TLev. 64; 1594). Ezúttal csak közvetetten érzékelhető, hogy a helytelennek tartott rest viselkedéssel szemben a közlő határozott, tette kész jelleme áll, legalábbis ezt sugallja a beszélő.

A hatalom kifejezésének alapja lehet valamilyen értékes, a címzett számára is fontos *c s e l e k e d e t*, melynek megtételére a közlő képes. Hatalmi pozícióját úgy erősítheti, ha ennek megvonásával fenyegeti a megszólítottat. Erre szintén Telegdy Pál levelében találunk példát: „Azirt ha ennekem arra ualaßt nem tißeß meg lad hogj oljkor nem telliesitem enis be kirisedet” (TLev. 17; 1588).

A büntetés és a megbocsátás jogának érvényesítése ugyancsak hatalommal ruházhatja fel a beszélőt. Lobkowitz Poppel Éva levelében láttunk példát arra, hogyan fejezhet ki hatalmi pozíciót, ha a beszélő a büntetés jogával él. A fent idézett feddés beszédaktusigéje (*dorgölödön*!) teszi ezt még határozottabbá: akinek jogában áll dorgálni, annak egyúttal hatalma is van. Telegdy Pál leereszkedő hangvételű levelében pedig a megbocsátás kegyét gyakorolja ekképp: „de ez eccerj uitkedet meg engedem” (TLev. 64; 1594).

7.2. A hatalom érzékeltetésének módjai és nyelvi kifejezőeszközei. A hatalom kifejezésének igen sokféle módja lehet, ezek közül emelek ki néhányat, amelyek a vizsgált korpuszra jellemzőek. A *minősítés*, amellyel a közlő a címzett valamely negatív tulajdonságát elítélő szándékkal hangoztatja, összefügg az erkölcsi normára való direkt vagy indirekt hivatkozással. Láttunk erre példát Telegdy levelében: „Lam mondottam en ides Rokonom hogj rest uagj” (TLev. 64; 1594), Bethlen Miklós ugyanakkor egy evidens képességen alapuló tevékenységnek (az aláírás alapján a levélíró neve felismerésének és megtanulásának) sikeres teljesítését állítja be csupán feltételezhetőnek (*talám*), ezáltal megkérdőjelezve a címzett képességeit: „ha kegd az neuemet ell feleitiiis, talám az subscriptiobol ismet megh tanullya, s-ell hiszi, hogy kegd. Ighaz barattia kész szolgháia Bethlen Miklos” (BLev. 138; 1666). Mindkét megnyilatkozás a megszólított (valós vagy vélt) negatív tulajdonságaira reflektál, azokat minősíti, az utóbbiban persze gúnyosan, melyet a *talán* módosítószó tesz cinikusan leereszkedővé.

Ugyancsak a hatalom kifejezésének egyik módja a *számonkérés*. Mindaz, aki jogot formál arra, hogy felháborodásában számon kérjen valamit címzettjén, fölérendelt szerepet ölt magára. Tipikus nyelvi kifejezőeszköze a kérdő mondat: „Hogy gondollya megis kgd?” (BLev. 1120; 1715).

A *zsarolás* mint a hatalmi pozíció lehetséges megnyilvánulása abban áll, hogy a beszélő valamely nem teljesült kérése esetén jogot formál arra, hogy egy a címzett számára kedvezőtlen tethez vagy egy vágyott tett megvonásához kapcsolódó ígérettel reagáljon. Jellemző nyelvi eszköze a *ha... akkor...* típusú mondat szerkesztés: „Azirt ha ennekem arra ualaßt nem tißeß meg lad hogj oljkor nem telliesitem enis be kirisedet” (TLev. 17; 1588). Az idézett példában a *megládd* igealak hordozza a zsarolással vegyes fenyegetést.

Éppígy a hatalom megkonstruálásának módja lehet az *utastítás* is: „Azerth kerem Nag. Mýnth Býzodalmas wramath Az en zolgalatomerth hadýon Beketh .Nag. Az Jobbagýok [!]” (DMisz. 54; 1577). A *kérem* beszédaktusige megléte ellenére a közlés nem kérést, hanem inkább parancsot közvetít.

8. Összegzés. A középmagyar kori magánlevelek neheztelést, feddést és sértést kifejező beszédaktusainak történeti szociopragmatikai elemzése új szempontokkal és eredményekkel gazdagítja nemcsak a beszédaktusok szinkrón vizsgálatáról körvonalazódó eddigi képet, hanem a magyar nyelv és különösen a nyelvhasználat történetét is. Bár e három megnyilatkozásfajta közös sajátosságai okán érdemes együtt számba venni, meghatározott szempontok alapján való elkülönítésük – a befogadói értelmezés ismerete nélkül is – lehetséges, sőt szükséges, hiszen a neheztelés, a feddés és a sértés beszédaktusainak használatát eltérő beszélői szándékok, érzelmi indítatások és attitűdök motiválják, valamint nyelvi kifejezőeszközeik is különbözőek.

A szinkrón nyelvi jelenségekre kidolgozott pragmatikai módszer történeti korpuszon való alkalmazása számos tanulsággal szolgált. SEARLE beszédaktuselmélete bővebb szempontrendszerrel és tágabb keretet kínált a misszilisek nehezteléseinek, feddéseinek és sértéseinek háttérében álló beszélői szándék(ok) értelmezéséhez, csakúgy, mint a hatalom megkonstruálásának bemutatása a beszédaktusok elemzésén keresztül. Így lehetőség nyílt több oldalról megvilágítani egy-egy nyelvi jelenséget, sőt mindezek alapján tovább differenciálni az egyes beszédaktustípusok sajátosságait. A történeti anyagon végzett vizsgálat ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy maguk a searle-i kategóriák – kiváltképp az asszertívum és az expresszívum – sem határolhatók el egymástól élesen. Ennek ellenére SEARLE elmélete, úgy tűnik, mégis jól alkalmazható a középmagyar kori misszilisek beszédaktusain. A bizonyítás során azonban komplexen kell eljárni, valamennyi rendelkezésre álló, vizsgálható nyelvi jelenséget figyelembe véve, hiszen – történeti anyagról lévén szó – hiányosak a háttérismereteink. Ez a hiány ugyanakkor körültekintő és mélyreható elemzéssel pótolható.

A neheztelés, a feddés és a sértés beszédaktusai további, újabb és újabb szempontú kutatásokra tartanak számot. A bevezetésben már említett komplex vizsgálat lehetősége, mely e beszédaktusoknak az udvariatlansággal való összefüggését tárhatja fel, csak egy ezek közül.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, középmagyar kor, neheztelés, feddés, sértés, beszélői szándék, beszédaktusok, a hatalom megkonstruálása.

Források

- BLev. = *Bethlen Miklós levelei 1. 1657–1698, 2. 1699–1716.* Sajtó alá rendezte JANKOVICS JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- CsLev. = *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562.* Kiadja ÖZE SÁNDOR. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
- DMisz. = *Dunántúli misszilisek a XVI. századból.* Közzéteszi ABAFFY ERZSÉBET. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 121. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1968.
- KLev. = *Középkori leveleink 1541-ig.* Szerk. HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

LPLev. = „*Im küttem én orvosságot*”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Szerk. KINCSES KATALIN. Régi Magyar Történelmi Források 3. ELTE Középkori és Koraújkori Tanszék, Budapest, 1993.

TLev. = *Két vitéz nemesúr: Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végétől*. Közzéteszi ECKHARDT SÁNDOR. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1944.

Hivatkozott irodalom

- BAX, MARCEL – KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2012. *Understanding Historical (Im)Politeness: Relational Linguistic Practice over Time and across Cultures*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. <http://dx.doi.org/10.1075/bct.41>
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN 1987. *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge. [http://dx.doi.org/10.1525/\[-\]ae.1988.15.4.02a00420](http://dx.doi.org/10.1525/[-]ae.1988.15.4.02a00420)
- CHAPMAN, DON 2008. “You belly-guilty bag”. Insulting epithets in Old English. *Journal of Historical Pragmatics* 9: 1–19. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.9.1.02cha>
- CULPEPER, JONATHAN 1996. The anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 349–367. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)
- CULPEPER, JONATHAN 2011. *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511975752>
- CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2010. *Historical (im)Politeness*. Peter Lang Publishing Group, Bern.
- CZIGÁNY LÁSZLÓ 1992. *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest.
- FOWLER, ROGER 1985/2000. Power. In: VAN DIJK, TEUN A. ed., *Handbook of Discourse Analysis 4. Discourse Analysis in Society*. Academic Press, New York. 61–82.
- FOWLER, ROGER – HODGE, BOB – KRESS, GUNTHER – TREW, TONY 1979. *Language and Controll*. Routledge, London.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 1988. Régi magyar káromkodások. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 350–357.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2003. A szitokszóvá válás útja. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstudomány*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 39–46.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 5–27.
- JUCKER, ANDREAS H. 2000. Slanders, slurs and insults on the road to Canterbury: Forms of verbal aggression in Chaucer’s Canterbury Tales. In: TAAVITSAINEN, IRMA – NEVALAINEN, TERTU – PAHTA, PÄIVI – RISSANEN, MATTI eds., *Placing Middle English in Context*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 369–389. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110869514.369>
- JUCKER, ANDREAS H. – TAAVITSAINEN, IRMA 2000. Diachronic speech act analysis: Insults from flying to flaming. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 67–95. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.1.1.07juc>

- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2013a. *Relational Rituals and Communication: Ritual Interaction in Groups*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2013b. Historical Politeness. In: ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 1–34. <http://dx.doi.org/10.1075/hop.17>
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2006. Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. *Journal of Historical Pragmatics* 7: 213–243. [http://dx.doi.org/10.1075/\[-\]jhp.7.2.04kry](http://dx.doi.org/10.1075/[-]jhp.7.2.04kry)
- PLÉH CSABA 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SEARLE, JOHN R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5: 1–23. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500006837>
- SEARLE, JOHN R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom*. Vince Kiadó, Budapest.
- SÍKLAKI ISTVÁN szerk. 2008. *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. [http://\[-\]dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184](http://[-]dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184)

From resentment to insult

The pragmatics of reproof in Middle Hungarian personal letters

The speech acts of resentment, reproof and insult are analysed in this paper in a historical sociopragmatic framework, one that has only been employed to a slight extent so far in the literature in this country. The source material is taken from personal letters coming from the Middle Hungarian period. The author proceeds “from function towards form”, that is, starting from pragmatic functions and going towards exploring the linguistic means of expressing resentment, distinguishing the speech acts of resentment, reproof, and insult from one another on the basis of the speaker’s inferable intention, but still exploring them together. It is also discussed how relationships of power and subservience are construed on the basis of the individual utterances.

Keywords: historical sociopragmatics, Middle Hungarian, resentment, reproof, insult, speaker’s intention, speech acts, construal of power.

MOHAY ZSUZSANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban

1. Bevezetés. A jelen tanulmány célja a nyelvi udvariasság történeti szociopragmatikai vizsgálata egy meghatározott korszak és korpusz segítségével. A dolgozat az aktuális udvariasságtörténeti kutatások egyik fontos gondolatát veszi alapul, miszerint az udvariasság történetileg és társadalmilag változó fogalma mindig egy adott társadalmi (úgynevezett normakijelölő) csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (EHLICH 2005²). A munka a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli szövegeiben körvonalazódó udvariasságfogalmat mutatja be, a továbbiakban a folyóirattal kapcsolatban udvariasságon a nyelvi udvariasságot értve. Az elemzés központi kérdése, hogy az adott korszak társadalmi és történeti kontextusában, illetve a nyelv művelő folyóiratot jellemző nyelvszemlélet keretében miként interpretálódik a nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusaiban.

A tanulmány elsőként a kutatás elméleti háttérét ismerteti, majd a tárgyalt korszak etikettirodalmának udvariasságkoncepcióját mutatja be, továbbá reflektál az időszak társadalmi változásaira. A korpusz jellemzését követően a dolgozat második nagy egysége a Magyar Nyelvörhöz köthető normakijelölő csoport által konstruált udvariasságfogalmat kísérli meg értelmezni. Ez a rész a vizsgált udvariasságkoncepció főbb elemeit, illetve az ezekhez tartozó reprezentatív szövegrészeket tartalmazza, amelyekből kirajzolódnak a Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzus közvetítette udvariasságkoncepciót alakító diszkurzív stratégiák is.

2. Elméleti háttér¹

2.1. Történeti szociopragmatika. A kutatás alapját adó írások a nyelvi tevékenységre reflektáló, korábbi nyelvtörténeti korszakból származó szövegek, ezért elemzésüket a történeti szociopragmatika határozza meg (vö. SÁROSI 2003: 444). A történeti szociopragmatika a történeti pragmatikai² irányzatok egyike, amelyben a *pragmatika* terminushoz járuló *szocio-* előtag – a LEECH-féle (1983: 10–11) felosztást alapul véve – arra utal, hogy a vizsgálatok nem az elméleti-általános pragmatikai kérdésekkel foglalkoznak, hanem a nyelvhasználatnak a társadalmi beágyazottságából adódó, specifikus kondícióival (LEECH az udvariassági elveket is ehhez a területhez sorolja). Ez a nyelvhasználat társadalmi és szituációs kontextusát egyaránt figyelembe vevő (CULPEPER 2010: 76) megközelítés – a történeti perspektívával kiegészülve – biztosítja a nyelvi udvariasság mint történetileg változó, a társadalmi és szituációs kontextus meghatározta beszédfunkció minél komplexebb elemzését.

¹ A kutatás elméleti háttéréül szolgáló tudományterületeket részletesen ismerteti SÁROSI ZSÓFIA (2015a) a jelen számban. Összefoglalóban ezért az átfogó megközelítés helyett azokat az elméleti kérdéseket tárgyalom csak, amelyek a konkrét vizsgálat vonatkozásában relevánsak.

² A tudományterület elnevezése a szakirodalomban nem egységes: a *történeti dialóguselemzés*, illetve a *történeti diskurzuselemzés* egyaránt használatos (vö. KÁDÁR 2014).

2.2. A történeti udvariasság-/udvariatlansággutatás (a továbbiakban: történeti udvariassággutatás) adja a jelen vizsgálat szűkebb elméleti keretét. A pragmatika érdeklődési körébe tartozó területek történeti perspektívából való megközelítésének igénye hívta életre az udvariassággutatásban önálló diszciplínává váló történeti udvariassággutatást (KÁDÁR–CULPEPER 2010; KÁDÁR 2013); a tudománytörténeti előzmények bemutatásától itt eltekintek (ezt l. SÁROSI 2015b-ben).

E tudományterület egyik alapvetése, hogy az udvariasság – mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi viselkedésforma – normái és megnyilvánulási formái történetileg relatívak, vagyis a társadalmi tér és az idő változásainak kitett udvariasságfogalommal és udvariasságértelmezésekkel kell számolnunk (KÁDÁR–HAUGH 2013: 156–178). Ez az úgynevezett – az udvariasság nyelvi eszközeinek vizsgálatát is meghatározó – diakrón relativitás (KÁDÁR 2013: 5–8) teszi lehetővé az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálatát különböző korok és társadalmi viszonyok között.

A történeti udvariassággutatás keretében megvalósuló vizsgálatok főbb célkitűzései (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 13) közül a jelen munkával az udvariasság/udvariatlanság történeti kontextusú leírásához kapcsolódom, ám, minthogy egy adott periódust vizsgálok, a kontrasztív elemzés csak hosszabb távon és további kutatásokkal kiegészülve lesz céлом a későbbiekben. Mindazonáltal ez az eljárás az összehasonlítás igénye nélkül is komplex rekonstrukciós munkát igényel (különböző korok eltérő ideológiáinak, társadalmi berendezkedésének, közösségi normáinak, műfajainak, interakciós gyakorlatainak, nyelvi struktúráinak és forrásainak vizsgálata vö. KÁDÁR–CULPEPER 2010: 12), és számos kérdést is felvet. Ezek egyike, hogy a kutató mely társadalmi réteg udvariasságfogalmát vizsgálja (KÁDÁR 2013: 7).

A történeti udvariassággutatás azonban nem csak módszertani szempontból adja kutatásaim alapját: a KÁDÁR–HAUGH-féle (2013: 81–105) udvariasságelmélet jelenti ugyanis azt a keretet, amelyben, annak komplexitása miatt, a Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeit leginkább elhelyezhetőnek tartom. Ez az udvariasságértelmezéseket a nyelvhasználóknak (user) és a beszédhelyzetek megfigyelőinek (observer) interpretációja, illetve konceptualizációja szerint különíti el, beemelve a laikus és a tudományos megközelítést is. A Nyelvőr szövegeinek írói megfigyelői szerepet betöltve, tudományos igénnyel konceptualizálják, illetve interpretálják az udvariasságot.

2.3. Udvariasság és metapragmatika. Minthogy az elemzés középpontjában az udvariasságra vonatkozó, reflexív szövegek állnak, a kutatás m e t a p r a g m a t i k a i perspektívából közelíti meg az udvariasságot. A metapragmatika számos ponton kapcsolható az udvariassággutatáshoz (vö. KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206). A kapcsolódási pontok egyike az az értékelő-minősítő mechanizmus, amely az aktuális udvariasságelméletekben egyre hangsúlyosabb szereppel bír, valamint a metaudvariassági diskurzusok és az udvariasság koncepcióként való értelmezésének összefüggése.

Az udvariasság olyan jelenség, amelyről történelmi korszaktól és kultúrától függően különböző módon szokás beszélni, írni és gondolkodni. Az így keletkező, meta-jellegű szövegekből, másként metaudvariassági diskurzusokból (KÁDÁR–

HAUGH 2013: 200–203) képet kaphatunk az adott időszakban az udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudatosságról. Diskurzuson itt és a továbbiakban a KÁDÁR–HAUGH (2013: 200) által az udvariasság és a metapragmatika vonatkozásában használt diskurzusfogalom nyomán olyan – esetünkben írott – szövegek halmazát értem, amelyek egymással kölcsönhatásban jöttek létre, és meghatározott elképzeléseket közvetítenek a nyelvhasználat bizonyos társadalmi-kulturális vonatkozásairól, egyfajta állandósult keretet adva ezek interpretálásának. A metapragmatikai tudatosság, vagyis a nyelvhasználóknak a nyelvi tevékenységhez és az azt övező szociokulturális elvárásokhoz való reflexív viszonyulása (TÁTRAI 2011: 119) alapvető jelentőséggel bír az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő mechanizmus szempontjából. Az udvariasság ugyanis nem bizonyos nyelvi és viselkedési formákban, sokkal inkább azok értékelésében, minősítésében van jelen (KÁDÁR–HAUGH 2013: 57). Azt pedig, hogy a nyelvhasználó egy adott megnyilatkozást hol helyez el az udvarias–udvariatlan skálán, a metapragmatikai tudatosság határozza meg, amelynek történeti vizsgálata azt is megmutatja, hogy egy adott periódusban milyen nyelvi és szociokulturális elvárások kapcsolódtak az udvariassághoz.

Ezek az elvárások is részét képezik az udvariasságra vonatkozó koncepcióknak, amelyek ugyancsak a metaudvariassági diskurzusok révén vizsgálhatók. Az udvariasság koncepcióként való értelmezése – a történeti udvariasságkutatásban is hangsúlyozott diakrón relativitáshoz is kapcsolódva – arra hívja fel a figyelmet, hogy az „udvariasság” nem természetes jelenség, hanem történetileg és szociokulturálisan változó fogalom, amely mindig egy adott, általában a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó és jelentős társadalmi erővel bíró, ún. normakijelölő csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (EHLICH 2005², WATTS 2003: 34). E csoport tagjai határozzák meg azokat a szabályokat, elveket, szokásokat, amelyeket az adott szociokulturális keretben az udvarias (nyelvi) viselkedés ismérveiként tartanak számon. Így a normakijelölő csoport alakítja az adott korszak metaudvariassági diskurzusait, kontrollálva az udvariasság aktuális fogalmi konstrukcióját.

3. A vizsgálat jellege, célja. A szövegeket – minthogy a nyelvi viselkedésnek egy olyan jelenségére reflektálnak, amelytől elválaszthatatlan a társadalmi dimenzió – azok szociokulturális hátterének rekonstruálásával igyekszem vizsgálni, történeti pragmatikai szempontból tehát makroszinten (KÁDÁR 2014) vizsgálódom.

A makroszintű vizsgálat fontos eleme az említett normakijelölő csoport rekonstruálása is. A leegyszerűsítő tárgyalás elkerülése érdekében hangsúlyozandó ugyanis, hogy a jelen kutatás egy bizonyos társadalmi csoport, a Nyelvőr szerzői és feltételezett olvasóközönsége által konstruált udvariasságfogalmat vizsgálja, különös tekintettel az erre a csoportra jellemző nyelvi ideológiák és társadalomszemlélet megjelenésére a metaudvariassági diskurzusokban. Ezzel nem a 19. század végének – 20. század elejének magyar nyelviudvariasság-fogalmát kívánom leegyszerűsíteni, hanem e komplex jelenség egyik elemét vizsgálom.

A vizsgálat célja a korabeli udvariasságértelmezés, illetve az udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudás egy specifikus szegmensének feltárása. Szándékom szerint az elemzés egy nagyobb volumenű, jelenleg is zajló, a 19. század második és a 20. század első felének illemtudományát tanulmányozó kutatás eredményeit egészíti ki és árnyalja majd.

4. Udvariasságkonceptió az illemirodalomban. A korabeli udvariasságértelmezések elsődleges (de nem kizárólagos) forrását jelentik az illemtankönyvek és társalgási útmutatók (vö. NÉMETH 2015a, 2015b), a Nyelvőr metaudvariassági szövegeit ezért az ezekből kirajzolódó udvariasságfogalom viszonylatában érdemes vizsgálni.

A dualizmus korabeli illemirodalom amellet, hogy reflektált a korszak társadalmi átrendeződésére és a modernizációs igényekre (pl. rangjelző megszólítások eltörlése az egyenlőség jegyében vagy a magyar viselkedéskultúra „európaizálása”; vö. FÁBRI 2004a), a magánéleti viselkedés szabályozottságát egy kiművelt viselkedéselitbe, az úriemberek (vagy az ún. „úri középosztály”) körébe való tartozás feltételeként tárgyalta (FÁBRI szerk. 2001: 11). Voltaképpen tehát egy társadalmi státusz láthatóvá tételére törekedett, függetlenül attól, hogy e státusznak volt-e valós tartalma.

A középosztály fogalmának megkonstruálására kísérletet tevő, 19. század végi – 20. század eleji diskurzusok (KÖVÉR 2006) egyike sem adja meg a tárgyalt terminus pontos definícióját. Többkomponensű, rendkívül heterogén társadalmi csoportról van szó ugyanis, amelybe többnyire a domináns földbirtokos rétegeket, a dzsentrit, a tudományos szakembereket, valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felsőbb rétegeit egyaránt beleszámították. Az 1880-as évektől kezdődően a zsidókérdés, illetve a dzsentriprobléma (az elszegényedett birtokos nemesi réteg megélhetési gondjai, beáramlása a közhivatalokba) is a középosztály-diskurzusok meghatározó eleme lett.

Az újabb társadalomtörténeti elemzések (pl. GYÁNI–KÖVÉR 2006) különböző státuszismérvék (származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság) szerint igyekszik körülhatárolni a középosztályt mint társadalmi csoportot. A korabeli illemirodalom a „művelt viselkedéselit” megteremtésén fáradozott, a felsorolt attribútumok közül a műveltségre irányítva a figyelmünket. Eszerint az illemirodalomban az „úri középosztály” elsősorban viselkedésszociológiai (MAX WEBER fogalmának magyarozatát l. GYÁNI–KÖVÉR 2006: 99) perspektívából értelmezhető, az életvitelt, a formális neveltetést, illetve a származást és a foglalkozás presztízsét véve figyelembe. Utóbbi szempontból a dzsentri földbirtokosok és tisztviselők, illetve a különböző értelmiségi és polgári csoportok sorolhatók az „úri középosztály” fogalmába, míg a művelt (nyelvi) viselkedésre vonatkozó szabályrendszer ismeretét az illemirodalom biztosította.

5. A szövegek kontextusa. A makroszintű történeti szociopragmatikai vizsgálat részeként a fentiekben vázlatosan bemutatott középosztálykérdés jelenti a háttér az elemzett Nyelvőr-szövegek szűkebb kontextusának (a szerzői közösség társadalmi dimenziói, nyelvi ideológiai vonatkozások) megadásához.

Az 1872-ben indult szaktudományos, nyelvművelő folyóirat kezdeti népszerűségét, széles körű elterjedtségét és hatását sajtótörténeti szempontból több jellegzetes vonással szokás magyarázni. Ezek egyike, hogy a Nyelvőr tudományos szemlélete közel esett az éppen formálódó „úri középosztály” történet- és népszemléletéhez, valamint hogy gyűjtési felhívásaival az értelmiség nagy részét

a folyóirat alakításának aktív résztvevőjévé tette (KOSÁRY–NÉMETH szerk. 1985: 492). Utóbbi két megjegyzés alapján tehetünk kísérletet a Magyar Nyelvőr szerzői közösségének, illetve olvasói körének körülhatárolására a vizsgált időszakot illetően.

Figyelembe véve a középosztály-fogalom meghatározásának jelzett nehézségeit, a középrétegek, illetve a Nyelvőr-szerzők csoportjának heterogenitását, egy olyan tényező kiválasztására törekedtem, amely némiképp összefűzi a folyóiratban megjelenő szövegek alkotóit. A már ismertetett státuszismérvek közül a foglalkozás bizonyult ilyennek: a metaudvariassági diskurzushoz tartozó szövegek szerzőinek többsége egyetemi (pl. Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Zolnai Gyula), főgimnáziumi (pl. Szarvas Gábor, Komoróczy Miklós, Volf György) vagy polgáriskolai (pl. Rubinyi Mózes, Komjáthy Jenő) tanár (vö. SZINNYEI 1891–1914). A Nyelvőr udvariasságkonceptióját létrehozó és alakító (normakijelölő) csoport ezért a polgári értelmiségi középrétegekhez sorolható.

A Nyelvőr célközönségének megállapításához a legideálisabb módszer a folyóirat előfizetői társadalmi hátterének elemzése volna, erre azonban nincs mód. A magában a lapban található, az előfizetői körre explicit utalást tevő megjegyzések lehetnek segítségünkre: „Előfizetés [...] Tanítóknak, tanulóknak, önképzőköröknek és szerkesztőségeknek 3 firt” (Nyr. 1896: 598), „legtöbb olvasónk vagy állandó előfizető vagy középiskolai tanár” (Nyr. 1902: 352). Itt említhetők még az egy-egy olvasót „azonosító” megjelölések („egy mérnök”, „egy tanár”, „egy orvos” stb.) is. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2004: 47) megállapítása szerint is „igen nagy számban olvasták [a Nyelvőrt] rendszeresen például tanárok, általában értelmiségiek”, összességében tehát úgy vélem, hogy a folyóirat célközönsége is a polgári értelmiségi középrétegekben keresendő.

Minthogy az általunk tanulmányozott korszakban a „gyorsan gyarapodó értelmiségi foglalkozásúak az »úri és művelt középosztály« képződmény keretein belül” (MAZSU 2012: 107, kiemelés tőlem – N. L. A.) szerveződtek önálló társadalmi rétegnek is tekinthető csoporttá, az udvariasság Nyelvőr-beli interpretációjára mint az „úri középosztály” udvariasságértelmezésének specifikus részére tekinthetünk.

A szövegek nyelvi ideológiai megközelítése a nyelvi tudat történeti meghatározottságú vizsgálataként szintén a történeti szociopragmatika egyik komponense (MAITZ 2006: 307–308). Ebből a szempontból a korszak társadalmának nyelvről való gondolkodásában a nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet, amelynek legfontosabb gondolati elemei többek között az alábbiak: a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, egy néppel, egy nemzettel és egy kultúrával való azonosítása, speciális gondolkodásmóddal és nemzeti karakterrel való összekapcsolása, illetve az idegen kifejezések használatának elutasítása (MAITZ 2006: 313–321). Utóbbi egyszerűsített – az ebben az időszakban a Magyar Nyelvőrré is jellemző – purista nyelvszemlélet alapja is. A nyelvművelő folyóirat emellett az új ortológia legfontosabb fóruma is volt: ez az irányzat a nyelvújítást negatívan értékelte, a magyar nyelv szempontjából a „romlatlan” (tehát a nyelvújítás előtti nyelvállapotot őrző) „népnyelvet” tekintette mérvadónak, összhangban a romantika nemzeti egység tudatával és idealizáló népi kultuszával (TOLCSVAI NAGY 2004: 49).

A korszak nyelvről való vélekedésének művelődéstörténeti háttéréről is érdemes azonban röviden szólni: a nyelvi nacionalizmus és purizmus dominanciája ugyanis az 1867 előtti önkényuralmi időszak erőteljes németesítési törekvésekre adott reakcióként értelmezhető (TOLCSVAI NAGY 2004: 45–48).

6. A korpusz. E korpusz, amely a Magyar Nyelvőr dualizmus kori udvariasság-fogalma vizsgálatának alapjául szolgál, az 1872 és 1919 között³ megjelent, a nyelvi udvariasság kérdését hosszabb-rövidebb terjedelemben tárgyaló vagy arra reflektáló Nyelvőr-szövegekből, illetve metaudvariassági megjegyzésekből áll. Mindezek halmazát a Magyar Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzusnak nevezem. Minthogy teljes tanulmányokról és rövidebb megjegyzésekről egyaránt szó van, a korpuszbeli szövegek nem egyforma mértékben foglalkoznak a nyelvi udvariasság kérdésével.

A korpusz összeállítása a folyóirat digitalizált formája alapján történt az alábbi keresőszavakkal: *udvariasság, megszólítás, köszönés*. A digitális formában való keresésnek köszönhetően tehát a korpuszban a korábbi, a jelen kutatás előzményének is tekinthető vizsgálatokba (DOMONKOSI 1999a, 1999b) – a kereshetőség nyilvánvaló nehézségei miatt – be nem került megjegyzések, rövidebb szövegrészletek is helyet kaptak. Az így összeállított anyag 59 szöveget tartalmaz. A jelen dolgozat – terjedelmi korlátai miatt – csak a legjellemzőbbnek ítélt cikkekből idéz (ezek felsorolását lásd a Forrásoknál).

Ezek a meta-jellegű szövegek mint történeti szociopragmatikai források a korábbiakból is következően döntően nem laikus nyelvhasználóktól származnak, hanem tudományos igénnyel íródtak, egy szűkebb társadalmi és nyelvi elit felfogását tükrözik. Ezt a vizsgálat során mindvégig szem előtt kell tartanunk.

Az elemzés során figyelembe vettem a diskurzuselemzés azon alapelvét (VAN DIJK 1998: 30), miszerint egy diskurzus résztvevői nem pusztán individuumként, sokkal inkább bizonyos csoportok tagjaiként vesznek részt a diskurzusban, ami meghatározza az általuk közvetített társadalmi vagy politikai struktúrákat, a megosztott szociokulturális reprezentációkat is (lásd a Nyelvőr szerzőinek és olvasóinak társadalmi csoportját).

7. Udvariasságfogalom a Magyar Nyelvőrben. A következőkben a Magyar Nyelvőr udvariasságfogalmának legfőbb ismérveit és elemeit a hozzájuk tartozó, reprezentatív szövegrészletek közlésével ismertetem.

7.1. Az udvariasság mint negatív nyelvi jelenség. A Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusában az udvarias nyelvhasználat elsősorban negatív jelenséggént interpretálódik. Ennek legfőbb oka, hogy az udvariasság tárgyalását az új ortológia purista nyelvszemlélete, illetve a nyelvi nacionalizmus ideológiája határozza meg. E tekintetben a vizsgált szövegek skalaritást mutatnak: néhol az udvariasságot érintő nyelvhasználati kérdések vannak a középpontban (pl. PONORI

³ A gyűjtés kezdőpontja a Magyar Nyelvőr első olyan évfolyamának dátuma, amelyben a nyelvi udvariassággal foglalkozó szöveg található, végpontja pedig a dualizmus korának végéhez illeszkedik. Bár utóbbinak 1918-at szokás tekinteni, egy, az 1919-es évfolyam első számában megjelent cikk is bekerült a korpuszba, mivel tematikailag szorosan illeszkedik a korábbi szövegekhez.

THEWREWK 1897; SIMONYI 1911), néhol ezek csak kiegészítik vagy példával illusztrálják a purista nyelvszemléletet érvényesítő, általánosabb témájú cikkeket (pl. SZARVAS 1895; ROZSONDAI 1916).

A már említett nyelvi ideológiai és nyelvszemléleti okokból a negatív interpretáció középpontjában az udvarias nyelvhasználat idegenszerűsége, elsősorban németes jellege áll; emellett idesorolhatjuk a nyelvi udvariasság elemeinek nyelvi szörnyetegként való értelmezését; illetve a „címkórsgot”, vagyis a címek és rangok eltúlzott használatát is.

A nyelvi udvariasság idegenszerűségeinek, elsősorban a német, illetve a latin nyelvi hatás kártékonyságának hangsúlyozása nemcsak az udvariasság nyelvi szerkezeteire, hanem a megszólítások, köszönések, sőt a társadalmi címek kérdéskörére is kiterjed.

7.1.1. SZÖTS GYULA (1897) a *köszönöm*-re adott *kérem* válasz kapcsán veti fel a „németes udvariasság” problematikáját: „Ez a német köznyelvből származott át: Ich danke. Ich bitte. Magyarul így mondjuk: Köszönöm. Szívesen” (SZÖTS 1897: 561).⁴ BRUCKNER GYULA (1898: 228) a *kisztihand* üdvözlő formulát tartja „különösen visszataszító németesség”-nek, emellett azonban a francia szavak megjelenésének veszélyére hívja fel a figyelmet: „Ideje volna, hogy a *pardont*, ezt a franciáskodó nyegléséget kiküszöböljük nyelvünkől s leszokjunk róla. Úton-útfélen, lépten-nyomon halljuk ezt és a többit, mint *merci*, *kisztihand*, *adieu* stb.” (BRUCKNER 1898: 227).

A megszólításoknál „a nemzeti bélyeg elmosódását” emeli ki KULCSÁR ENDRE (1890: 399), aki a hanyatló latinság hatásának tartja a *Kegyelmed*, *Nagyságod* megszólítások kialakulását, „melyeknek idegensége máig se vásott le”. E kulturális hatás mellett nyelvi szempontból a német hatást emelik ki legtöbbször a cikkek szerzői: HENTALLER (1897b) és DÉRI (1897) például az német hatást mutató *Ő nagysága N. N. úrnő* (mint a *Hochwohlgeboren Frau N. N.* fordítása) kifejezést, illetve az *ő nagysága* megszólítást kritizálja.

A tulajdonnévvel együtt szereplő címek és rangok sorrendisége is az udvariasság nyelvének idegenszerűségei közé sorolódik SIMONYI (1896) cikkében: „A *gróf*, *báró*, *doktor* címeket a főnemesek, a műveltek s az írók nagy része – latin s német minta szerint – régóta a nevek elé rakja, oly régóta, hogy ez az idegenszerűség úgyszólván meghonosult, bevett szokássá lett, s egyes vidékeken a közbeszédben is elterjedt” (SIMONYI 1896: 395). SIMONYI amellett érvel, hogy – a németes gyakorlattal szemben – a címet és rangot jelző kifejezéseket a magyarban a tulajdonnév utánra, és nem elé kell helyezni. Ez a sorrend ugyanis „nem idegen minta szerint alakult, hanem a magyar észjárás uralkodó analógiáit követi” (SIMONYI 1896: 396). A kérdés azonban továbbra is vitatott maradt. 15 évvel később SIMONYI (1911: 152) még mindig azt írja, hogy a cím és a tulajdonnév együttes használatának idegen szórendje olyannyira elterjedt, hogy „sokan nem is hisznek idegen eredetükben, sőt hibáztatják az olyan magyaros szórendet, minő a *Zichy gróf*, *Eötvös báró*, *Müller doktor*”.

⁴ A korpuszból származó példákban a kiemelések – ha nincs külön jelölve – a tanulmány szerzőjétől származnak.

A köszönések kapcsán is felmerül az udvariasság nyelvének idegenszerűsége: „még köszönteni se tudjuk egymást magyarul” – veti fel ROZSONDAI (1916: 333), aki példaként a *van szerencsém*, az *alászolgája*, a *volt szerencsém*, illetve a *jó éjt* vagy *jó éjszakát* helyett használt *jó estét* köszönő formulát említi, ezek helyett pedig többek között az *adjon az Isten*, az *Isten áldja meg* vagy a *segélje meg az Isten* formát ajánlja magyar köszönésként.

7.1.2. Az udvarias nyelvi viselkedés bizonyos elemeinek használata elleni argumentáció részeként tűnik fel a „nyelvi szörnyeteg” metafora is. A nyelvi udvariasság bizonyos struktúrái és kifejezései egyfelől idegenszerűségük miatt számítanak „nyelvi szörnyetegnek”. Ebben a megközelítésben a „nyelvi udvariasság elemei mint nyelvi szörnyetegek” metaforához tartozó kifejezések: *nyelvaraziták*, *szó- és mondatszörnyek*, *nyelvtani szörny* (SZARVAS 1895).

A kérdés emellett magával az udvarias nyelvhasználat kialakulásával is összefügg: a témát PONORI THEWREWK (1897) tárgyalja a „nyelvi udvariasság mint bűnbeesés” metafora keretében (a szöveg elemzéséhez l. még DOMONKOSI 1999b: 157–158). PONORI THEWREWK az udvariasság szintaxisát a nyelven való erőszak-tételként értelmezi – gondolatmenetének háttérében az újgrammatikus nyelvelmélet hatása, a nyelv egyre bonyolultabbá váló organizmusként való értelmezése áll (DOMONKOSI 1999b: 158). Az udvarias nyelvhasználat eszerint „a bűnbeesés utáni nyelv” (PONORI THEWREWK 1897: 13), amelynek nyelvi szerkezetei „eltorzítják a nyelvet, géniusza, logikája ellen vétének, szóval abnormitások és deformitások” (PONORI THEWREWK 1897: 12). A „bűnbeesés” magyarázatát a PONORI THEWREWK-féle interpretációban a nyelvi struktúráknak a társadalmi hierarchiára való reflektálásában kell keresnünk: ahogy a bibliai bűnbeeséssel megszűnt az ember természetes állapota (meztelenség), úgy szűnt meg a „nyelvi bűnbeeséssel” a nyelv természetessége. Ez a természetesség a társadalmi rangoktól és hierarchiától független nyelvhasználatot jelentette, amelyben – pragmatikai szempontból – a nyelvhasználóknak a nyelvi interakcióban részt vevő beszélők társadalmi helyzetétől függetlenül csak a „közönséges nyelv” nyelvi elemei közül kellett választaniuk: „[ebben a nyelvállapotban] ugyanazon nyelv dívik minden rangú és minden helyzetű személyeknél” (PONORI THEWREWK 1897: 13).

Az udvariasság nyelvét érintő kritika másik felvetése nem példa nélküli a különböző metaudvariassági diskurzusokban: az udvariasság túlzott formalitása, mesterkéltége és a beszélő ezekből következő őszintétlensége, becsületességének hiánya az udvariasság negatív interpretációjának részeként jelent meg a 18. századi Angliában a morális hetilapok egyik első képviselőjében, a *Spectator*ban is (FITZMAURICE 2009: 96). „A bűnbeeséssel a természetesség botrányossá vált. Szakasztott úgy járt az udvariasság, vagyis inkább a személy, amikor bukott. Az emberi gyarlóság, a hiúság, becsvágy, kérkedés, széptevés, csúszás-mászás volt az a kígyó, mely őt elcsábította” (PONORI THEWREWK 1897: 13).

7.1.3. „[...] elég régi már minálunk is a címkórságnak nevezett betegség, az emberi hiúságnak ez az igen érthető, de túlzásaiban fölötte nevetséges megnyilván-

nulása” – írja SIMONYI (1911: 149)⁵ a jelenségről, amely a Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzusnak szintén hangsúlyos része. A különböző címek és rangok használatának kérdése beilleszthető a 19. század végi udvariasságkoncepció egyik alapvetésébe, a társadalmi egyenlőség megteremtésének igényébe is.

Az 1848-as demokratikus eszmék hatása a „címkórság” SIMONYI-féle kritikájában is megjelenik: „A demokrata azonban bosszankodik ezen a hiú cím- és ranghajhászán s legjobban szeretné, ha le lehetne jártni valamennyi címet s ha pl. mivel a *nagyságot* már úgyis lejártuk, most mindnyájan *méltóságos*nak szólítanánk egymást [...]” (SIMONYI 1911: 152). A társadalmi egyenlőség mellett a „címkórság” kritikájára is hat a nyelvi nacionalizmus, ahogy erre már a korábbiakban is láttunk példát a tulajdonnévvel együtt álló rangok és címek idegenszerű sorrendisége kapcsán (SIMONYI 1896). A „címkórság” és az azzal járó körülményes megszólítások kérdése 1918 novemberéig napirenden marad, amikor is SIMONYI (1918) üdvözlöi a Károlyi-kormány elhatározását, amely szerint „a hivatalokban is, a magánérintkezésben is mellőzni kívánják a címzéseket, és egyszerűen a *miniszter úr* megszólítást kívánják alkalmazni. Üdvözljük az első lépést a címkórság ellen, mely a régi szolgálékiség maradványa” (SIMONYI 1918: 233).

7.2. Csoportképzés a metaudvariassági diskurzusban. A nyelvi nacionalizmus és a purista nyelvszemlélet mellett a Nyelvőrben jelentkező késő romantikus, idealizáló népfelfogás is meghatározza a vizsgált metaudvariassági szövegeket (ehhez l. még DOMONKOSI 1999a).

A nyelvművelő folyóirat szerzőinek közössége mint normakijelölő csoport a „műveltek” (és többnyire fővárosiak) nyelvét állítja szembe a népnyelvvel, előbbit azonosítva a nyelvi divatokat követő és idegenszerűségeket tartalmazó, utóbbit pedig a „magyaros” nyelvi udvariassággal: „A *merci*-t az ifjság, helyesebben a *pesti ifjú nemzedék* hozta forgalomba. Szende varróleányok lekötelező mosollyal és hatással szokták alkalmazni az udvarias fiatal emberekkel szemben. Vélik, így sokkal műveltebbeknek látszanak lovagjaik előtt” (BRUCKNER 1898: 227–228); „A derűre-borúra *nagyságos asszonyom*-ozás emlékezetem szerint a 90-es években kezdődhetett. Én székesfehérvári működésem idején egy Budapestről lerándult pénzügyi tisztviselő beszédjében vettem észre először azt a szokást, és belőle a fővárosi társadalmi szellem nagyolását éreztem ki” (ZOLNAI 1919: 42); „[...] ért a nép az udvariassághoz. Persze nem az urak nyelvén. Azt a sokféle -izmust, egyenes csapáson járó észnek sokszor érthetetlen idegenséget, amivel a művelt magyar érintkezésben fecsegnek egymásnak az emberek – hála Isten – nem érti” (NÉMEDI 1902: 241).

Láthattuk, hogy a folyóirat szerzői és olvasói köre az „úri középosztály”-hoz sorolható értelmiség köreiből került ki. Az udvariasságkoncepciójukban azonban

⁵ A nyelvi udvariasság kérdéskörének összefoglalására törekvő munka érdekessége, hogy gondolatmenetében felfedezhető a későbbiekben WATTS (2003) által leírt megfelelő (politic) és udvarias (polite) viselkedés megkülönböztetése („illendőség vagy illem, ez inkább objektív, bárkinek jelenlétében is kötelező [...], az udvariasság, ez mindig személyekhez való szubjektív viszony, és formái is az illető személyek szerint váltakoznak” [SIMONYI 1911: 2]). (SIMONYI tanulmányát részletesen elemzi DOMONKOSI 1999b.)

a „műveltek” udvariassági nyelvhasználata állítódik pellengérré. Ez igencsak homályos csoportjelzés, hiszen a folyóirat társadalmi bázisát is a műveltebb, középosztálybeli rétegek adják. Ebben az udvariasságkoncepcióban a nyelvi nacionalizmus és a késő romantikus nyelv szemlélet együttesen alakítja a csoportviszonyokat, ezért a „művelt” középrétegek közül azok tűnnek fel negatív színben, amelyek valamilyen idegen nyelvi kultúrához (a tradicionális latin mellett a némethez és részben a franciához) kötődnek. Ilyenek a betelepített, idegen kultúrából érkező polgári rétegek, illetve a nemesség polgárosulni vágyó csoportjai is (vö. TOLCSVAI NAGY 2004: 67).

A „középosztály” heterogén jellege azonban érdekes helyzetet teremt, hiszen a folyóirat szerzőinek csoportja ugyanabban az „úri és művelt középosztály”-ban helyezhető el, mint az udvariasságkoncepcióban stigmatizált társadalmi csoportok, amelyekről azonban – a nemzeti közösséget a nyelvi hagyomány alapján kijelölő késő romantikus nemzet- és kultúramagyarázatot alapul véve – nyelvi és kulturális kritériumok szerint határolja el magát. Az azonban, hogy a folyóirat társadalmi bázisa az „úri középosztály” része, mégis tetten érhető, még hozzá abban az ellentmondásban, amelyre DOMONKOSI ÁGNES (1999a) a *Mikor a nép urasan beszél / Mikor a nép fia urasan szól* című rovat szövegeit elemezve mutat rá. Tudniillik míg a Nyelvőr-beli új ortológiai irányzat az alacsonyabb társadalmi rétegek, a „nép” nyelvét idealizálja, addig az említett rovatokban éppen az ezen rétegekbe tartozó beszélőket teszi nevetségessé, kigúnyolva az „urak” nyelvét utánzó nyelvhasználatukat.

Az általunk vizsgált udvariasságkoncepcióban azonban – az új ortológiai irányzatnak megfelelően – a népnyelv a mérvadó a nyelvi udvariasságot érintő vitás kérdésekben, különösen egyes nyelvi formák szembeállításakor: „A *nagysám* és a *nagysád* illetén s talán még több itt fel nem hozott használatának helytelensége világosan kitűnik, ha az analógia próbakövére helyezzük e szavakat, s párhuzamba tesszük a velük rokon s általánosan használt (még pedig minthogy kiválólag a nép használja, eredetiségéből ki nem forgatva s helyesen használt) *kegyelmed* (kigyelmed, kend) szóval” (KOMÁROMY 1872: 452). Ugyanerre példa a keresztnév + *asszony* megszólítási formát érintő vita a Nyelvőr hasábjain, amelyet máshol (NÉMETH 2014a) ismertetek. E polémia alapkérdése, hogy az említett szerkezetet a „nép” használja, illetve udvariasnak tartja-e.

7.3. Normatív elemek. Abból, hogy a Nyelvőrben a nyelvi udvariasság fogalmát a nyelvi nacionalizmus és a nyelvi purizmus nyelvi ideológiája határozza meg, következik, hogy a folyóiratban a nyelvi udvariasság csak abban az esetben interpretálódik pozitívan, amennyiben az előzőkben leírt sajátosságokat mellőzi, vagyis „egyszerű, szép és magyaros” (HENTALLER 1897b: 229). A Nyelvőr-beli szövegek normatív jellege a metaudvariassági diskurzusban a „helyes”, illetve „magyar(os)” nyelvi udvariasság megteremtése, illetve megtartása, ha úgy tetszik, „újjaélesztése”: „hogy ha magyarrá nem is tehetjük már többé a művelt érintkezés, társalgás formáit, legalább – Philoxenosként – az iránt »peticionálhassunk a magyar intelligentiához«: szívelje meg, használja egyik másik ilyen szép kifeje-

zésünket és bocsássa meg azt az egy eredendő bűnét, hogy – m a g y a r” (NÉMEDI 1902: 243; kiemelés az eredetiben).

Ennek az udvariasságfogalomnak szemléletes példája a tanítónők megszólításáról szóló polémia, amelynek célja „szép és magyaros” megszólítási formát találni a tanítónők számára (részletesen l. NÉMETH 2014a).

Az udvarias nyelvhasználat helytelenített, idegenszerűnek ítélt jelenségeinek „kijavitása” is része az udvariasságkoncepciónak: SZARVAS GÁBOR a Nyelvőrben 1895-ben újraközölt Magyaratalanságok című munkájában többek között a *méltóztassanak* vagy *tessenek nagyságaitok* udvariassági forma egyeztetését helyteleníti, mivel „a nagyság nem olyan, mint a nyakkendő, hogy öt, hat, tíz darabbal rendelkezessék az ember belölők” (SZARVAS 1895: 504). A helyes forma eszerint a *tessék nagyságtoknak*. A kérdéses szerkezettel kapcsolatos gondok egyébként korábban (STEINER 1872; SZEBERÉNYI 1872a, 1872b) is felmerültek már a Nyelvőr hasábjain, és a későbbiekben is tárgyalják (ANTIBARBARUS 1905).

A nyelvi udvariasság kérdése a Nyelvőrben *m i n d e n n a p i n y e l v h a s z n á l a t i g o n d k é n t* (vö. DOMONKOSI 1999b: 158) is megjelenik. Ezt csak részben okozza az idegenszerűségek elkerülésének igénye, hiszen az udvarias nyelvhasználat körüli bizonytalanságok okozója sokszor a társadalmi viszonyok átrendeződése, és ezzel együtt a megszólítások leértékelődése: „Címzés nélkül a magyar nem beszél. A harmadik személy után ott van beszédjében a *kéd*, *kigyelmed* stb. A *maga* nála lealázó. De a zsidónak, kalmárnak, mesterembernek a *kédet* kevesli, a többet sajnálja. Úgy kerüli hát a dolgot, hogy se magát, se az árúst (kit egyébként lenéz) meg ne alázza: Hogy (adja *kéd*) az ócska vasat?” (BAKSAY 1902: 97.)

Szociopragmatikai szempontból érdemes kiemelni, hogy a Nyelvőr udvariasságkoncepciójában arra való útmutatást, hogy mely társadalmi csoport tagjait hogyan illik szólítani, csak ritkán találunk – ám ZOLNAI (1897) cikke, amely az *ön*, a *maga* és a *kegyed* használatának szabályait fejt ki, jó példa erre a megközeletésre. Az írás szerint a *kegyed* mind férfiakra, mind nőkre alkalmazható bizalmasabb viszonyban; szociopragmatikai szempontból érdekes, hogy KERTÉSZ MANÓ (1933/1996: 150) néhány évtizeddel későbbi munkájában a *kegyed*-et már inkább nőknek szóló megszólításként tartja számon. ZOLNAI szerint az *ön* idegenek megszólítására alkalmas, a korszakban divatossa váló *maga* nívója pedig csak egy fokkal magasabb a *te* tegező megszólításnál.

A megszólítások kérdésében azonban szintén inkább a nyelvi „helyesség” és a magyaros kifejezőmód igénye dominál, ahogy KOMÁROMY (1872) cikkében is, amely a nők megszólítását (*nagysám*, *nagysád*, *nagysága*) elemzi (NÉMETH 2014a). A kérdés kapcsán kiemelhetjük a keresztnév + *nagysád* megszólítás helytelenítését, helyette a keresztnév + *kisasszony* „magyaros” megszólítás ajánlását (ZOLNAI 1897).

7.4. Diszkurzív stratégiák. Mivel a Nyelvőr udvariasságkoncepcióját a purista nyelvszemlélet és a nyelvi nacionalizmus ideológiája, valamint a késő romantikus, a népet idealizáló társadalomszemlélet együttesen alakítja, célja a viselkedéselítélhez kötődő udvariassági nyelvhasználat „(vissza)magyarosítása”, amelyhez mintaként a „romlatlan” népnyelvet mutatja fel.

1. táblázat

A legfontosabb diszkurzív stratégiák a Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeiben

Stratégia	Érvelés	A megvalósítás eszközei
<ul style="list-style-type: none"> „(vissza)-magyarosítás” 	<ul style="list-style-type: none"> a korabeli udvarias nyelvi viselkedés idegenszerű 	<ul style="list-style-type: none"> hibakeresés: germanizmusok („németes udvariasság”), latinizmusok
<ul style="list-style-type: none"> mintaadás 	<ul style="list-style-type: none"> a „romlatlan” népnyelv beszélői magyarul udvariasak 	<ul style="list-style-type: none"> csoportképzés: „urak nyelve” (-), „nép nyelve” (+) a nyelvi elemek szembeállítása az idegen–magyar dichotómia szerint

8. Következtetések. A fentiek szerint a Nyelvőr udvariasságkonceptiója – az illemirodalomtól eltérően – nem a „mi az udvariasság?, mi udvarias?”, hanem a „mi a nyelvileg helyes udvariasság?” kérdés köré szerveződik. Feltétlenül megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyelvhasználat „helyessége” nemcsak a Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusának központi eleme – amit értelemszerűen a folyóirat nyelvi ideológiai jellemzőivel magyarázhatunk –, hanem, jelenleg is zajló kutatásaim alapján úgy tűnik, a korabeli illemirodalomnak is. Erre itt csak egy szemléletes példát idézek: „Mindenekelőtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiúságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük” (KASSAY 1876: 23).

A magyar nyelv használatának jelentősége a vizsgált időszakban egyrészt az önkényuralmi idősakra való reakcióként erősödött fel, másrészt pedig már korábban is jelen volt a különböző reformtörekvések között, a társas életre és a hozzá kapcsolódó udvarias nyelvi viselkedésre való tekintettel is (FÁBRI 2004b).

A vizsgált meta-jellegű szövegek meghatározó nyelvi ideológiai hátterének megvilágítása után érdemes magát az udvariasságot is elhelyezni a kor gondolkodásában. A Nyelvőr-szövegekben is gyakorta felbukkanó „műveltség”, illetve a *művelt* kifejezés szemantikai tartalmába ugyanis beletartozott a ’társadalmi finomság, udvariasság’ jelentés (CzF. 678), a 19. század második felében és a századfordulón pedig a művelt ember fogalma nem irodalmi vagy egyéb műveltséget jelölt, sokkal inkább a viselkedésre vonatkozó szabály- és normarendszer ismeretét jelentette (ADOMÁNNÉ ZOLNAI 2009: 51). Az udvarias nyelvi viselkedésre vonatkozó előírások szintén e szabályrendszer részét képezték, összefüggésben az udvarias nyelvhasználatot meghatározó értékelő mechanizmussal és metapragmatikai tudással/tudatossággal. A Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusának vizsgálata tehát arra enged következtetni, hogy az adott időszakban a nyelvi udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudásnak meghatározó eleme volt a „helyesség” kérdése. Ezt támasztják alá a korabeli illemirodalom körében végzett eddigi vizsgálataim is (ezekhez l. NÉMETH 2014b), a felvetés azonban, természetesen, további kutatásokat igényel.

9. Összegzés és kitekintés. A történeti szociopragmatika, illetve a történeti udvariasságkutatás elméleti keretét és módszertanát felhasználó elemzésből kiderült, hogy a Magyar Nyelvőrben az udvariasságfogalmat elsősorban a nyelvi ideológiai háttér, illetve a késő romantikus társadalomszemlélet határozta meg. Előbbiből következik a „nyelvi helyesség” és a nyelvi udvariasság kérdésének összefonódása, utóbbiból pedig a népnyelv idealizálása az udvarias nyelvi viselkedés szempontjából is. A folyóirat metaudvariassági írásából kirajzolódó csoportviszonyok, összevetve őket a folyóirathoz köthető normakijelölő csoporttal, a középosztály korabeli differenciáltságához is adalékot nyújtanak.

A Magyar Nyelvőr udvariasságra vonatkozó szövegei az 19. század második fele udvariasságkoncepciójának speciális forrásai, amelyek felhasználása a további, az illemirodalmi forrásegyüttest középpontba állító kutatások során is célszerűnek mutatkozik. Az effajta kutatásokkal egyszersmind a magyar nyelv is bevonható a nemzetközi történeti szociopragmatikai, illetve történeti udvariasságkutatásokba, csökkentve azok már-már etnocentrikus (KÁDÁR 2014), elsősorban az angolszász kultúrára fókuszáló jellegét.

Kulcsszók: történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás, udvariasságkoncepció, normakijelölő csoport, Magyar Nyelvőr.

Források

- ANTIBARBARUS 1905. Méltóztassanak és tessenek. *Magyar Nyelvőr* 34: 152–156.
- BAKSAY SÁNDOR 1902. Széljegyzetek a Nyelvörhöz. *Magyar Nyelvőr* 31: 97–98.
- BRUCKNER GYULA 1898. Pardon és társai. *Magyar Nyelvőr* 27: 227–228.
- DÉRI GYULA 1897. Címkórság. *Magyar Nyelvőr* 26: 130–131.
- HENTALLER ELMA 1897a. Címkórság. *Magyar Nyelvőr* 26: 85.
- HENTALLER ELMA 1897b. Ő nagysága. *Magyar Nyelvőr* 26: 229.
- KASSAY ADOLF 1876. *A finom művelt társalgó, vagyis az udvariasság szabályai a társas körökbeni illetelmes viselet és társalgásnál.* Szentkirály és Kornis, Budapest.
- KOMÁROMY LAJOS 1872. Nagysám, nagysád, nagysága. *Magyar Nyelvőr* 1: 452–453.
- KULCSÁR ENDRE 1890. A magyar nyelv képes beszéde. *Magyar Nyelvőr* 19: 396–400.
- NÉMEDI DEZSŐ 1902. A nép udvariassága. *Magyar Nyelvőr* 31: 241–243.
- PONORI THEWREWK EMIL 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–108.
- ROZSONDAI GYÖZŐ 1916. Magyarul! *Magyar Nyelvőr* 45: 325–335.
- SIMONYI ZSIGMOND 1896. Cím és rangsor. *Magyar Nyelvőr* 25: 385–396.
- SIMONYI ZSIGMOND 1911. Az udvariasság nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 40: 1–8, 149–155.
- SIMONYI ZSIGMOND 1918. A címkórság ellen. *Magyar Nyelvőr* 47: 283.
- STEINER ZSIGMOND 1872. Ő felségeik. *Magyar Nyelvőr* 1: 196.
- SZARVAS GÁBOR 1895. Magyarartalanságok. *Magyar Nyelvőr* 24: 501–536.
- SZEBERÉNYI LAJOS 1872a. Méltóztassanak. *Magyar Nyelvőr* 1: 245–246.
- SZEBERÉNYI LAJOS 1872b. Kegyetek, nagyságtok. *Magyar Nyelvőr* 1: 246.
- SZÖTS GYULA 1897. Németes udvariasság. *Magyar Nyelvőr* 26: 561.
- ZOLNAI GYULA 1897. Ön, maga, kegyed. *Magyar Nyelvőr* 26: 163–165.
- ZOLNAI GYULA 1919. Nagysád, nagysám. *Magyar Nyelvőr* 49: 42.

Hivatkozott irodalom

- ADOMÁNNÉ ZOLNAI DÓRA 2009. A könyvek és az olvasás szerepe a művelt ember életében a 20. század első felében a magyar nyelvű illemtankönyvek alapján. *Könyvtári Figyelő* 55: 51–56.
- CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical sociopragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – IRMA TAAVITSAINEN eds., *Historical Pragmatics*, Walter de Gruyter, Berlin – New York. 69–97. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest.
- VAN DIJK, TEUN A. 1998. The Study of Discourse. In: VAN DIJK, TEUN A. ed., *Discourse as Structure and Process*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi. 1–34. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446221884>
- DOMONKOSI ÁGNES 1999a. A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről. *Magyar Nyelvjárások* 36: 25–30.
- DOMONKOSI ÁGNES 1999b. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások* 37: 157–166.
- EHLICH, KONRAD 2005². On the historicity of politeness. In: WATTS, RICHARD J. – IDE, SACHIKO – EHLICH, KONRAD eds., *Politeness in Language*. Studies in its History, Theory and Practice. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 71–108. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110199819.71>
- FÁBRI ANNA szerk. 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*. Mágus, Budapest.
- FÁBRI ANNA 2004a. Manners Maketh Magyars. Polite Society in the 1880s. *The Hungarian Quarterly* 45: 127–133.
- FÁBRI ANNA 2004b. „Eszmesúrlódások”. A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről. *Budapesti Negyed* 12: 5–38.
- FITZMAURICE, SUSAN 2009. Changes in the Meanings of *politeness* in Eighteenth-century England: Discourse Analysis and Historical Evidence. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds., *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 87–117. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.13.1.11loc>
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2013. Historical Politeness. In: ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–34.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2014. Historical Pragmatics. In: CHAPPELLE, CAROL A. ed., *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell, Oxford. <http://dx.doi.org/10.1002/9781405198431>
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical (Im)politeness. An Introduction. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds., *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 9–37. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.13.1.11loc>
- KÁDÁR, Z. DÁNIEL – HAUGH, MICHAEL eds. 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KERTÉSZ MANÓ 1933/1996. *Szállok az Úrnak! Az udvarias magyar beszéd története*. K. u. K. Könyvkiadó, Budapest.
- KOSÁRY DOMOKOS – NÉMETH G. BÉLA 1985. *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR GYÖRGY 2006. A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. In: KÖVÉR GYÖRGY szerk., *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest.

- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London – New York.
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102: 307–322.
- MAZSU JÁNOS 2012. A hazai értelmiség 19. századi fejlődésének főbb vonásai és az értelmiség fogalmának tartalma. In: MAZSU JÁNOS, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*. Gondolat Kiadó, Budapest. 98–117.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014a. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Iskola, Budapest. 13–28.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014b. Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság dualizmus korabeli fogalmában. Előadás a 10. Félúton konferencián. ELTE BTK, Budapest, 2014. október 10.
- NÉMETH LUCA ANNA 2015a. Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 125–141.
- NÉMETH LUCA ANNA 2015b. Szempontok az illemirodalom történeti szociopragmatikai vizsgálatához. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 193–202.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015a. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 153–165.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái* 1–14. Hornyánszky, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó, Budapest.
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>

The notion of linguistic politeness in Magyar Nyelvőr in the age of Dualism

This paper attempts to present the conception of politeness as it appears on the pages of the Hungarian linguistics journal Magyar Nyelvőr in the age of the Dual Monarchy of Austria and Hungary (1867–1918), on the basis of a corpus consisting of 59 meta-politeness texts. The author concludes that the notion of politeness under discussion – whose central issue is not “what is politeness?” but rather “what is linguistically appropriate politeness?” – is jointly determined by a puristic attitude to language and linguistic nationalism, characteristic of the journal at the time, as well as the late romantic social attitude idealising “the people”.

Keywords: historical (im)politeness research, conception of politeness, norm setting group, Magyar Nyelvőr.

NÉMETH LUCA ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel*

3. A valószínűleg mondathatározó szintaxisa. Dolgozatom második részében a *valószínűleg* mondathatározó lehetséges mondatbeli helyeit, illetve azok funkcióit elemzem. Bár az itt leírtakat a többi episztémikus, illetve evidenciális mondathatározóra nem vizsgáltam meg kellő részletességgel, nyelvérzésem alapján úgy tűnik, hogy állításaim többsége azokra is vonatkozatható.

3.1. Permutálhatóság és frázis-érték. A magyar mondathatározók – hasonlóképpen a németekhez – frázis értékűek, tehát a mondatnak bármely olyan pozíciójában állhatnak, amely frázispozíció. Ezt egyébként a német nyelvben egyértelműbben lehet kimutatni, mivel a német kijelentő mondatban a ragozott ige előtti pozícióban, az ún. előmezőn csak egy frázis értékű kifejezés állhat. Amíg partikulák ezen a mezőn önmagukban nem foglalhatnak helyet, addig a mondathatározók korlátozás nélkül állíthatók ide:

(13) *Wahrscheinlich kommt er heute.* vs. **Ja kommt er heute.*

A magyarban a frázis-értékűség elsősorban a majdnem teljesen szabad permutálhatóságban mutatkozik meg.⁷ Különösen érdekes ilyen szempontból a mondatvégi pozíció. Az operátor-kifejezéseket azon mondatszakasz előtt váránk, amelyekre a velük kifejezett művelet vonatkozik. Az a tény, hogy a magyar mondathatározók mondat végén is állhatnak, nagyfokú szintaktikai önállóságukra utal.

(14) *Valószínűleg Pista ma eljön.*
Pista valószínűleg ma eljön.
Pista ma eljön valószínűleg.

Európai összehasonlításban feltűnik azonban, hogy a német és a magyar nyelv ebben a tekintetben kivételt képez az európai nyelvek között. Az angolban a mondathatározók jellemzően vagy a mondattól elkülönülve, a mondat előtt, vagy az alany és az ige között, tehát egy nem frázis értékű operátor-pozícióban állnak (példák: RAMAT–RICCA 1998: 188–189):

(15) *Wisely, he didn't answer my letter.*
(16) *He didn't answer my letter wisely.*
(17) *John probably has lost the key.*

*Atanulmány első részét l. Magyar Nyelv 111. 2015: 9–20. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2015.1.9

⁷ A permutációt a frázisstruktúra-nyelvtanok vezették be elsősorban absztrakt szintaktikai reprezentációk rekonstruálása eszközeként. A német grammatikográfiában azonban sikeresen és elterjedt módon alkalmazzák deskriptív jellegű vizsgálatokban a szintaktikai önállóság bizonyítására a felszíni szerkezetben is (vö. GALLMANN–SITTA 1992: 145), és bevonult a gyakorlati nyelvtanokba is (vö. DUDEN 608). A jelen dolgozatban én is a felszíni szerkezet leírását szolgáló próbaként használom.

A (15) és (16) példák azt mutatják, hogy a *wisely* csak a mondattól elkülönülve viselkedik mondathatározóként, a mondatba frázisként beépülve egyszerű módhatározóvá válik. *Probably* jellemzően az ige előtti operátor-pozícióban foglal helyet, mintegy a mondat kommentár részét vezeti be. RAMAT–RICCA (1998: 189) ugyan arra utalnak, hogy jelölt esetben a *probably* elmozdítható. Különösen igaz ez a beszélt nyelvre (vö. BIBER 1999: 872). A jelen érvelés szempontjából azonban az a döntő, hogy a tipikus pozíciója az alany és az ige között van, ahol frázis értékű kifejezés nem állhat.

Az újlatin nyelvekben a modális mondathatározók leggyakrabban mondatkezdő pozícióban állnak, mintegy a mondat bevezetéseként. Ez a pozíció azon operátorok helye, amelyek skópusza a teljes mondat. A spanyolban az episztémikus mondathatározók csak ebben a pozícióban állhatnak (vö. GIL 1995):

- (18) *Probablemente nieve.* de: **Nieve probablemente.*
 valószínűleg havazik.
- (19) *Quizás está en caso. ¡Llama!* de: **Está quizás en caso.*
 talán van-3SG otthon hívd fel

Evaluatív mondathatározók, mint a *sajnos*, *remélhetőleg* stb. ugyan állhatnak mondat közben vagy a mondat végén is, de a mondat szerkezettől elkülönülten. A beszélt nyelvben az intonáció, az írásban a vesszőhasználat jelzi a mondathatározók parentetikus jellegét (mondatkezdő pozícióban ez az elkülönülés nem jelenik meg):

- (20) a) *No te lo podía, desgraciadamente, contactar por teléfono.*
 nem téged tudtalak sajnos kapcsolni által telefon
 'Sajnos nem tudtalak telefonon elérni.'
- b) *Desgraciadamente no te lo podía contactar por teléfono.*

A szláv nyelvekben a mondathatározók jellemzően parentetikumok, minden pozícióban a mondattól intonáció illetve írásjelek segítségével elkülönülve jelennek meg. ŠIPOVA (2010: 213–214) orosz korpuszpéldáiból ez látszik:

- (21) *Вероятно, нигде больше он бы не выжил.*
 valószínűleg sehol inkább ő-MASC KONND nem túlélte
 'Valószínűleg sehol máshol nem élte volna jobban túl'
- (22) *она, наверное, на кухне, варит суп для адвоката.*
 ő-FEM valószínűleg -on konyha-PRP főz levest számára ügyvéd-GEN
 'Valószínűleg a konyhában van, és levest főz az ügyvédnek.'

A mondathatározókra tehát az európai nyelvek többségében alapvetően nem jellemző a frázis értékű használat. Önálló mondatértékű operátorokról van szó, amelyek vagy az egész mondatot megelőző pozícióban állnak, mivel az egész mondat felett dominálnak, vagy a mondat kommentár része előtt (akkor is, ha ebben a pozícióban frázis nem állhatna), vagy pedig parentetikumokként viselkedve elkülönülnek a mondat szerkezetétől. A mondat szerkezetébe való beépülés a német és a magyar nyelvre jellemző.

3.2. A valószínűleg jelöletlen alappozíciója. A következőkben azt feltételezem, hogy a *valószínűleg* (és feltehetően a többi modális mondathatározó is) a magyar mondatban rendelkezik egy jelöletlen alappozícióval, amelyet első lépésben frekvenciavizsgálatok segítségével határozhatunk meg. Átfogó korpuszvizsgálatok során igyekeztem valamennyi lehetséges pozíció előfordulását számba venni, és azt találtam, hogy egy szórendi hely gyakoriságban messze kiemelkedik a többi lehetőség közül, az esetek mintegy 70%-át jellemzi, míg a következő leggyakoribb pozíció frekvenciája 14%. Ennek a legfrekvenciáltabb pozíciónak a jelöletlen voltát a gyakorisági adatok mellett azzal is kimutathatjuk, hogy a *valószínűleg* valamely más mondatbeli pozíciója ehhez képest valamilyen pragmatikai többletfunkcióval jár a mondat információszerkezete tekintetében.

É. KISS (2002) jól ismert modelljét véve alapul, a jelöletlen pozíció a fókusz-frázis előtt van, bár kvantorokat tartalmazó mondatok esetén a *valószínűleg* leggyakrabban ezek előtt áll (erre a külön problémára később visszatérünk). A fókusz előtti pozíció nem meglepő, hiszen a legtöbb mondatban ez a topik és a kommentár határa. Analóg helyen áll az angolban a *probably*, a németben pedig a modális mondathatározók szórendi szempontból hasonlóan viselkednek, mint az árnyaló partikulák, amennyiben az ún. középmező első felében helyezkednek el, legtöbbször a ragozott ige után, illetve olyan elemek (pl. hangsúlytalan személyes névmások, adverbiumok) előzhetik meg őket, amelyek a mondat tematikus részéhez tartoznak (vö. ABRAHAM 1991; ZIMMERMANN 2004).

(23) *...a kormány tervei szerint ez valószínűleg 40 ezerre fog emelkedni január 1-jétől.* (Parlament)

(24) *A mezősegi kisközség, Kapor ősi birtokosai valószínűleg a Szucsáki és Iklódi családok voltak.* (Wikipédia)

(25) *Elismerem, hogy a genetikához valószínűleg jobban értesz.* (Wikipédia-fórum)

Mivel különösen leíró, illetve narratív szövegekre jellemzőek a topik nélküli, tétikus mondatok, a magyar nyelvben gyakori, hogy ez a jelöletlen pozíció a felszínen a mondat elejére esik:

(26) *Valószínűleg jobb lenne úgy fogalmazni, hogy...* (Wikipédia-fórum)

(27) *...valószínűleg disszidált az illető.* (Parlament)

3.3. Jelölt szórendi pozíciók. A mondathatározó a jelöletlen pozíciótól balra, a topikos mondatszakaszban, valamint jobbra, az ige, illetve az igei komplexum utáni mondatszakaszban is előfordul. Semmiképpen sem állhat azonban a mondathatározó a fókuszfrázis és a ragozott ige között, valamint az igei komplexumon belül (pl. igekötő és ige vagy a főige és a *volna* segédige között), ahol egyébként nem frázis értékű operátor-kifejezések, különféle partikulák bizonyos esetekben állhatnak. Ez bizonyítja leginkább, hogy a magyar mondathatározó a némethez hasonlóan frázis értékkel bír:

- (28) *Pista levelet valószínűleg olvas. vö.: Pista levelet bezzeg olvas.
 (29) *el valószínűleg olvasta vö.: el is olvasta
 (30) *dolgozott valószínűleg volna vö.: dolgozott is volna

É. KISS (2006: 130) szerint: „A mondatban kifejezett állítás egészét módosító határozók nemcsak a topik és a predikátum között, hanem a topik előtt is állhatnak hangsúlytalanul”. E két pozíció szerint szabadon megválasztható, a topik, illetve a mondat jelentését nem befolyásolja. A korpuszpéldák egy része valóban azt igazolja, hogy a topik előtt álló mondathatározó skópusza az egész mondat éppúgy, mint a jelöletlen alappozíció esetén:

(31) *Még egy dologra szeretnék reagálni. Valószínűleg képviselőtársam elfelejtette azokat a borzasztó délutánokat, ... (Parlament)*

(32) *A C++ egyszerűen olyan összetett hogy nincs hely minden bugyrát bejárni. Valószínűleg aki eljut egy olyan szintre hogy ilyen kérdések merülnek fel benne az nem itt fog válaszokat keresni. (Wikipédia-fórum)*

A (31) és (32) példákban a mondat eleji pozíció az operátornak az egész mondat propozíciója fölötti dominanciáját hivatott megmutatni. Ebből a szempontból a mondathatározó pozíciója analóg a spanyol episztémikus mondathatározók helyével. Megjegyzendő, hogy ez a használat viszonylag ritka, és az igényesebb, írott nyelvi vagy az írott nyelvhez közelebb álló szövegekben (a parlamenti vitákban, valamint az MNSZ. szövegeiben) általában olyankor jelenik meg, amikor kötőszó vezet be a mondatot, vagy a mondat egyébként szorosan kapcsolódik az előző mondatokhoz, illetve a szituációhoz. Így talán beszélhetünk ebben az esetben a mondathatározó egy másodlagos, diszkurzusszervező funkciójáról. A kötetlenebb, a hétköznapi beszélgetésekhez közelebb álló szövegekben ugyanekkor ez nem mutatható ki.

A másik esetben a mondathatározó a topikos mondatszakaszban topik-frázishoz kapcsolódik, ilyenkor skópusza beszűkül az utána álló frázisra:

(33) *Majd megint, valószínűleg a zárószavazás előtt, véletlenül beesik egy olyan javaslat, ... (Parlament)*

(34) *A gázáremelés valószínűleg a MOL-nál nagyon jelentős társaságiadó-növekedéssel fog járni. (Parlament)*

A (33) és (34) példában a valószínűsítés kimondottan a zárószavazás előtti időszakra, illetve a MOL-ra vonatkozik. Ezen esetekben a mondathatározó szintaktikai elmozgatása a jelöletlen pozícióból egyértelműen a skópusz szűkítését fejezi ki.

Mondat első szavaként is lehetséges, hogy a mondathatározó skópusza az utána álló frázisra szűkül:

(35) *Kovács képviselőtársunk nem a tárgykörrel beszélt, ez meggyőződésem; valószínűleg délután nem ér rá. (Parlament)*

A (35)-ös példában Kovács képviselő a jelen pillanatban ráér, ezért beszél minden másról. A délután kifejezés ezáltal ellentétbe kerül a jelen pillanattal. A valószínűség csak az ellentét második felére, a délutánra vonatkozik. A mondat elején, illetve a topikos mondatszakaszban álló mondathatározónak tehát sematikusán ábrázolva kétféle skópusza lehet:

(36) SADV(S) vs. SADV(TP)...⁸

Az igei komplexum utáni mondatszakaszban álló mondathatározó skópusza minden esetben beszűkül az utána következő frázisra:

(37) *II. Paschalis 1105-ben intézett egy levelet valószínűleg a kalocsa-bácsi érsekhez.* (Wikipédia)

Mint látni fogjuk, hasonló skópuszszűküléssel járó jelölt pozíciók a német mondatban is lehetségesek. Van azonban a mondathatározónak egy kizárólag a magyar mondatstruktúrára jellemző pozíciója is, amely sajátos funkcióval bír. Korpuszvizsgálataim szerint ez a pozíció a második leggyakoribb. Általában, de nem kizárólag kvantorkifejezéseket tartalmazó mondatokban figyelhető meg.

3.4. Fókusz bővítés. A kvantoroknak É. KISS (2002) modelljében önálló helyük van a topikfrázis(ok) és a fókuszfrázis között. Sajátos pozíciójukat az indokolja, hogy semleges intonáció esetén (amennyiben nincs a mondatban kontrasztív fókusz) magukra vonják a mondathangsúlyt, mindazonáltal közöttük és a ragozott ige között állhat egy frázis, illetve ha közvetlenül az ige előtt állnak, nem eredményezik az igeikötő invertálását:

(38) a) *Tegnap MINdenki a tóban fürdött meg.*

b) *Tegnap Karcsi a Tóban fürdött meg.*

(39) a) *Tegnap MINdenki megfürdött.*

b) *Tegnap Karcsi MEGfürdött.*

A mondathatározó jelöletlen esetben a kvantor elé kerül:

(40) *Az útilapuról valószínűleg mindenki hallott már.* (MNSZ.)

(41) a) *Így valószínűleg mindenki igénybe tudja venni nyáron is a kedvezményeket.* (MNSZ.)

Saját nyelvi kompetenciám alapján nem lenne hibás a *mindenki valószínűleg* sorrend sem. A vizsgált korpuszban ugyanakkor – beleértve a Magyar Nemzeti Szövegtár teljes anyagát is – a *mindenki + valószínűleg* sorrendre egyetlen példát találtam.⁹ Abban is azonban a *sok mindenkít* kifejezés szerepel, amely ott

⁸ SADV a mondathatározó (sentence adverb) szimbóluma, TP a topikfrázisé.

⁹ A jelen keretekben nem volt lehetséges a sorrendiséget az összes kvantor esetében megvizsgálni. A *mindenki + valószínűleg* keresőkifejezést azért választottam, mert feltehetően a *mindenki* az egyik leggyakoribb, és igen általános jelentésű kvantorkifejezés.

értelmezésem szerint nem kvantor, hanem indefinitum, ugyanis ellentette, a *kevés mindenki* nem értelmezhető.

Vizsgáljuk meg a szórendi lehetőségeket a (41a–c) példa segítségével. Saját nyelvi kompetenciám azt sugallja, hogy ha a mondathatározó a kvantor után áll, a kvantor elveszíti mondathangsúlyát, és a topikos mondatszakaszba ékelődik be:

(41) b) *Így valószínűleg MINdenki igénybe tudja venni nyáron is a kedvezményeket.*

c) *Így mindenki valószínűleg Igénybe tudja venni nyáron is a kedvezményeket.*

A kvantor tehát semleges intonáció esetén fókuszhangsúlyt von magára, és az utána álló frázissal egy intonációs egységet alkot. Ha nincs másik frázis, amely a fókuszba bevonható lenne, akkor a kvantor szorosan az igével kapcsolódik össze. Elképzelhető ugyan a kvantoroknak a fókuszon kívüli használata is, de ez erősen jelölt eset lenne, korpuszpélda valószínűleg nagyon kevés lenne rá. Ennek oka feltehetőleg a kvantorok sajátos szemantikájában keresendő, azonban ez további vizsgálódásokat igényelne, amelyek a jelen téma keretein túlmutatnak. Annyi bizonyos, hogy a mondathatározók mondatbeli helye az egyik lehetséges kifejezőeszköze az ilyen típusú fókusz bővítésnek.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy hasonló szórendi pozíciók nemcsak kvantorok esetében lehetségesek, hanem egyéb, olyan frázisok esetében is, amelyek értelmileg szorosan összetartoznak. Véleményem szerint ezekben az esetekben is egyfajta fókusz bővítésről beszélhetünk, amennyiben szintaktikailag önálló frázisok az adott kontextusban szoros tartalmi összetartozásuk révén pragmatikailag egyetlen információs egységgé integrálódnak, egy komplex fókuszot testesítenek meg. A mondathatározó helye itt is ezt a pragmatikai integrációt jelöli a mondat szerkezet szintjén:

(42) a) *Így valószínűleg KÉT hét múlva a második forduló hoz döntést.* (MNSZ.)

A (42a) példában a *két két múlva* és a *második forduló* frázisok értelmileg a beszélőpartnerek háttértudása által kapcsolódnak össze. Országgyűlési képviselőválasztásokról lévén szó, mindenki tudja, hogy a második forduló két héttel az első után van. Ezért úgy gondolom, hogy ezt a mondatot nem lehet úgy értelmezni, hogy a *két hét múlva* kifejezés a topikos mondatszakasz része lenne. Ráadásul ebben az értelmezésben a *valószínűleg* skópusza szűkülne az utána következő frázisra. Ezzel szemben egyértelmű, hogy a döntéshozatal a valószínű, tehát a *valószínűleg* a VP-re és ezáltal az ige összes bővítőmennyére vonatkozik. Nyelvi kompetenciám azt sugallja, hogy a mondathangsúly ebben a mondatban a *két hét múlva* frázison van, ezt jelöltem is a példában. A példát tehát úgy értelmezhetjük, hogy két önálló frázis, a *két hét múlva*, valamint a *második forduló*, szoros értelmi összetartozásuk alapján pragmatikailag egy komplex fókusszá kapcsolódnak össze. A fókuszhangsúly a komplex egység első lexémáján található. A két frázis egyébként szintaktikailag is összekapcsolható lenne: *a két hét múlva esedékes/rendezendő második forduló*.

Más lenne a helyzet, ha a *valószínűleg* a két frázis közé ékelődne:

(42) b) *Így két hét múlva valószínűleg a MÁsodik forduló hoz döntést.*

Ebben az esetben a *két hét múlva* a topikos mondatszakasz része lenne, a fókuszban pedig egyedül a *második forduló* állna. Ezért kellene a mondatot a jelölés szerint hangsúlyozni.

Az ehhez hasonló példák ugyan nem túl gyakoriak, de több részkorpuszban is szórványosan megtalálhatók:

(43) *A koszovói helyzet megértéséhez szervesen hozzátartozik a nemzetközi jogi státus, és Tajvan, Transznisztria és Észak Ciprus jelleggel valószínűleg még évtizedekig így is fog maradni.* (Wikipédia)

Az *így*, bár anaforikus elem, azáltal kerül fókuszba, hogy a *még évtizedekig* kifejezéssel együtt ezt lehet az adott mondatban valószínűsíteni.

Az is lehetséges, hogy a *valószínűleg* mondathatározó és a fókuszhangsúlyos ige közötti frázisok mind a kiterjesztett fókusz hatókörébe kerülnek, hangsúlyozva ezzel szoros tartalmi összetartozásukat:

(44) *akkor valószínűleg a személyes garancia megfelelő törvényi háttérrel működni fog.* (Parlament)

A példában a működés két feltétele a személyes garancia és a törvényi háttér. A *valószínűleg* pozíciója a két frázis előtt ezt az alkalmi fókusz bővítést fejezi ki. A működés az, ami valószínű, de ez szorosan a két feltétel bekövetkeztéhez kötődik.

Amennyiben a fenti példákban követett gondolatmenet analóg módon alkalmazzuk a kvantorkifejezést tartalmazó mondatokra is, arra a következtetésre juthatunk, hogy azokban az esetekben is egyfajta fókusz bővítésről van szó.

3.5. Egyéb pozíciók. A teljesség kedvéért kell megjegyezni, hogy a *valószínűleg* még két további szintaktikai pozícióban állhat, amelyek azonban részben nem túl gyakoriak. Lehet parentetikus elem, illetve parentézis része (45), és állhat a mondatba integráltan egy frázis részeként is (46). Ezekben az esetekben azonban már nem tekinthető mondathatározónak.

(45) *...amelyből - valószínűleg nem véletlenül - kimaradt 1997 és 1998.* (Parlament)

(46) *S őszinte megdöbbenéssel fogadtuk azokat a valószínűleg álhíreket, hogy nem szabad Kodály-műveket énekelni.* (MNSZ.)

3.6. A valószínűleg szintaktikai pozícióinak gyakorisági megoszlása. A *valószínűleg* lehetséges mondatbeli pozícióinak a statisztikája a következő képet mutatja. Minden részkorpuszban 100 véletlenszerű példa szolgált alapul a táblázat elkészítéséhez, így a példák darabszáma egyben a százalékos megoszlást is tükrözi:

1. táblázat

A valószínűleg szintaktikai pozícióinak gyakorisági megoszlása

	Jelöletlen (FP előtt)	Bővített fókusz előtt	Mondat- kezdő	Topik- részben	Igei rész után	Frázis részeként	Parenté- zisben	Önálló mondat- szóként
Parlament	61	14	8	11	2	3	1	0
Wikipédia- fórum	69	8	8	5	2	4	4	0
MNSZ.	67	12	5	3	2	0	8	3

3.7. Kontrasztív egybevetés. A fejezet végén a rövid magyar–német kontrasztív összehasonlítás célja az, hogy megmutassa, hogy a két nyelv modális mondathatározói szintaktikai viselkedésükben nagyfokú hasonlóságot mutatnak. A különbségek a német és a magyar mondatszerkezet különbségeiből adódnak (ehhez vö. PÉTERI 2012).

A német mondatban szintén van a modális mondathatározónak egy semleges, jelöletlen helye. Ez az ún. középmező első fele, amely a német kijelentő mondatban általában a topik és a kommentár határa. Az előmezőn mindig egy frázis értékű kifejezés áll, a két mező közti határt pedig a ragozott ige tölti be, amely a német mondat keretes szerkezetéből adódóan legtöbbször valamilyen segédige. A mondathatározó jelöletlen esetben leggyakrabban a középmező legelején, közvetlenül a ragozott ige után áll (47), de egyes nyelvi elemek a középmezőn megelőzik. Ezek a fordított szórend esetében a ragozott ige utáni pozícióba kerülő tematikus alany (48), valamint a hangsúlytalan főrikus és deiktikus elemek (névmások, illetve határozószók; l. (49) példa). Ez egyébként azonos azzal a pozícióval, ahol a szakirodalom szerint az árnyaló partikulák is állnak (vö. THURMAIR 1989; ZIMMERMANN 2004):

(47) *Der Minister ist wahrscheinlich wieder auf Tauchstation.* (Bundestag)

(48) *Dann hätten die landwirtschaftlichen Sozialsysteme wahrscheinlich überhaupt keine Probleme.* (Bundestag)

(49) *Er ist hier wahrscheinlich fehl am Platze.* (Német Wikipédia-fórum)

A középmezőn a *wahrscheinlich* korlátozás nélkül állítható bármely más pozícióba. Ez azonban csaknem mindig a skópusz szűkülésével jár együtt:

(50) *Dann wird es eine Prüfung hinsichtlich der Belastung der beiden Dienste und wahrscheinlich eine zeitnahe Entscheidung über diese Frage geben.* (Bundestag)

Azokban a példákban, amelyekben a *wahrscheinlich* a középmezőn nem a jelöletlen pozícióban áll, nagyon gyakori, hogy egy *und* kötőszóval bevezetett hozzáfűzést módosít, így egyértelmű, hogy a valószínűsítés nem az egész mondat tartalmára vonatkozik (a mondat többi szakasza tényszerű közlésként realizálódik), hanem csak az *und*-dal bevezetett mondatszakaszra.

Amennyiben azonban a *wahrscheinlich* a középmezőn álló alany elé kerül, fókuszáló szereppel bír. Ebben az esetben ugyanis az alany a mondat rematikus szakaszába kerül, ahol általában fókuszként vagy fókusz részeként értelmezzük:

(51) *Dort wird wahrscheinlich die gesamte grüne Parteiführung all ihre Überredungskünste aufwenden müssen...* (Bundestag)

Látható tehát, hogy a *wahrscheinlich* szórendi helye a német mondat középmezőjén hasonlóképpen a mondathatározó skópuszát, valamint a mondat háttér-fókusz szerkezetét befolyásolja, mint a magyar nyelv esetében. Ezen kívül természetesen a *wahrscheinlich* is (hasonlóan a magyar *valószínűleg*-hez) állhat parentézis vagy mondatba integrált frázis részeként, ahol már nem minősül mondathatározónak.

A német mondathatározóknak van azonban egy sajátos pozíciójuk, amelyhez analóg szórendi hely a magyar mondatban nem található: az ún. előmező, a ragozott ige előtti pozíció. A németben ez a harmadik leggyakoribb állása a *wahrscheinlich* mondathatározónak.

Ahhoz, hogy a német előmezőn álló mondathatározó funkcióját megérthessük, egy kis kitérőre van szükség. KIEFER (1990) részletesen tárgyalja a mondathatározók és a modális predikátumok jelentéskülönbségét (a példákat is innen véve):

(52) *Valószínű, hogy Éva a könyvtárban van.*

(53) *Éva valószínűleg a könyvtárban van.*

Az első esetben magát a modalitást állítjuk, a másodikban pedig a modális tartalmat hozzáfűzzük egy állításhoz. Azóta ez a gondolat a modalitás szakirodalmában közkinccsé vált, és kiderült, hogy hasonló szerkezeteket számos európai nyelv modális lexémáival képezhetünk (a példák forrása: RAMAT–RICCA 1998: 194):

(54) *It is probable that they ran out of fuel.*

(55) *They probably ran out of fuel.*

Elvileg lehetségesek ezek a szerkezetek a német nyelvben is:

(56) *Es ist wahrscheinlich, dass der Kraftstoff aus war.*

(57) *Der Kraftstoff war wahrscheinlich aus.*

Korpuszelemzések azonban azt mutatják, hogy a modális predikátumok gyakorisága a német nyelvben megdöbbentően alacsony. A *wahrscheinlich* a német parlamenti korpuszban mindössze az esetek 0,03%-ában (!) állt modális predikátumként, a Wikipédia-fórumban pedig 0,05%-ban. Spontán beszélgetésekben modális predikátumot egyetlen egyet sem találtam. Ezzel szemben, ha a magyar korpuszban egyszerre keresünk a *valószínű* és a *valószínűleg* szavakra, akkor a parlamenti korpuszban az összes találat 18%-a, a Wikipédia-fórumban pedig 11%-a lesz modális predikátum. A kis méretű, spontán beszélgetéseket tartalmazó

Beszélnyelvi Gyűjteményben pedig kizárólag a modális predikátumra volt néhány példa, a mondathatározó egyszer sem fordult elő (ennek magyarázatára a következő fejezetben még visszatérünk).

Ennek a feltűnő frekvenciakülönbségnek nézetem szerint az az oka, hogy amennyiben a *wahrscheinlich* mondathatározóként a mondat előmezőjén áll (ez a parlamenti korpuszban 9, a spontán beszélgetésekben 6, a Wikipédia-fórumban pedig 17%-ot tett ki, tehát bizonyos hasonlóságot mutatott a magyar modális predikátum frekvenciájával), akkor hasonló funkciót tölt be, mint a modális predikátum. Az előmezővel ugyanis a németben egy majdnem olyan erős hangsúlyt asszociálunk, mint a középmezőn álló semleges fókusz hangsúlya. A *wahrscheinlich* az előmezőn tehát hangsúlyos pozícióba kerül, míg a középmezőn valamennyi helyzetben hangsúlytalan:

- (58) a) *Der KRAFTstoff war wahrscheinlich AUS.*
 b) *WAHRscheinlich war der Kraftstoff AUS.*

A magyarban a mondathatározó ezzel szemben általában hangsúlytalan. A modális tartalomnak éppen azáltal adhatunk nagyobb nyomatókat, ha a lexémát predikátumként, és nem mondathatározóként használjuk (vö. (52) és (53) példák). Vagyis a német nyelvben a mondathatározónak az előmezőre történő állítása hasonló pragmatikai szerephez juttatja a modális tartalmú lexémát, mint más nyelvekben a modális predikátum képzése. A modális predikátum segítségével ugyanis önálló tagmondatban fejezzük ki, állítjuk a valószínűséget, ezáltal pedig a közlés lényegi elemévé tesszük. Ezzel szemben a modális határozó esetében a propozicionális tartalom és annak valószínűsége nagyobb integráltságban reprezentálódik, a modális tartalmat ekkor kiegészítésként fűzzük hozzá a propozícióhoz. Azáltal, hogy a német mondat előmezőjén egy fonetikailag önálló, saját hangsúllyal bíró frázis áll, amely nem értelmezhető a mondat topikjaként, ez a szerkezet képes ennek az önálló reprezentációnak a kifejezésére.

4. A valószínűleg pragmatikai „szegénységének” okai. KUGLER (2007) a *talán* mondathatározó pragmatikai funkciói széles skáláját mutatja be korpuszpéldák alapján (remény, kívánság, találgatás, szerénység, óvatosság, stb.). Sok esetben a pragmatikai funkció válik elsődlegessé, mintegy háttérbe szorítva a modális jelentést. A *valószínűleg* mondathatározó esetében hasonló pragmatikai gazdagságot nem figyelhetünk meg. Az alapvető különbség ugyanis a *talán* beszélőorientált, „szubjektív” jelentésében, illetve a *valószínűleg* tárgyias, objektumorientált jelentésében van. A *talán* jelentése nyilvánvalóan nagyobb teret biztosít a megnyilatkozás pragmatikai árnyalására, különböző beszélői attitűdök, érzelmek kifejezésére.

Figyelemre méltó továbbá a két mondathatározó gyakorisági adatainak különbözősége az egyes részkorpuszokban, amely nyilván szintén a jelentéskülönbséggel függ össze. Míg KUGLER adatai azt támasztják alá, hogy a *talán* a beszélt nyelvi szövegekben szignifikánsan gyakoribb, mint az írott nyelvben, addig ez a *valószínűleg* esetében nem ilyen egyértelmű. KUGLER (2007) tisztán beszélt

nyelvi korpuszon a *talán* lexéma esetében 1,117 átlagos előfordulási gyakoriságot mutatott ki ezer szóra vetítve, a Magyar Nemzeti Szövegtár szövegeiben pedig 0,316/ezer szó gyakoriságot, vagyis a beszélt nyelvben a *talán* mintegy 3,5-szer gyakoribb, mint az írott nyelvben.

A *valószínűleg* gyakorisági mutatói minden korpuszban lényegesen kisebbek. A döntően írott nyelvi Magyar Nemzeti Szövegtárban az átlagos gyakorisági mutató 0,113/ezer szó, a koncepcionális szóbeliség és írásbeliség határán mozgó parlamenti jegyzőkönyvekben az arány hasonló: 0,118/ezer szó. Ez egyszerűbben kifejezve azt jelenti, hogy a *valószínűleg* alig gyakrabban fordul elő, mint tízezer szavanként egyszer, ezekben a korpuszokban tehát háromszor ritkább, mint a *talán*. Az igazán érdekes adatot azonban a beszélt nyelvi, illetve a beszélt nyelvhez közel álló korpuszok szolgáltatják. A Wikipédia fórum részében, ahol a spontán hozzászólások révén nagyobb gyakoriságot vártunk volna, valójában kisebbet találtam: 0,02/ezer szó (tehát százezer szövegszónál átlagosan kétszer használják). A Beszéltnyelvi Gyűjteményben pedig (l. részletesen az 5. lábjegyzetet) az általam vizsgált 29 854 szövegszó között egyetlen példa sem volt a *valószínűleg*-re. A *valószínű* modális predikátumként azonban ezzel szemben 16-szor fordul elő ugyanebben a korpuszban.

A *valószínűleg* mondathatározó igazi előfordulási területe feltehetőleg az átgondolt, megalapozott, de ugyanakkor óvatos és a túlzottan kategorikus ítéletektől tartózkodó érvelés. Az ilyen típusú szövegekben pedig nemigen van helye szubjektív megnyilvánulásoknak, attitűdök és érzelmek kifejezésének. Ez lehet a magyarázata annak, hogy sajátos pragmatikai funkciók a *valószínűleg* használata során – a mondat információszerkezetének jelölését kivéve – nem konvencionálizálódtak.

Ha viszont a spontán beszédben valószínűséget akarunk kifejezni, akkor hangsúlyozni is szeretnénk a feltételezésünk megalapozott voltát, amelyre – mint láttuk – a modális predikátum sokkal alkalmasabb, mint a mondathatározó. Ez magyarázhatja, hogy beszélt nyelvi szövegekre a *valószínű* szó jellemzőbb, mint a *valószínűleg*. A dolgozat záró példajaként álljon itt a Beszéltnyelvi Gyűjteményből egy igazi „nyelvi csemege” (ilyen példát az egész vizsgált korpuszban ezt az egyet találtam). A beszélő még akkor is a határozórag nélküli formát használja (talán megszokásból?), ha a mondat szerkezetébe a mondathatározó illene bele:

(59) *szóval valószínű a Tükörnél fölhalmozódott egy csomó hülye és, de tényleg, szóval az izé mondta, az a Jutka, hogy egy olyan nyolcvan százalékat a munkatársaknak menesztették.* (Beszéltnyelvi Gyűjtemény)

5. Összefoglalás. Dolgozatomban a magyar nyelv eddig kevésbé kutatott nyelvi egységével, a *valószínűleg* mondathatározóval foglalkoztam. Egyrészt sajátos jelentését írtam le az episztémikus mondathatározókhöz, elsősorban a *talán*-hoz és a *biztosan*-hoz viszonyítva. A dolgozat ezen része adalékuul szolgálhat a modalitás további kutatásához, az episztémikusság és az evidencialitás kapcsolatának vizsgálatához. A *valószínűleg* szemantikája ugyanis e kettő metszetében írható le, mégpedig úgy, hogy közben nem valósul meg kettős deixis. Ehhez hasonló átfedést a modális kifejezőeszközök között eddig nem írtak le.

Másrészt a *valószínűleg* lehetséges szintaktikai pozíciói is érdekes következtetésekre vezetnek. Mint frázis értékű elem, a mondatban meglehetősen szabadon permutálható, ugyanakkor rendelkezik a mondat szerkezetében egy semleges, jelöletlen pozícióval, amelyhez viszonyítva az elmozgatások különféle többlet-funkciókkal bírnak. A mondathatározó lehetséges szintaktikai helyei és az azokkal kapcsolatos funkciók újabb értékes adalékokkal szolgálhatnak a magyar mondat szerkezetének leírásához.

A vizsgált lexéma a német *wahrscheinlich* tükörfordításából keletkezett, a két szó a mai napig egymásnak szinte teljes ekvivalense. Szintaktikája és a mondat információszerkezete szempontjából betöltött funkciói a két nyelvben nagymértékű hasonlóságot mutatnak, amit kontrasztív szempontból nyelvi konvergenciajelenségként értékelhetünk. Lényeges különbség adódik azonban a német mondat előmezőjén való használat esetében, amelyhez hasonló szintaktikai pozíció a magyarban nincsen, így ennek valódi ekvivalense a szó határozórag nélküli alakjában modális predikátumként történő használata. A magyar oldalon pedig a fókusz bővítő funkció jelenti a *valószínűleg* szintaxisának sajátosságát: két értelmileg összetartozó, de szintaktikailag önálló frázis egy komplex fókuszszá kapcsolható azáltal, hogy az ige elé helyezzük őket, és a mondathatározót eléjük állítjuk.

Kulcsszók: mondathatározók, modalitás, szórend, pragmatika, kontrasztív nyelvészet.

Hivatkozott irodalom

- ABRAHAM, WERNER 1991. The grammaticalization of the German modal particles. In: TRAUOGOTT, ELIZABETH CLOSS – HEINE, BERND eds., *Approaches to grammaticalization*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 2: 331–380.
- ABRAHAM, WERNER 2012. Sprecherdeixis und Merkmaldistributionsdifferential deutscher Modalitätselemente. *Deutsche Sprache* 40/1: 72–95.
- ANDERSON, STEPHEN – KEENAN, EDWARD 1985. Deixis. In: SHOPEN, TIMOTHY ed., *Language typology and syntactic description*. Cambridge University Press, Cambridge. 259–308.
- BIBER, DOUGLAS 1999. *Grammar of spoken and written English*. Longman, London.
- BÜHLER, KARL 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Stuttgart.
- DE HAAN, FERDINAND 2001. The Relation between Modality and Evidentiality. In: MÜLLER, REIMAR – REIS, MARGA Hrsg., *Modalität und Modalverben im Deutschen*. Buske, Hamburg. 201–216.
- DIEWALD, GABRIELE 1999. *Die Modalverben im Deutschen. Grammatikalisierung und Polyfunktionalität*. Niemeyer, Tübingen. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110945942>
- DUDEN = DROSDOWSKI, GÜNTHER Hrsg. 1995. *Duden 4. Die Grammatik*. Dudenverlag, Mannheim.
- EHRICH, VERONIKA 2010. Das modale Satzadverb *vielleicht* – Epistemische (und andere?) Lesarten. In: KAŃNY, ANDRZEJ – SOCKA, ANNA Hrsg., *Modalität / Temporalität in kontrastiver und typologischer Sicht*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 183–201.

- EWUng. = BENKŐ LORÁND Hrsg. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993.
- É. KISS KATALIN 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511755088>
- É. KISS KATALIN 2006. Mondattan. In: KIEFER FERENC szerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 110–148.
- GALLMANN, PETER – SITTA, HORST 1992. Satzglieder in der wissenschaftlichen Diskussion und in Resultatsgrammatiken. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 20/2: 137–181. <http://dx.doi.org/10.1515/zfgl.1992.20.2.137>
- GIL, ALBERTO 1995. *Textadverbiale in den romanischen Sprachen. Eine integrale Studie zu Konnektoren und Modalisatoren im Spanischen, Französischen und Italienischen*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- HELBIG, GERHARD – HELBIG, AGNES 1990. *Lexikon deutscher Modalwörter*. Enzyklopädie, Leipzig.
- HETLAND, JORUNN 1992. *Satzadverbien im Fokus*. Narr, Tübingen.
- HORVÁTH, KATALIN 2009. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest. Kézirat.
- KIEFER FERENC 1990. *Modalitás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentélemélet*. Corvina, Budapest.
- KOCH, PETER – ÖSTERREICHER, WULF 1985. Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgebrauch. *Romanistisches Jahrbuch* 36: 15–43.
- KOKTOVA, EVA 1986. *Sentence Adverbials in a Functional Description*. Benjamins, Amsterdam. <http://dx.doi.org/10.1075/pb.vii.2>
- KUGLER NÓRA 2002. *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Osiris, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2003. *A módosítószók funkciói*. Nyelvtudományi Értekezések 152. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2007. A talán lexéma episztémikus funkcióinak vizsgálata beszélt nyelvi korpuszon (összevetésben az írott korpuszból származó adatokra vonatkozó eredményekkel). *Magyar Nyelvőr* 131: 212–235.
- KUGLER NÓRA 2008. Az episztémikus modalitást és evidencialitást jelölő módosítószók funkciói és a hozzájuk kapcsolódó műveletek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 269–307.
- KUGLER NÓRA 2012a. Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstruáció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, Budapest. 139–161.
- KUGLER NÓRA 2012b. *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra*. Kézirat. [http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_-\]Nora/Azevidencialit%E1sjel%F6l%F5i_KN.pdf](http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_-]Nora/Azevidencialit%E1sjel%F6l%F5i_KN.pdf) (2013. 06. 30.)
- LEISS, ELISABETH 2009. Drei Spielarten der Epistemizität, drei Spielarten der Evidentialität und drei Spielarten des Wissens. In: ABRAHAM, WERNER – LEISS, ELISABETH Hrsg., *Modalität. Epistemik und Evidentialität bei Modalverb, Adverb, Modalpartikel und Modus*. Stauffenburg, Tübingen. 3–24.

- NUYTS, JAN 2000. *Epistemic modality, language and conceptualization. A cognitive-pragmatic perspective*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1075/hcp.5](http://dx.doi.org/[-]10.1075/hcp.5)
- NUYTS, JAN 2005. The modal confusion: On terminology and the concepts behind it. In: KLINGE, ALEX – MÜLLER, HENRICH H. eds., *Modality. Studies in form and function*. Equinox, London. 5–38.
- PALMER, FRANK ROBERT 1986¹. *Mood and Modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PALMER, FRANK ROBERT 2001². *Mood and Modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PÉTERI, ATTILA 2002. *Abtönungspartikeln im deutsch-ungarischen Sprachvergleich*. Asteriskos 5. ELTE, Budapest.
- PÉTERI, ATTILA 2012. Wortstellung und Satztypmarkierung im Deutschen und im Ungarischen. Parallelen und Diskrepanzen. In: GUNKEL, LUTZ – ZIFONUN, GISELA Hrsg., *Deutsch im Sprachvergleich. Grammatische Kontraste und Konvergenzen*. De Gruyter, Berlin–Boston. 363–382. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110284768.363>
- PÉTERI, ATTILA 2013. *wahrscheinlich* – vielseitiges modales Satzadverb im Sprachkontrast. In: ABRAHAM, WERNER – LEISS, ELISABETH Hrsg., *Funktionen von Modalität*. De Gruyter, Berlin–Boston. 251–278. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110333091.251>
- PITNER, KARIN 1999. Adverbiale im Deutschen. Untersuchungen zu ihrer Stellung und Interpretation. Stauffenburg, Tübingen.
- PLUNGIAN, VLADIMIR A. 2001. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33: 349–357. [http://dx.doi.org/10.1016/S0378-\[-\]2166\(00\)00006-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-[-]2166(00)00006-0)
- RAMAT, PAOLO – RICCA, DAVIDE 1998. Sentence Adverbs in the Languages of Europe. In: VAN DER AUWERA, JOHAN ed., *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*. De Gruyter, Berlin – New York. 187–275. [http://dx.doi.org/10.1515/\[-\]9783110802610.187](http://dx.doi.org/10.1515/[-]9783110802610.187)
- ŠIPOVA, IRINA A. 2010. Epistemische Modalität im Deutschen und Russischen in kontrastiver Sicht. In: KAŤNY, ANDRZEJ – SOCKA, ANNA Hrsg., *Modalität / Temporalität in kontrastiver und typologischer Sicht*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 211–222.
- STUKENBROK, ANJA 2009. Referenz durch Zeigen. Zur Theorie der Deixis. *Deutsche Sprache* 37/4: 289–315.
- TANAKA, SHIN 2011. *Deixis und Anaphorik. Referenzstrategien in Text, Satz und Wort*. De Gruyter, Berlin–Boston. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110256598>
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- THURMAIR, MARIA 1989. *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*. Niemeyer, Tübingen. <http://dx.doi.org/10.1515/9783111354569>
- VAN DER AUWERA, JOHAN – PLUNGIAN, VLADIMIR A. 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124. <http://dx.doi.org/10.1515/lity.1998.2.1.79>
- ZEMANKOVICSNÉ HUNKÁR MÁRTA – JÓZSA SÁNDOR 2007. *Alkalmazott matematika II. Valószínűségyszámítás*. Pannon Egyetem, Veszprém.
- ZIMMERMANN, MALTE 2004. Discourse Particles in the Left Periphery. *ZAS Papers in Linguistics* 35: 543–566.

The syntax and semantics of the sentence adverbial *valószínűleg*, with some additional contrastive observations

This paper studies the use of the sentence adverbial *valószínűleg* ‘probably’, primarily on the basis of corpus data. Its meaning is determined by a substitution test performed on examples taken from the corpus. It is found out which other sentence adverbials *valószínűleg* can be replaced by without creating a conflict between the utterance and its context. Possible word order arrangements are also studied with similar methods. Given that the meaning of *valószínűleg* is somewhere in the boundary area between epistemic modality and evidentiality, this study may serve as a contribution on general issues in the research on modality and on the syntactic properties of sentence adverbials. The description of the pertaining Hungarian facts is complemented by a brief Hungarian–German contrastive survey, and by further observations concerning sentence adverbials in other European languages.

Keywords: sentence adverbials, modality, word order, pragmatics, contrastive linguistics.

PÉTERI ATTILA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Petinet. A SzT. egyik szócikke: „? **kapuc** ?? 1816: Petinet Kaputz ... 3 Rft 15xr [Kv; Born. IV. 41].” A kérdőjelekkel jelzett értelmezési bizonytalanság a következőkkel osztható el.

A *kapuc* 'kapucni; lehajtható, lebernyegekkkel ellátott utazókalap' jelentéseire és eredetére l. TESz., EWUng. A szónak *kapucni* alakulata a mai nyelvhasználatban is megvan, az irodalmi nyelvben a francia *capuchon* és *kapuchon* alakok is föllelhetők, például Schöpflin Aladár (1917) használja ezeket.

A *petinet* szócikk a SzT.-ban: „**petinét, petiné, petini** kelmefajta; petinet, tesătura foarte subtire; Art feines Gewebe. 1807: Külömbbféle Petine, blond és tzerina retzék | Egy nagy Petinéből való Keszkenyő [DLt 378 nyomt. kl]. 1825: Fejér Maczlin, petinéttel, atlaztzal garnirozott Köntös [Llt Csáky-per 601. L. 1]. **Szk.** ~ *bajadér*. 1834: Két fekete egy forma petini Bájáder {...} * ~ *báli köntös*. {...} * ~ *kapuc*. 1816: Petinet Kaputz (!) ... 3 Rf 15 x.” Van még a szókapcsolatokban adatolva: ~ *misetli*, ~ *nyakravaló*, ~ *sál, kockás* ~.” (NB. E szócikkben „(!)” van a *Petinét Kaputz* után.) Az itt lévő *misetli* címszóként nem lelhető föl a szótárban, a *smizetli* 'ing' szócikkben azonban egyéb változatok is vannak – „1816: Fejér petinet csipke smizetli 4 Rf 10 xr” –, továbbá: *smizékli*, *schmizetli*, *Smizérlí*. – A szótárban más szócikkek találhatók, amelyekben valamilyen ruhával, illetőleg ruhaanyaggal kapcsolatos a *petinét* szó: *petinétcsipke*, *petinétfátyol*, *petinétfőkötő*, *petinétköntös*, *petinétruha*, *petinét-smizetli* 'petinétíng'. (A Szt. kétféleképp adja meg a *Petinét Kaputz* árát; itt jegyzem meg, hogy az „Rft”, illetőleg az „Rf” korabeli rövidítések az eddigi kötetekben nincsenek feloldva ezekkel szemben: *Fl. hung.*, *Fl. h.*, *Fl. Rh* (SzT. I: 36); *fl.*, *Flor.* (SzT. II: 5); *f.h.*, *Fl R*, *Fl Rh*, *fnt* (SzT. III: 5); *f, fl* (SzT. IV: 5); *f, fl, Flor.* (SzT. V: v). A SzT. *forint* szócikkében „a német v. rénes forint 120 dénár, ill. 60 krajcár értékű” tájékoztatás van amellet, hogy a szócikkbe fölvetett négy legfontosabb forintfajta szerepel, „a többire nézve l. a készitendő részletes mutatót.” A szócikk *német forint* (3. szakasz) adata is viszonyítani enged a ruhaneműk árával kapcsolatban: „XIX. sz. eleje: Négy készbeli készkenyő 2. Nimet forint [Szentlélek Hsz; HSzjP].” (A szócikk 4. része a „*rénés/rénens* ~ német/rajnai forint”-ot más vonatkozású szövegrészekkel adatolja.)

A *petinet*-nek a PallasLex. szerint láncfonalas kötőszövött áru egy részét, ti. a mintás árut nevezik így, a lexikon a velencei üvegművesség kapcsán *petinet üveg*-ről is tud, amely színes üvegszálakkal, -rudakkal van díszítve, egész üvegtárgy egész edény is készülhet így (filigrán-üveg, Petinet-üveg), amelybe számos fehér vagy színes üvegfonal van beolvasztva. PallasLex. a szót francia eredetűnek jelzi.

Kazinczy Ferenc Sophie című művében „*petinet* csipkekendő” fordul elő (/1984: 160); Kostyál Ádám (1829: 128) szabómester „fehér francia *petinet* szinte arannyal vagy ezüstel ékesített körös-körül felcsipkézett kötény”-ről és „öt rőf hosszú és másfél széles frantzia *petinet* fátyol”-ról ír.

„PATRIA PETINET a legjobb à jour harisnyák – amelyre, minden hölgy, aki jó, divatos à jour harisnyát akar venni, figyeljen” – hirdették 1905 körüli években képes levelezőlapon (fényképét l. <http://budun-archivum.tumblr.com/.../patria-petinet-harisnya>). A védjegy betűkből összeállított rajza „*Patria Petinet* törv. védve” feliratú. – Az à jour mint a harisnya jelzője 'áttört, lyukacsos', amint a képen látható is egy hölgy lábán. A MNSzt. *necc harisnya* adata (1998-ból) efféle készítményre vonatkozik, ném. *Netz* → m. *necc* 'háló; hálószerű kézimunka ~ kelme' (vö. ÉKsz.²). A Nszt. *aszúr*¹ szócikkében *aszúr se-lyemharisnya* (1920–1921-ből) és *aszúrharisnya* szerepel. A Nszt. 1843-ból származó

példaszövegében olvasható, hogy a „turbanok sima crepből fehér selyem *à jour* paszomántozással, arany vagy ezüst rojtozattal, folyvást a legdivatosabbak”. Az *aszúr* főnév a Nszt.-ban „1. szálkihagyással, ill. szálhúzással vagy lyukacsos hímzéssel díszített textilía, ill. ilyen (szegély)dísz”, a szó jelzőként is használatos, további jelentésleírása: „(szobron, iparművészeti tárgyon, építészeti alkotáson) áttört, lyukacsos rész”, és természetesen ebben a jelentésben is van jelzői használata. A *petinet* az angol *petty net* ’finom ~ kis háló’ származéka, a *petinet pattern* a textilipari szaknyelvben, olyan lánchurkolt (sík)kelmét jelöl, amelyre az áttört mintázat jellemző.

A SzT.-ban előforduló számos ruhanemű mindegyike áttört, lyukacsos textilía a *bajadér* ’fátyolfajta’ (SzT., vö. Nszt.) éppúgy, mint a különféle *smizetli* és egyebek. A SzT.-ban lévő „Petinet Kaputz” – 3 Rft 15xr árát is figyelembe véve (ekkortájt 3–4 forint egy pozsonyi mérő búza) – bizonyára női öltözethez tartozó finom megmunkálású készítmény lehetett. A régi viseletekhez tartozó főkötők drága holmik voltak, l. RADVÁNSZKY 1896/1986: 107.

A SzT. *főkötő* szócikke gazdag a különféle főkötőfajták adatolásában: *aranybogláros*, *aranycanklis*, *bulyavászón*, *csósz* stb. A régi asszonyok főkötőviseletéhez a 16–17. századtól hozzátartoztak „Erdély, Felföld egyes foltjain [...] fonással készült csipkefőkötők [...] vagy a »csupán« a reneszánszig visszavezethető hálózott necc, recefőkötők”; a széles karimájú, ún. árnyéksüveget atlasz, tafota, selyem anyagból készítették, l. NAGY 1900: 177. Ahol ezeket kedvelték, később, a 19. században „gyakran a horgolt, legutóbb pedig túll utódaik [...] léptek helyükbe” – írja FLÓRIÁN MÁRTA (1997: 704); vö. NEMES–NAGY–TOMPOS 2002: 220–221, 222–223).

A *rece* TESz.-ben fölsorolt jelentései közül a ’hálószerűen szőtt ruhaanyag’, illetőleg a ’csipkefajta’ megfelel a *petinet* jelentés(ei)nek. Az arany- és ezüstcsipke főkötők osztrák-német divatúak – pl. linziek – voltak, de ismereteseek egyéb fajták is, vö. a fentebb idézett adattal: „1807: Külömbbféle Petine, blond és tzerna retzék”, amelyhez a *blondincsipke*, a *blondin-főkötő*, a *blondin-kötés* és a *blondin-rece* szócikkeit a SzT.-ban.

A szó az idők folyamán az anyagot előállító ipar, illetőleg a kereskedelem műszavaként terjedt el és alakult számos nyelvben. A gépi harisnyagyártás 1970 után már csak a körkötést alkalmazott Magyarországon a finom-, és a durvaharisnyák készítésénél. Addig a gyártás sík-hurkológépeken is történt. A finom női harisnyák pontos formára kötését, idomozását szemáthelyezéssel oldották meg. Ezek a harisnyák síkban készültek, ezért egy megfelelő varrógéppel a széleiket össze kellett varrni; az így készült harisnyák hátulján jól látható varrás futott végig.

A szemáthelyezést mintázásra is használták, az ilyen harisnyákat nevezték *aszúr mintás*-nak. Akkortájt a selyem volt a legvékonyabb fonal a tömeggyártásban, a belőle készült harisnya takarta a női lábat, amelyet áttörésekkel lehetett láthatóbbá tenni. A *kis petinet* kifejezés egy szem átakasztását jelentette a mellette lévő türe, ami által a kelmében kis lyukak, áttörések keletkeztek, ezeket, ha a vevők igényelték, meg lehetett növelni, a *nagy petinet* nagyobb lyukakat eredményezhetett, az ilyen (necc)harisnyákat szívesen használták a lokálok táncosnői, a cirkuszok artistanői. Az ilyen „neccharisnyák” hátsó varrása az átlagnál erősebb lábakat optikailag megosztotta, s ezáltal szebbé is tette.

Mivel a textilipari gépeket – különösen a 19. században – Angliában gyártották, jó néhány kifejezést a gépekkel együtt átvettek a felhasználók. A gyártók hamar megvásárolták William Cotton (1786–1866) találmányát, az 1864-ben szabadalmaztatott sík-hurkológépet (cottongép), amelynek szabadalmát Hermann Stärker az egész európai kontinensre kiterjesztve megszerezte. Kizárólag ezen a gépen lehetett hernyóselyemből, később műselyemből, viszkózából, majd PA-66 típusú nylon és PA-6 típusú orlon poliamidszálból hátulvarrott harisnyát idomozással, vagyis a szabásminta követésével készíteni. A teljes idomozással (fully fashion) a szaporított és fogyasztott anyagszélék nem bomlanak föl, az eljárás tehát

takarékos; maga a ruhanemű tetszetős (pl. pulóver eleje, háta, ujjá és egyéb része), vö. MNLex. *poliamidszál; síkhurkológép*. – A korábbi szakkifejezések a második világháborút követő másfél évtizedben kihaltak a szakmai nyelvből (is), ugyanis az amerikai katonák behozták Európába a nylon finomharisnyát. Ez vékonysága, átláthatósága miatt kiszorította a hagyományos selyemharisnyát. A műszál rugalmassága, termoplasztikussága lehetővé tette, hogy a nagyobb termelékenységet biztosító (már említett) körkötőgép terjedjen el.

A *Petinét Kaputz* szerkezetben és a többi, a SzT.-ban előforduló *petinét* szó és változatai tehát szállkihagyásos vagy szállhúzású, vagy lyukacsos hímzésű, esetleg horgolt textilanyagra vonatkoznak.

Hivatkozott irodalom

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FLÓRIÁN MÁRTA 1997. Öltözködés. Haj- és fejviseletek. Az asszonyok fejviselete. Felső főkötő. In: BALASSA IVÁN főszerk., *Élelmód. Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. 703–705.
- Kazinczy Ferenc /1984. *Sophie*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kostyal Ádám 1829. Magyar öltözet Párisban. *Tudományos gyűjtemény* 13. [http://www.google.[-] hu/search?q=petinet&btnG=K%C3%B6nyvek+keres%C3%A9se&tbm=bks&tbo=1&hl=hu (2012. 09. 30.)]
- MNlex. = *Magyar nagylexikon* 1–19. Főszerk. ÉLESZTŐS LÁSZLÓ et al. Akadémiai Kiadó, Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár*. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [Elérhetőség: http://[-] corpus.nytu.hu/mnsz/.]
- NAGY GÉZA 1900. *A magyar viseletek története*. Franklin Társulat, Budapest.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- NEMES MIHÁLY – NAGY GÉZA – TOMPOS LILLA 2002. *A magyar viseletek története*. Magyar Mercurius, Budapest.
- PallasLex. = *A Pallas magyar lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- RADVÁNSZKY BÉLA 1896/1986. *Magyar családi élet és háztartás a xvi. és xvii. században*. Helikon, Budapest.
- Schöpfung Aladár 1917. A karmazsin függöny. MNSzt.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatsai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, Akadémiai Kiadó, Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

Kaputziner Fa piklivel. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár kérdőjelet ír a jelentésmeghatározás helyett ebben a szócikkében: „**kapuciner** ’?’ 1808: Uj Agy Kaputziner Fa piklivel Rfr. 8. Uj ravasz tartostol Rfr. 1 | Uj kaputziner Ágy Fa piklivel xr. 12 [Kv; TKhf puskaműv.]” (Kv = Kolozsvár; TKhf = gr. Teleki család kővárhosszúfalusi levéltára).

A puskaművesség nyelvhasználatából való adat nyilván *kapuciner fá*-ra vonatkozik, amelyből a 8 Rfr. ára új puskagy készült, s amely agyhoz pikli is tartozik. A *kapuciner* szó jelentése a TESz.-ben (és az EWUng.-ban) 1869-ből adatolva: ’egy kevés tejjel kevert sötétbarna kávé’, viszont a SzT. szövegdarabjában ’(világos) barna (színű)’, ez a jelentés a szó eredetének meg is felel (ti. a kapucinus barátok sötétbarna csuhájának színe).

A SzT. adata *új agy, kapuciner fapiklivel szerkezetűnek is tagolható. Ennek ellentmond a szótár anyagából ez az ugyancsak a fegyverművesség tárgyköréből való adat: „*pikli* pisztoly-alkatrész; piesă de pistol; Bestandteil de Pistole. 1808: Egy Pistolyb(a) Két uj kápa Sroff xr. 24. A' piklit forasztani xr. 30 [Kv; TKhf puskaműv.]” Ennek alapján a *pikli* 'valamilyen fémből készült tárgy (alkatrész)'. A SzT. ezt a lehetséges fapiklit mint olyant külön szócikké teszi: „*fa-pikli* falapocska; plăcuță de lemu; Holzpickel. 1808: Uj Ágy Kaputziner Fa piklivel^a Rfr. 8. Uj ravasz tartostol Rfr. 1. Kereszt Sroff xr. 12. [Kv; THf puskaműv. – ^aAlább: Uj Kaputziner Ágy Fa piklivel xr. 12]. A jel-re nézve I. TESz. *pikkely* al.” NB. Ebben a szócikkben *Uj Ágy* szerepel, nem *Uj Agy*. A SzT. *ravasz* szócikkében is van apró különbség: „**I. 2.** (puskán) az elsütő szerkezetet működésbe hozó billentyű; trágaci; Abzug. 1808: Uj Ágy Kaputziner Fă piklivel Rfr. 8. Uj ravaszt tartostol Rfr. 1. Kereszt Sroff xr. 12 [Kv; TKhf puskaműv.]” – Egyébként a SzT. *pműv* (I: 37), *puskaműv* (III: 5), *puskaműv* (V: vii) rövidítéseket használ „puskaművességbeli előfordulás”, „puskaművességbeli haszn-ban”, „puskaművesség” föloldással.

A szótár tehát a *pikli* szót a *pikkely* származtatásához köti, amely a TESz. szerint talán német jövevényszó (baj.-osztr. **pickel*, **pickel*). Az 1635-től ismeretes adatokban a TESz. ezeket a jelentéseket írja: 1. 'ötvésművészeti tárgyon halpénzt utánzó díszítőelem', 2. 'ruhanemű, bőrárudiszél alkalmazott lapos fémgomb, kis fémlap', 3. 'főként hal [...] testén szarulemezke, ill. ezek összessége', 4. 'halpikkelyhez hasonló képződmény növénynek, növényi termésként felületén', 5. 'pehely'. A különféle német előfordulásokból a TESz. több jelentést mutat be, például: 'félkör alakban kidomborodó fémveret, csúcs a pajzs közepén', 'köldök; kis kör; apró pénzérme; fémlapocska (lőszerszám, más bőrúru stb. díszítményként)', 'bútort díszítő, domború fejű szeg'. Ezekben közös: a megnevezett dolog fémből van, utólag helyezik egy másik tárgyra, amelytől láthatóan és tetszetősen elkülönül. A fegyverművesség tárgyköréből a SzT.-ban több adat van *agy* 'tusa', az *ágy* 'a fegyver azon a (fa)része, amelybe a (puska)cső be van ágyazva' (vö. ÉrtSz.) szavakra, vö. *puskaágy* 'puskaágyazat' (SzT.).

Az agyat vagy az ágyat különböző szempontok szerint kiválasztott faanyagból készítették, és díszítették is: „1637/1639: Egi szep mereo csontos agju puska kocsiaban valo Aczelos es Gemes, aestimaltuk” (SzT. *puska*); „(ágyú)ágyazat/talapzat” (többek közt:) „1714: Egi Par Agju szilva fabul valo apparatusal elephant tsont Viragokkal mindenütt ki rakott, Csüje aranj Viragokkal es agja ezüst szegekkel ékesítve Fl. Hung. 110” (SzT. *ágy*); „1805: Egy Anglus Flinta, fekete egészsz ágyal (!) rezes készülettel” (SzT. *flinta*). A *készület* szócikke 'veret; Beschlag' jelentéssel közli ugyanezt az adatot, illetőleg a következőt: „Egy damascirozott rövid Török flinta félig ágyazva rezes sima készülettel” (SzT. *készület* 18; vö. *damascirozott*). A *sima készület* kifejezés mutatja, hogy a puskaágy (vagy a puskatus) díszítménye nem emelkedik, nem is emelkedhet ki a fafelületből, hiszen akkor a fegyver használatát akadályozná.

Már az itteni adatok is mutatták, hogy külön megemlítették az ágyazat anyagát, illetőleg színét (szilvafa, fekete ágy), így a *Kaputziner Fa* szerkezetben is bizonyára szint jelöl a *Kaputziner*, amint már szó volt róla. A puskaágy (puskatus) anyagának és kiképzésének fontosságára I. HARTINK 1999: 25–26; KALMÁR 1971: passim.

A puskák agya, illetőleg ágya anyaguk miatt könnyebben sérült, ment tönkre a fémrészeknél, ilyenkor új ágyazatot lehetett készíte(t)ni: „ágy nélkül való ~. 1594: Ratio Instrumentorum bellicorum. Restal az varban Mindenesteöl zakalos No. 96 ... Az kapw kezőőát ualo hazban vagjon Puska nr. 3. Vagion agi nelkeöl ualo Puskais No. 1” (SzT. *puska*). (A régiségben az ún. szakállas ágyúnak, puskának lehajló nyúlványa adta a támasztékot, I. ÉrtSz. *szakállas*; SzT. *szakállas* II., *szakállas ágyú*; *szakállas cső*; *szakállas puska*; *szakállpuska*.) A fegyvermesterek még az egyszerűbb puskák, pisztolyok agyát is igyezktek a sérülésnek

kitett részekén fémből készült alkatrészekkel védeni, amelyek egyszersmind díszítmények is lehettek. A puskatus végét, a tusatálpát vas, acél vagy réz vagy más talplemezzel máig szokás borítani. Ezt a talpat, lemezt a legkülönfélébb módon szokták díszíteni is. Némely esetben az elsütőbillentyűt, a ravaszt védő sátorvas a tus végéig terjed, hogy védje a sérüléstől, ez a sátorvas lemezeléssel is készülhetett, és szintén a legváltozatosabb formákat kaphatta, az elsütőbillentyűtől a puská vagy a pisztoly tusának végéig is nyúlhatott, és e helyen, a tusvégen borításként szolgált.

A *pikli* szónak van még másféle használata is. Az egyik gúnynévként adatozza Csík megyéből, sajnos magyarázat nélkül (MÁTHÉ 1908: 430). A másik használat nyelvjárási. Az ÚMTsz.-ban a *pikli* címszó a *pitli*¹-hez irányít: „1. Különböző háztartási és ház körüli munkákhoz, es. vminek a tárolására haszn., leginkább félkör alapú v. vödör alakú, egyfűlű, rendsz. fából készült edény.” (A *pitli*² ’pipa’, a *pitli*³ pedig a *pitle*¹ címszónál „(malomban) gabonaörlemény finomítására alkalmas szitálószerkezet”. A *pitle*² főnév a *pille*² címszónál: „Vmilyen folyadékknak a tetején keletkező hártyszerű réteg, bőr.”)

Köznyelvi, írásos megnyilatkozásból is adatozható melléknévként is a *pikli*: „Nekem sose volt távcsövem és így laikus fejjel hihetetlennek tűnik hogy egy *pikli* 7,5J légpuskán tönkremegy a távcső” (Légpuskás 2003). Főnévi előfordulására az irodalmi nyelvből ez az adat van: „Az én anyám néha nagyon muris volt, amikor tizenhét voltam mondta hogy szopikálta a *piklimet* amikor 3 hónapos voltam szopikálta az apukám előtt aki nagyon féltékeny lett és megparancsolta anyukámnak hogy hagyja abba a szórakozást” (BALÁZS 1980). Itt a *pikli* főnév ’kisfű himvesszője’ jelentésű, ugyanezt jelenti a MTsz.-ban a *bili*², a *bille*¹ és a *bigyi*¹ és a *bigli* (~ *bigili*) főnév is. Az illetően jelentésű *pikli* szóval jelzett légpuska (esetleg személy) pejoratív minősítésű, amint a *fasz* ’hímvessző’ hasonló használata, l. ÉrtSz. *fasz* 2; ÉKsz.² *fasz* 2.

Új Agy Kaputziner Fa piklivel feljegyzés bizonyára új, (világos)barna fából készült puskaagyra vonatkozik, amelynek tusához fémből készített védőlemez, védőlap tartozik. A SzT. *fa-pikli* szerkezet föltételezése és értelmezése nem lehet helyes, hiszen fából a fa puská vagy az akkortájt a maiaknál jóval nagyobb pisztoly tusára értelmetlen lett volna védelemként falemezt rögzíteni. Ezt közvetve bizonyítja a „A’ piklit forasztani xr. 30” feljegyzés, amely viszont nem engedi föltételezni azt, hogy a *pikli* valamilyen díszítmény lett volt.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS ATTILA 1980. Vers anyám emlékére. In: Uő, *Új Symposion*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980. 420. (Magyar történeti szövegtár: <http://www.nytud.hu/hhc>. [2015. 03. 08.])
 ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
 HARTINK, ANTON E. 1999. *Sörétes és vegyes csövű vadászpuskák enciklopédiája*. GABO Könyvkiadó, Budapest.
 KALMÁR JÁNOS 1971. *Régi magyar fegyverek*. Natura Kiadó, Budapest.
 Légpuskás 2003. = *Légpuskás topik* – Index Fórum, 2003. december.
 MÁTHÉ DÉNES 1908. Gúnynevek. *Magyar Nyelvőr* 430.
 SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatsai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, Akadémiai Kiadó, Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.
 ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

ÉLŐ NYELV

Hangtani és alaktani vizsgálatok Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza alapján*

2.2.2. Az igetövek

2.2.2.1. A hangzóhiányos változatú tövek használatára a következő sajátosságok jellemzők. Az *örzi* alak esetében általános a hangzóhiányos tő, csupán a 6. kutatópontomon találkozunk a szótári tővel: *örizi*. A nagyatlasz megfelelő pontjain mindenütt *örzi*. A múlt idejű alakban Medvesalján az alapalak a főváltozat: *öriszte* (1–12) (MedvA. 608.), a hangzóhiányos tő pedig a mellékváltozat: *örötte* (1–3, 6, 8). Az *öröttéték* (8), *örötték* (6, 8) és *örötték* (2, 3, 6, 8) is előfordul. A nagyatlaszban a hangzóhiányos töből alakult igék – az *örötték* kivételével – többnyire „ritka” minősítésűek. Az *örötték* általános használatú volt a H-7, 10. és a Cssz-18. pontokon. Elmozdulás tapasztalható tehát a köznyelv irányába. A nagyatlasz hangzóhiányos változatú adatainak mintegy fele „ritka” jelzésű, a szótári töből alakultak használata viszont általános. Mindössze a H-7. ponton található a szótári tőnek ilyen minősítése. A medvesalji adatokban a szótári tő a domináns. A *fürdik* ige paradigmái közül a *fürödtem* és a *fürödnél* alakokra kérdeztek rá a MNyA. munkatársai. Mindkét ige esetében az adott helyekről csak hangzóhiányos változatok vannak: *fürödtem* (H-6, 7, Cssz-18, 19) ~ *fürdöttem* (H-10) ~ *fürdöttem* (Cssz-17); *fürdené* (H-6, 7, Cssz-18, 19) ~ *fürdené* (H-10, Cssz-17). Medvesalján is a hangzóhiányos alak a főváltozat. Mindössze a 10. kutatóponton váltakozik a *füröttem* ~ *fürdöttem* [612. térkép: *fürödtem*]. A *fürödnél* forma azonban ismeretlen, helyette a *fürdenél* kizárólagos használatú minden ponton. Megjegyzendő, hogy a RagSz. a *fürdöttem* alak ritkább voltát jelzi, viszont a *fürödne* ~ *fürdene* egyenrangú változatként szerepel (vö. ELEKFI 1994: 47). A *sepersz* és a *sepertem* (MedvA. 610.) alakok vizsgálata is tanulságos. A *sepersz* ~ *séprész* változatok közül mind Medvesalján, mind az atlasz kiválasztott helyein a hangzóhiányos az általános, emellett azonban Medvesalján néhány ponton, valamint az atlasz H-7. és Cssz-17. pontján *sepersz*, illetve *séprész*. A *sépertem* ~ *söpörtem* ~ *sépörtem* (2, 3, 5, 6, 8, 10), *sépröttem* ~ *söpöröttem* (1–4, 7, 9, 11, 12) variánsok használata egyensúlyban van ma is éppúgy, mint az atlasz felvétele idején volt. Ugyanezt az azonos mértékű megterhelést mutatja mindkét atlaszban a *megöröli* ~ *megörli* változatpár is. Imre Samu erről a tőtípusról mint hangzótoldó-hangzóvesztő tövekről azt állapítja meg, hogy a Zagyva–Tisza–Sajó közti területen a „teljes tő használata (pl.: »sepresz«, »sepertem«, »fürdeni«, »fürdöttem«, »örötte«, »örötték« stb. [...] általánosabb, mint máshol” (IMRE 1971: 306). Felhívja arra is a figyelmet, hogy a tőhasználatot jelentősen befolyásolhatja a toldalék. A medvesalji adatok igazolják Imre azon megállapítását, hogy „bizonyos területi ingadozást” (IMRE 1971: 306) mutatnak a törmorfémák. Medvesalján a szótári töből alkotott változatok összességét tekintve láthatjuk, hogy elmozdulás történt a köznyelv irányába.

* A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 111. 2015: 80–88. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.[-] 2015.1.80

12. táblázat
A hangzóhiányos igeik

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	hangzóhiányos	szótári tő	összes	hangzóhiányos	szótári tő	összes
örizte	4	7	11	5	12	17
öriztétek*	5	8	13	2	14	16
öriztek*	4	6	10	4	12	16
örizték*	6	9	15	4	11	15
örzi*	–	6	6	1	13	14
fürödtem	7	–	7	12	1	13
fürödnél*	6	–	6	11	3	14
fürdeni	7	–	7	13	1	14
sepersz	9	2	11	12	2	14
sepertem	6	4	10	9	6	15
megörli	7	3	10	6	8	14
összes	61 57,55%	106 42,45%	75 100%	79 48,76%	83 51,24%	162 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

2.2.3. A névszóragozás

2.2.3.1. A *-ni*, *-nyi* határozórag két jelentésben ('-ékhoz' és '-éknál') is él ezen a területen (vö. IMRE1971: 318, 351). A nagyatlaszbeli adatok az *-(ék)hoz* funkcióban még gyakoribb előfordulást mutatnak (H-6, 7: *Erzsinyi, Ferencnyi*; Csz-17–19: *Erzsinyi, Férinyi*), mint a medvesaljak: 4, 5, 7: *Erzsiéknyi*, (MedvA. 735.) *Ferencnyi*; 7: *Erzsinyi, Ferinyi*.

A *-nyi* rag '-éknál' jelentésben ma már kevésbé gyakori. Erről tanúskodnak adataim: *Ferencnyi* (4, 5, 7) *Sándornyi* (1, 4, 7), *Sándoréknyi* (10). Az atlasz a todaléknak jórészt általános használatát bizonyítja, a medvesalji gyűjtés pedig – viszonylagos megterheltsége ellenére is – azt, hogy ez a határozóragunk napjainkban visszaszorulóban van már az idősebbek nyelvében is. Az atlaszban még adatolt *-tt* raggal (Csz-19: *Férinött, Sándornott*) Medvesalján már nem találkoztunk.

13. táblázat

A családi helyhatározóragok

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	<i>-nyi</i>	<i>-ékhez</i>	összes	<i>-nyi</i>	<i>-ékhez</i>	összes
Erzsiékhez	5	8	13	3	10	13
Ferenchez	5	6	11	3	10	13
összes	10 41,67%	14 58,33%	24 100%	6 23,10%	20 76,90%	26 100%

2.2.3.2. Az *-éknál* todalék fordul elő az *-ékhoz* helyén és jelentésében, igaz, itt nem családnevet vagy foglalkozást jelölő névszókon, mint másutt (vö. IMRE 1971: 318), hanem névmási határozószóban. Ezt bizonyítják a *hosszánk* címszóhoz [5. melléklet: MedvA. 730.] tartozó medvesalji adataim. A *hosszánk* (1–8, 10–12) főalak mellett, illetve vele vál-

takozva a *nālunk* (7, 9, 11) is használatos. Az nagyatlaszbeli pontokon is előfordul ez a kettősség, ott azonban a *nālunk* tekinthető főváltozatnak, a *hozzānk* (H-6. ponton „ritka” jelzésű, a Csz-17, 18-as helyeken mindkét realizáció szerepel) pedig alacsony előfordulású mellékváltozatnak.

2.2.4. Az igeragozás

2.2.4.1. A határozott ragozás kijelentő mód jelen idő többes szám 1. személyű ragja kétféleképpen alakul: *-uk/-ük, -juk/-jük*. A nagyatlasz tanúsága szerint a *nyomjuk* címszóhoz tartozó válaszok döntően *j* nélküli realizációjuk: *nyomuk* (H-6, 7, 10, Csz-17–19), csupán a H-7. ponton váltakozik a köznyelvi formával, a H-6-on pedig a *nyomjuk* „ritka” minősítésű. A *megnézük* címszó adatai között egyetlen *j-s* alak van a H-10. ponton „újabb alak” jelzéssel. Ezekhez képest a 90-es évek közepéről származó anyagomban – bár főváltozat még a *nyomuk* (1–4, 6–11) a *nyomjuk* (5, 10, 12) (MedvA. 618.) alakkal szemben – az elmozdulás a köznyelvi irányba erőteljesebb. Az alábbi táblázat százalékos adatai is ezt a megállapítást bizonyítják. A *megnézük* mindössze három településen, (5, 6, 12), a *megnézük ~ mennézük* (1–3, 7–11) pedig kilenc kutatóponton fordul elő. IMRE SAMU még a *nyomuk, megnézük* típus általánosságát állapíthatta meg (vö. IMRE 1971: 323, 351), kutatásunk idejére – amint a táblázatból kiderül – már gyengült ez a jelenség.

14. táblázat

Az *-uk/-ük ~ -juk/-jük* igeragok

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	<i>-uk/-ük</i>	<i>-juk/-jük</i>	összes	<i>-uk/-ük</i>	<i>-juk/-jük</i>	összes
nyomjuk	6	2	8	10	3	13
megnézük	9	1	10	3	9	12
összes	15 83,33%	3 16,67%	18 100%	13 52%	12 48%	25 100%

3. Megőrzött nyelvjárási jelenségek

3.1. Hangtan

A ma is legáltalánosabb palóc hangtani jelenséggel, az *a* helyén ejtett *á*-val és az *á* helyén ejtett *ā*-val nem foglalkozom.

3.1.1. Az *ē* önálló hangeszköz volta ma már nyomaiban él, változat az *é* mellett (vö. IMRE 1971: 350), de egyes kutatópontokon elég szabályosan jelentkezik az egytagú, de még a többtagú morfémákban is: *dēr* (2, 3, 5, 9, 10) (MedvA. 665. térkép), (*kút*)*gēm*, *lēgy*, *lēk*, *nyēl* stb.; *levēl*, *ebēd*, *szekēr*, *tenyēr* stb. Közülük a *nyēl* *e*-vel is előfordul: *nyel*, *kaszanyel*. Ma is jellemző a *szekēr* : *szekeret* típusú névszótövek szótári tövében az *é* helyén előforduló *e* fonéma (vö. IMRE 1971: 350). Az előbb felsoroltak közül a *levēl* : *level*, a *szekēr* : *szeker* (MedvA. 127.) tartozik ide, s rajtuk kívül még többel bővül a sor, pl.: *egēr* ~ *eger* (MedvA. 678.), *kerék* ~ *kerek* (MedvA. 143.), *veréb* ~ *vereb* (MedvA. 698.) stb. Az *e* ~ *ē* gyakoriságát még tovább növelik a hangátvetéssel párosuló *tenyēr* ~ *tereny* valamint az egyéb esetek: *hétfő* ~ *hetfő*, *középső(ujj)* ~ *közepső(ujj)* stb. A következő táblázat azt mutatja, hogy ez a hangtani jelenség ma is stabilan tartja magát.

15. táblázat
Az *e ~ é* töváltakozás

Címszó	MNYA.				MedvA.			
	<i>é</i>	<i>e ~ ě</i>	<i>ē</i>	összes	<i>é</i>	<i>e ~ ě</i>	<i>ē</i>	összes
dér	5	–	1	6	9	1	5	15
jég	6	–	2	8	10	2	4	16
lék	4	1	–	5	10	–	2	12
hétfő	5	6	–	11	7	9	–	16
ebéd	5	–	–	5	11	–	3	14
egér	–	2	–	2	6	9	1	16
kerék	–	2	–	2	5	12	–	17
veréb	–	4	–	4	4	12	–	16
összes	25 58,14%	15 34,88%	3 6,98%	43 100%	62 50,82%	45 36,88%	15 12,30%	122 100%

3.1.2. Töszóban az *r* után ma is gyakori a *j* helyetti *ny* fonéma, igaz, a realizációk váltakoznak a területünkön (vö. IMRE 1971: 350). A *perje* minden kutatópontomon *ny*-es megvalósulású: *pernye* (1–12). A nyelvatlasz környékbeli kutatópontjai közül a Cssz-18–19-ről csak *j*-s adat van (*pěrje*), a H-10-esen és a Cssz-17-esen pedig egymás mellett használatos a *j*-és az *ny*-es alak. A H-6–7-es összehasonlítási ponton *ny*-es formát találunk. A *sarjú* címszónál [6. melléklet: MedvA. 24.] Medvesaljáról mindössze két kutatóponton (1, 5) jegyezhetünk föl *j*-s adatot, az összes többin *sárnyó* vagy *sárnyú* a realizáció. A környező MNYA.-kutatópontok közül a Cssz-17–19-en váltakozik a használatuk, a H-pontokon egyöntetűen *sárnyú*. A megellik címszóhoz tartozó *borjazik* részben váltakozik a *bornyázik* formákkal, részben pedig egyedül fordul elő. A nagyatlasz megfelelő kutatópontjain – ahol egyáltalán így nevezik ezt a folyamatot – szintén nem egységes a kép. A H-6-on és a Cssz-17-en *bornyázik* és *borjazik*, a Cssz-18–19-en *mébbornyázik*. A *várjú ~ várnyú* két címszóban (MedvA. 685., 686.) is megjelenik, a feketevarjúnál és a szürkevarjúnál. Amelyik kutatópontomon van *várjú* adat, és nem *csókának* hívják ezeket a madarakat, ott általános az *ny*-es alak: *feketevárjú ~ várnyú*, *szürkevárjú ~ várnyú*. Az *-rj-* helyén ma is jellemző az *-rny-* hangkapcsolat ejtése, amint az alábbi táblázatból kiolvasható.

16. táblázat
Az *r* utáni explozív *ny*-ezés

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	<i>-j-</i>	<i>-ny-</i>	összes	<i>-j-</i>	<i>-ny-</i>	összes
perje	4	4	8	–	11	11
sarjú	2	6	8	2	12	14
borjazik	2	4	6	7	6	13
feketevárjú	–	5	5	–	10	10
szürkevárjú	–	5	5	–	11	11
összes	8 25%	24 75%	32 100%	9 15,25%	50 84,75%	59 100%

3.1.3. „Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik” – állapítja meg IMRE SAMU az atlasz adatai alapján (1971: 350). Adataim egyértelműen azt bizonyítják, hogy kutatási területemen – ha nem is egyenletesen erősen – ma is élnek a diftongusok. Az alább közölt táblázat adatai ezt a megállapítást támasztják alá. Hangsúlyos, hangsúlytalan és szóvégi helyzetben egyaránt sűrűn találkozhatunk velük.

Kny. *ó* : nyj. *ó^u*: *gó^ulyá, só^uská* (1, 4–6, 9–12) (MedvA. 76.), *kó^ustoló* stb.; *ányó^usom, pokróc^u, spenót^u* stb.; *bágó^u, fűrő^u, kó^ustoló^u* stb.

Kny. *ő* : nyj. *ő^ü*: *bő^üg, cső^üdör, vő^ülegény* stb.; *kocsikenő^ücs, szeplő^üs, szemő^üdök* stb.; *élesztő^ü, felhő^ü, véső^ü* (1–3, 5, 9–12) (MedvA. 243.) stb.

Kny. *é* : nyj. *éⁱ ~ eⁱ*: *géⁱge, hétⁱ ~ heⁱt* [7. melléklet: MedvA. 745.] (1–5, 8–11), *széⁱn* stb.; *inggálléⁱr, öcséⁱm, ügyvéⁱd* stb.; *karalábéⁱ*.

Itt megjegyzendő, hogy anyagomban a legtöbb példa az *ó* diftongizálására található, majd valamelyest kevesebb az *ő*-re, s még kevesebb az *é*-re. A nagyatlasz érintett kutatópontjairól csak szórványosan jegyeztek föl diftongusos adatokat, s azok egy hányadának is a második eleme a nyomatékosabb. A bemutatott kettőshangzók korábbi erősebb meglétét bizonyítja KOVÁCS ISTVÁN szógyűjteménye is (vö. KOVÁCS 1939).

17. táblázat

A diftongusok

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	monoftongus	diftongus	összes	monoftongus	diftongus	összes
gólya	5	1	6	11	6	17
sóska	5	1	6	5	8	13
pokróc	4	1	5	3	9	12
fűrő	5	2	7	5	8	13
bóg	3	–	3	7	5	12
véső	5	2	7	3	8	11
szemöldök	5	–	5	9	4	13
épit	4	1	5	10	3	13
hét	7	–	7	7	9	16
ügyvéd	5	–	5	11	3	14
öcsém	4	–	4	8	5	13
karalábé	11	–	11	13	2	15
összes	63 88,73%	8 11,27%	71 100%	92 56,79%	70 43,21%	162 100%

3.1.4. A kny. *ny* : nyj. *n* szóvégi helyzetbeli szembenállása (depalatalizáció) erre a területre jellemzőbb, mint az atlaszgyűjtés idején lehetett. Ezt bizonyítja a következő táblázat is. Imre Samu csak az *íny ~ in* változatot említi meg egy viszonylag közelebbi és egy távolabbi pontról, a Csz-17-ről és a Csz-22-ről (vö. IMRE 1971: 253). Adataim között szép számmal találtam példákat a szóvégi *ny n*-es realizációjára. Az *íny* lexémának szélesebb körben használatos *in* megvalósulása mellett más szavakban is előfordul – igaz, szórványosabban – az előbbi jelenség. Például az *asszony* utótagúakban: *komásszon, komāásszon, menyásszon, nāzásszon*, illetve egyéb *ny* végű lexémákban:

legény ~ *legén*, *legénkē*, *tokmān*, *függöny* ~ *függön*, *fösvény* ~ *fösvén*; *kormány* ~ *kormān*; *patkány* ~ *pátkān* ~ *potkān* (1–4) (MedvA. 679.) stb. A szórványosabb előfordulást az magyarázza, hogy a fenti fogalmakat sokszor más szavakkal nevezik meg. A depalatális *n*-ezéssel kapcsolatban arra hívja föl DEME LÁSZLÓ a figyelmet, hogy „látszólagos jelentkezése bizonyára több helyen is nem más, mint a paradigmatis *n* ~ *ny* váltakozásnak mássalhangzóval kezdődő szuffixum előtti (s esetleg abszolút szóvégi) alakja” (DEME 1956: 248).

18. táblázat

A szóvégi *ny* depalatalizációja

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	-ny-	-n-	összes	-ny-	-n-	összes
komaasszony	8	–	8	11	3	14
legény	3	–	3	10	2	12
patkány	6	–	6	6	7	13
összes	17 100%	0%	17 100%	27 69,23%	12 30,77%	39 100%

3.2. Alaktan

3.2.1. A névszótövek

3.2.1.1. A *szekér* : *szekeret* tőtípusban az alapalak *é*-je helyén ma is általános az *e* a *-re* határozóragos formákban: *szekerre*, legfeljebb az *ē* fordul elő néhány kutatóponton: *szekērre*. Figyelemre méltó azonban, hogy a nagyatlász a H-7-es pontról közöl – igaz, újabbnak minősített – *szekērre* adatot. Hasonlóan általános ez a jelenség az *-n* határozóragos alakokban is: *szekerēn*, de már két településen a *szekērēn* is előfordul. A környező atlaszpontok közül a H-7-es kivételével mindegyiken csak *szekerēn* található. Ezen a helyen az „újabb” minősítésű *szekērēnn*-t is adatolták. Az *é* ~ *e* gyakori megfelelését IMRE SAMU is megállapítja (vö. IMRE 1971: 350).

19. táblázat

Az *e* ~ *é* névszótövek

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	<i>é</i>	<i>e, ē</i>	összes	<i>é</i>	<i>e, ē</i>	összes
szekērre*	1	6	7	–	10	10
szekērēn*	1	6	7	2	9	11
összes	2 14,29%	12 85,71%	14 100%	2 9,52%	19 91,48%	21 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

3.2.1.2. IMRE SAMU jelzi, hogy a palóc területeken hozzátétőlegesen Balassagyarmattól Kassáig a *hét* számnév ragozási sorának több tagjában tűnik föl az *é*, mint a köznyelvben (vö. IMRE 1971: 149, 7. melléklet: MedvA. 745.). A medvesalji adatok ezt a jelzést megerősítik: *hetet* (1–3, 5, 6), de *hétet* (4, 7–9, 11, 12). A MedvA. ezt a térképlapot nem tartalmazza.

3.2.1.3. A mai köznyelvünkben az egyalakú tőtípushoz tartozó *méh* szó korábbi *é ~ e* váltakozása őrződött meg a területünkön általános *léc ~ lecet* megoldáshoz hasonlóan (vö. IMRE 1971: 303). A *méh* esetében történetileg két tövel állunk szemben, a *méh* és a *méhe* tövekkel. „A magyarban a két szótagú változatok feltehetően kicsinyítő képzős formák” – tájékoztat a TESz. *méh'* szócikke. Ezt az elhomályosult képzést őrizte meg Medvesalja és környékének nyelvjárása. A mássalhangzós tö *-k* többesjeles alakjának töbeli magánhangzója *é ~ ē* váltakozást mutat: *méhek, méjek* (11) ~ *mēhek*. Kutatópontjaim felén az elhomályosult képzett származék él, s bizonyos toldalékok előtt az *eke* : *ekét* tőtípus mintájára viselkedik: *méhék*. A nagyatlász vizsgált pontjain a *méhék* adat a domináns (H-6, 7, 10, Csz-17–19), a *méhek* realizáció három helyen fordul elő (H-6, 10, Csz-17), de csupán a főváltozat mellett. Közülük is az egyik „ritka” minősítéssel.

Az előbbinél is színesebb képet mutat a *méhei* (MNYA. 1116., 8. melléklet: MedvA. 371.) címszóhoz tartozó adatok sora. Medvesalján: *méhi* (4), *méheji* (1, 12), *méhéji* (1, 6–9), *méhéjei* (2, 3, 5) és *mēheji* (5, 10). A személyjelezés alapjaként mind a *méh*, mind pedig a *méhe* tö egyaránt használatos. A nagyatlász adataiból az derül ki, hogy a magyarországi kutatópontokon (H-6, 7, 10) párhuzamosan fordul elő mindkét tö: *méheji ~ méhéji*, sőt *méhéjei* („ritka” minősítéssel), a határon túli helyekről (Csz-17–19) azonban csak *méhéji* alakokkal találkozunk. A medvesalji nyelvjárás – a táblázat tanúsága szerint – napjainkban is őrzi az előbb bemutatott sajátságot.

20. táblázat

A *méh* töváltozatai

Címszó	MNYA.			MedvA.		
	-e/-ē-	-é-	összes	-e/-ē-	-é-	összes
méhek*	5	6	11	9	5	14
méhei*	3	8	11	5	8	13
összes	8 36,36%	14 63,64%	22 100%	14 51,85%	13 48,15%	27 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

3.2.1.4. A *bokor* : *bokrot* tőtípushoz tartozó *bagoly* tárgyragos és *-k* többesjeles alakjainak a köznyelvi hangzóhiányos formája mellett megtalálható a szótári töből alkotott változat is: *báglyot*, de *báglyot*, *bágót*; *báglyok*, de *báglók*, *bagók*. A közeli nagyatlászbeli pontokon is hasonló kettősség mutatkozik: *báglyot* (H-6, 7, 10, Csz-18, 19), de *báglyot* (H-6, Csz-18, mindkét helyen „ritka” minősítéssel), *bágót* (H-6, 7, Csz-17, 18); *báglyok* (H-6, 7, 10, Csz-18, 19), *báglyok* (H-6, „ritka” minősítéssel), *bágók* (H-6, 7, Csz-17, 18, a 18-as ponton „ritka” minősítéssel).

A *jászlak* morfológiai címszóhoz (MNYA. 1017.) tartozó adatok a fentiekhez hasonló sajátosságot mutatnak. A magyarországi pontokon a *jászolyok* (H-6, 7, 10) a domináns, a 10-es ponton azonban *jászúk* adat is van. A határon túli kutatópontokon mindhárom alak előfordul: *jászolyok* (Csz-18), *jászlák* (Csz-19) és *jászók* (Csz-17, 18). Medvesalján a tótanilag köznyelvi *jászlák* forma mellett a teljes töből alakult *jászolyok* is él (MedvA. 166.). Megjegyzendő, hogy a *bágót*, *bágók* és *jászók* alakokban a tövégi mássalhangzó kiesése következtében módosult tőhöz kapcsolódnak a toldalékok. A két töváltozathatól alakult formák egyensúlyban vannak Medvesalja beszélt nyelvében.

21. táblázat

A hangzóhiányos névszótövek

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	csonka tö	teljes tö	összes	csonka tö	teljes tö	összes
baglyot	9	8	17	13	7	20
baglyok*	8	1	9	7	6	13
jászlak	2	8	10	6	12	18
összes	19 52,78%	17 47,22%	36 100%	26 50,98%	25 49,02%	51 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

3.2.2. Az igetövek

3.2.2.1. Az *eszik* és az *iszik* ige múlt idejű egyes szám 3. személyű alakjának két változatát ismerik Medvesalján. Általános a magánhangzós töből képzett forma: *ett* ~ *ëtt* (1–12) [9. melléklet: MedvA. 604.]; *itt* (1–12), de mellettük megjelenik a *v-s* töből alakult *evett* (2, 3, 10), *ivott* (2, 3, 12) is. Ezeken a pontokon a két alak egyenrangú változatként van jelen. Az atlaszban az *ëtt*, *itt* alak az uralkodó (vö. IMRE 1971: 307), az *ëvëtt* és az *ivott* (H-6) variáns pedig „ritka” minősítésű. A táblázat tanúsága szerint a magánhangzós töből alkotott forma megőrződött.

22. táblázatAz *eszik* és *iszik* múlt idejű alakjai

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	mgh-s tö	v-s tö	összes	mgh-s tö	v-s tö	összes
evett	6	1**	7	12	3	15
ivott	6	3**	9	12	3	15
összes	12 75%	4** 25%	16 100%	24 80%	6 20%	30 100%

**Az összes adat <ritka> minősítésű.

3.2.2.2. A köznyelvi formával szemben ma is csak tövéghangzó nélküli alakhoz kapcsolódik a múlt idő jele az egyalakú *üit* esetében (MedvA. 621.): *üittë* (1–12). Ez a jelenség, mely többek között a palóc területeken is mutatkozik, igen stabil jelenleg is (vö. IMRE 1971: 308).

3.2.2.3. Az *n*-es változatú igetövek közül a *megy* viselkedése érdemel figyelmet, ugyanis a kijelentő mód jelen idejű egyes szám első személyű alakban az *n*-es tövet mint főváltozatot találjuk nyelvjárási területünkön: *mënek* (1–12), ezzel váltakozik a *mëgyëk* (2, 3, 9, 10) [10. melléklet: MedvA. 593.]. A nagyatlaszban csupán a H-7. ponton *mëgyëk*, a többin egyöntetűen *mënek* (H-6, 10, Cssz-17–19).

23. táblázatA *megy* ige töve

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	-gy-	-n-	összes	-gy-	-n-	összes
megyek	1 14,29%	6 85,71%	7 100%	4 25%	12 75%	16 100%

A második személyben *mégy* főválozat mellett mindössze egy településen él a *mész*. A nagyatlaszban mindenütt *mégy*, a Cssz-19-en *méc sz* is előfordul.

24. táblázat

A *me gy* ige kijelentő mód, jelen idő, E/2. alakja

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	-sz-	-gy-	összes	-sz-	-gy-	összes
mész	1 14,48%	6 85,71%	7 100%	2 11,11%	16 88,89%	18 100%

Medvesalján a harmadik személyű *mégy* főválozat mellett a *mégyen* is gyakori. A MNyA. kutatópontjain egyenlő arányban váltakozik a két forma.

25. táblázat

A *me gy* ige kijelentő mód, jelen idő, E/3. alakja

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	köznyelvi	nyelvjárási	összes	köznyelvi	nyelvjárási	összes
me gy	4 57,14%	3 42,86%	7 100%	6 60%	9 40%	15 100%

A többes szám első személyű *mégyünk* alak térségünkben önállóan és változatként egyaránt előfordul, de a *ménünk* ~ *ménőnk* a domináns, ahogy ez a korábbi táblázatból kiderül. A környező atlaszpontokon *ménőnk* ~ *ménünk* adatok találhatóak.

26. táblázat

A *me gy* ige kijelentő mód, jelen idő, T/1. alakja

Címszó	MNyA.			MedvA.		
	-gy-	-n-	összes	-gy-	-n-	összes
me gyünk	– 0%	9 100%	9 100%	4 23,53%	13 76,47%	17 100%

A fenti táblázatokat áttekintve megállapíthatjuk, hogy – bár valamelyest csökkent a nyelvjárási változatok aránya – a medvesalji nyelvhasználók beszédére ma is jellemző, őrzik a régi alakokat.

Minden bizonnyal itt Medvesalja környékén húzódik a *gy* : *n* szembenállás határa, ugyanis a Cssz-1–16-ig (Rététől Csábíig), valamint a H-1–3, 5 (Kemence, Patak, Nógrádmárcal; Nagylóc) pontokon *gy*-s adatok találhatóak, a Cssz-20–26-ig (Gicétől Deregyőig), *gy*-s és *ny*-esek, az L-pontokon (Szinpetritől Tiszadobig) *gy*-sek, *ny*-esek a jellemzők, de *n*-esek is előfordulnak.

3.2.3. A névszóragozás

3.2.3.1. A többes szám 1. személyű több birtokra utaló birtokos névmás medvesalji realizációi igen színes képet mutatnak. Együtt mellett él a *mijejünk* (1) az archaikus *emijénk* ~ *emijőnk* (4, 6, 7, 10–12), *eménk* (8) és a *mijénk* ~ *mijőnk* (2–5, 9) változatokkal

[11. melléklet: MedvA. 724.]. A 6. kutatópontomon 'tietek' jelentésben *ettéitek* alak is járatos. Az ÚMTsz. is fölvesz *emienk* 'a mienk', *etied* 'a tied' és *etietek* 'a tietek' címszókat, s a szócikkekben többek között *emiönk*, *emmink*, *emmiönk* adatokat közöl Heves megyéből és Palócvidekről. A nagyatlaszban a Cssz-18, 19. pont kivételével minden összehasonlítás helyen található *e-* kezdetű forma.

3.2.4. Az igeképzők

3.2.4.1. A *-dos* és a *-kod* deverbális verbumképző a *kap* tőhöz való kapcsolódásában a következő jellemzőket mutatja.

Medvesalján főváltozat a *-dos* képzős származék: *kápdos*, de helyenként váltakozik a *-kod* képzőssel: *kápkod*. A medvesalji gyűjtőlapon 5 *kapkod* alakkal áll szemben 12 *kapdos* változat. A 9. kutatóponton kiegészül a *kapkod -ik-es* alakját találjuk: *kápkogyik*. A közeli atlaszpontokon – mint IMRE is megállapítja – a *kápdos* változat az uralkodó, a *kápkod* pedig ritkább (vö. IMRE 1971: 326). A H-6. ponton ikes alak is előfordul „ritka” minősítéssel.

3.2.4.2. Az *-ul* denominális igeképző szemben áll Medvesalján a vele rokon jelentésű *-od(ik)* képzővel. Bár a *mëjjávút* (1–12) (MedvA. 620.) a főváltozat, de a 2. és a 3. kutatóponton emellett él a *mëjjávodott* is. A nagyatlaszban a H-7. ponton találunk *mëjjávudott* ~ *mëjjávodott* adatokat.

3.2.5. A főnévi igenév képzője. A főnévi igenév képzője területünkön háromalakú. A tövében veláris *i-t* tartalmazó *iszik* főnévi igenevének egyik gyakori változata az *innyá* (4–6, 9, 11, 12), a másik, hasonlóan sűrű előfordulású az *innyi* (1–3, 7, 8, 11.), ritkább az *inni* (2, 3, 10), s csupán két településen *inná* (8, 12) (MedvA. 602.). Az atlaszbeli *innyá* ~ *innyi* adatok medvesaljihoz hasonló gyakoriságú előfordulására utalhatott IMRE SAMU, amikor a dunántúli realizációk mellett a keletebbre lévő ritkábbakra is célzott (vö. IMRE 1971: 327). A *-nyi* képző e régióban is uralkodó jellegét bizonyítják a medvesalji *hínyi*, *hínyyi*, valamint az atlaszbeli *hínyi* (H-6, 7, 10, Cssz-17–19) adatok. Mind Medvesalján, mind pedig az előbbi atlaszpontokon a *híni* igen ritka, mindössze két-két ponton fordul elő a *hínyi* változataként.

27. táblázat

A főnévi igenév képzője

Címszó	MNyA.				MedvA.				
	<i>-ni</i>	<i>-nyi</i>	<i>-nya</i>	összes	<i>-ni</i>	<i>-nyi</i>	<i>-nya</i>	<i>-na</i>	összes
hívni*	2	6	–	8	2	13	–	–	15
inni	3	5	7	15	3	7	6	2	18
összes	5 21,74%	11 47,82%	7 30,44%	23 100%	5 15,15%	20 60,61%	6 18,18%	2 6,06%	33 100%

* Nincs a MedvA.-ban.

A táblázat nyelvjárási változatait atlaszonként összevonva megállapíthatjuk, hogy a nagyatlasz 18 adatával (78,26%) szemben Medvesalján 28 esetben (84,85%) használatos az archaikus forma.

4. Összegzés. Nyelvi változáshoz több oknak, az okok rendszerének az együttes érvényesülése vezet. Medvesalja lakosságának nyelvjárási jellemzőit elsősorban nemzeti kisebbségi helyzetéből adódó anyanyelv-használati korlátozottsága határozza meg. A változás segíti az is, hogy – bármennyire is büszkéek népi hagyományaikra, nyelvjárásuk archaikus elemeire – mégis a budapesti rádió- és tévéadók műsoraiban elhangzó beszédet tartják sokszor fenntartások nélkül szépnek, tehát követendőnek. A helyzetet még súlyosbíthatják a gyakran nyelvi szempontból is igénytelen kereskedelmi rádió- és tévéadók határon túl is fogható műsorai. A nyelvjárási sajátosságok eltűnésének irányába hat az is, hogy a politikai változások következtében – szerencsére – lényegesen könnyebb a személyes kapcsolattartás, a közvetlen nyelvi érintkezés az anyaországiakkal, tehát a nyilvánosság színtere kitágul, ezzel együtt pedig gyengül a nyelvjárási teljesítőképesség. A nyelvi közlés célszerűsége, a nyelvi viselkedés, a nyelvileg hasonluni vágyás is segíti ezt a folyamatot.

Reméljük azonban, hogy a globalizáció ellenhatásaként előbb-utóbb nálunk is beszélhetünk – ha nem is nyelvjárási reneszánszról, mint jó néhány nyugat-európai országban (vö. KISS 2003: 254) –, de legalábbis a nyelvjárások társadalmi méretű fölértékelődéséről.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ ÉVA 1986. *Nagycsalád a Medvesalján*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- BOROVSKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest.
- CSÍKÁNY ANDREA 2012. *A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata*. Líceum Kiadó, Eger.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1994. *Magyar ragozási szótár*: MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1973. A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás. In: CSANDA SÁNDOR szerk., *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Philologica 25*. Univerzita Komenského, Bratislava. 207–223.
- KISS JENŐ 2003. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: MDial. 175–256.
- KOVÁCS ISTVÁN 1939. *Szógyűjtemény a visszatért Óbátról*. Magyar Néprajzkutató Intézet, Debrecen.
- P. LAKATOS ILONA szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármasthatár mentén*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MDial. = KISS JENŐ szerk. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- CS. NAGY LAJOS 1995. Az *ly* realizációi Medvesalján. In: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 203–209.
- CS. NAGY LAJOS 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza*. Luminosus n. o. Kiadó, Nagykapos.
- RÁCZ ENDRE szerk. 1971. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TÓTH IMRE 1987. *Ipoly menti palóc tájszótár*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

CS. NAGY LAJOS
Comenius Egyetem, Pozsony

S Z E M L E

Szathmári István, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*

Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015. 237 lap

I. Hatvanhat évet oktatót eddig, s oktató nyelvészetet-stilisztikát ma is a 90 éves Szathmári István professzor úr, de nem hatvanhat éve, hanem ennél is régebben szerzett tudományt a Magyar Nyelvtudományi Társaság létéről, tevékenységéről: debreceni egyetemi hallgatóként, tisztelt és szeretett professzorától, Bárcki Gézától.

Szathmári István rövid debreceni tanári munka után 1951-ben Budapesten kapott főiskolai tanári állást. A fővárosba kerülve azonnal belépett a Társaságba, rendszeres látogatója lett a felolvasóüléseknek (2015: 9).¹ Miután a főiskola megszűnt, Bárcki professzor – már mint a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara II. számú Magyar Nyelvészeti tanszékének vezetője – alkalmazta a tanszékén, adjunktusi beosztásban. Ő azóta is ennek a (közben nevet változtatott) tanszéknek tanára, több cikluson át vezetője, s a bölcsészkar dékánja volt. 1996-tól professor emeritusként oktat tovább ugyanitt.

A Társasággal való kapcsolata nem merült ki az előadásokon, vitákban való részvételben: egyéb szakirodalmi tevékenysége mellett már az 1950-es években is publikált a Magyar Nyelvben. 1960-ban választmányi tag lett, 1961-től a Társaság titkári, 1970-től főtítkári pozícióját töltötte be 1984-ig. Ekkor Finnországba hívták meg vendégprofesszornak, így a Társasággal való kapcsolata egy időre lazábbá vált. Hazatérése után, 1985-től a Társaság egyik alelnökéül tevékenykedik (2015: 10), Benkő Loránd, majd Kiss Jenő elnökkel együttműködve.

Szathmári István a nyelvtudománynak számos területével foglalkozik: stilisztika, stílustörténet, a magyar irodalmi nyelv története, dialektológia, a mai magyar nyelv, a magyar nyelvtudomány története, sőt irodalomtudománnyal-irodalomtörténettel is. Figyelemmel kíséri továbbá a nyelvtudomány új irányzatait. Nagyon aktívan részt vesz a magyartanárok szakmai továbbképzésében és az anyanyelvi ismeretterjesztésben. Több mint húsz könyve, több száz tanulmánya, cikke jelent meg.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életét, tevékenységét senki sem ismeri jobban, senki sem tekinti jobban szívügyének, mint Szathmári István, ennek a tudásanyagának és személyes tulajdonságainak birtokában vállalkozott e könyv megírására.

A kötetet a szerző a tőle megszokott világos áttekinthetőséggel és alaposággal alkotta meg. Tisztázta a *társaság* fogalmát, majd közölte a Magyar Nyelvtudományi Társaság létrehozói által megfogalmazott kettős célt, ezek: a magyar nyelv sokrétű kutatása, valamint a közérdeklődés felkeltése a magyar nyelv és a nyelvtudomány eredményei iránt (2015: 13).

A Társaság történetének korszakokra tagolását az eddigi munkák csak érintették, jól lehet – mint a szerző megállapítja – ez nemcsak az időbeli tájékozódást teszi lehetővé, hanem jellemzi is az időszak tevékenységét. Az ő tagolása szerint a Társaság működésének időszakokra bontása a társadalomtörténettel van kapcsolatban (2015: 14). A továbbiakban jellemzi a korszakokat.

¹ A méltatott kötetre való hivatkozást ebben a formában használok.

2. Az első korszak 1904-től 1919-ig tartott. – A nyelvtudomány történetében 1900 jelentős időhatár, az újgrammatikus iskola a század végére, Saussure munkássága a század elejére esik. A Társaság megalakulása (1904) ebben az időszakban megy végbe, természetesen nem egyik napról a másikra. A 19. század második felében már jelentkezett ilyen társulat megalakításának kívánalma (2015: 17), 1880 körül már tervezték létrehozását. A 20. század elejére álltak elő a feltételek, és ekkor támadt kiváló szervező személyiség: Szily Kálmán. 1903-ban ő tette közzé napilapokban és a Magyar Nyelvőrben a felhívást Magyar Nyelvtudományi Társaság alapítására. A felhívást harmincan írták alá, s 1903. december 19-én alakuló közgyűlést tartottak 43 résztvevővel. Igen nagy előrelátásról és igényességről tanúskodik, hogy azonnal elhatározták folyóirat indítását, tudva, hogy a tudományos fórummá válásban a folyóirat a legjelentősebb tényező. Átgondolt, és széles látókörrel tanúskodik az alapszabály-tervezet is: Szathmári István elismeréssel jegyzi meg, hogy az elkövetkező száz évben csak kisebb mértékű módosításokat kellett végbevinni rajta (2015: 23). A Társaság első elnöke Szily Kálmán lett.

Meglehető gyorsasággal alakultak ki a Társaság szervezeti és tevékenységi formái. A 21 budapesti és 8 vidéki tagból álló választmányban a nyelvész tagokon kívül irodalomtörténészeket és néprajztudósokat is találunk. A felolvasóüléseket 1905-től keddi napokon tartották, kezdetben azonban egy-egy alkalommal több előadás is elhangzott, de vita nem követte őket. Az új tagok felvételéhez – miként napjainkban – két ajánlót kívántak meg.

A megjelölt feladatkörök között vannak, amelyek a Társaságnak a közönség felé való fordulását mutatják, másrészt a magyar nyelvészek „seregének” egyesítését kívánják elérni: szakmai-tudományos célként a nyelvtörténet kutatását, a nyelvújítással kapcsolatos reális álláspont kialakítását, az irodalmi nyelv, a „tudományos műnyelv”, a népnyelv kutatását jelölték meg, szorgalmazták a népnyelvi adatok gyűjtését.

A Magyar Nyelv első számait Szily Kálmán egyedül szerkesztette, később Gombocz Zoltán és Melich János kapcsolódott be a munkába. A továbbiakban kiválóan érvényesült Gombocz modernebb szemlélete. A tudományos jelleg volt a meghatározó, idézi Bárczi Gézától (2015: 34), bár törekedtek arra, hogy legyenek közérthető írások is.

Az 1905-ben kialakult szervezeti formák nagyrészt ma is érvényesek. A tisztikar tagjai: az elnök, az alelnökök, a titkár, továbbá jegyző, pénztáros. Később a Magyar Nyelv szerkesztője, szerkesztői is tagok lettek. A közgyűlést évente, rendszerint januárban tartották 40-50 résztvevővel. Tudományos előadás nyitotta meg, ezt a titkári beszámoló, a pénzvizsgáló bizottság jelentése, a következő év költségvetésének elfogadása követte, majd megválasztották a választmány tagjait.

Korán megkezdődött az önálló kiadványok megjelentetése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatcímét Melich János javaslatára vezették be 1907-ben. Az 1–3. kiadvány még korábban, sorozaton kívül jelent meg. Emlékköteteket szintén a sorozaton kívül adtak ki, kiváló nyelvészek köszöntésére. Így például Szily Kálmán 80. születésnapjára. Tehát az első években már kiteljesedett a Társaság működése.

Szathmári István megállapítása szerint (2015: 41) a második világháborúig a Társaság volt a legfontosabb tudományos fórum, legjelentősebb személyiségei Szily Kálmán és Gombocz Zoltán voltak. Gombocz Melich János szerint a folyóiratnak „legnagyobb súlyú és értékű munkatársa” volt, munkássága átfogta a magyar nyelvtudománynak csaknem egészét, és akkor, általa kerültek be a szakmai köztudatba a kor modern nemzetközi irányzatai és törekvései.

A felolvasóülések 75–80 %-a nyelvtörténeti témával foglalkozott. A nyelvtörténeti kutatások mellett, sőt annak adatokat is szolgáltatva folyt a népnyelvi gyűjtés. Erdélyi Lajos dolgozta ki a teendőket, a gyűjtők tanárok, tanítók, papok, orvosok, mérnökök voltak. Gombocz azonban figyelmeztetett: képzett nyelvészekre van szükség a gyűjtéshez, mert a gyűjtemények „több szempontból tökéletlenek”.

Egyéb diszciplínákkal is foglalkozott a folyóirat: az irodalmi nyelv, a színpadi nyelv, a pesti nyelv, verstan. A leíró nyelvtudományt Klemm Antal tanulmánya képviselte.

3. A második korszakot 1919-től 1949-ig számítja a szerző. – Ekkor tovább éltek a kialakult tevékenységi formák: megmaradt a nyelvtörténet uralkodó volta, a Társaság tudományos fórum jellege, a Magyar Nyelv vezető orgánus szerepe.

Több tényező azonban megnehezítette a Társaság működését: az első világháború és a forradalmak a nyelvészek körében is személyi veszteségekkel jártak, a trianoni békediktátum következtében pedig erősen csökkent a személyi „merítőbázis”. Anyagi okokból a Magyar Nyelv kevesebb példányszámban és kisebb terjedelemben jelenhetett meg. Az 1930-as évekbeli világválság is rontott a helyzeten. Rövidesen kitört a második világháború. 1944-ben már csak két felolvasóülést tarthatott a Társaság a gyülekezési tilalom miatt. Azonban ismét megmutatta emberségét és erejét a választmány, amikor határozatot hozott a zsidó származású nyelvtudósok mentesítéséről. Zsirai Miklós, Pais Dezső és Bárczi Géza személyes közbenjárása meggátolta bántalmazásukat.

1945-ben megjelent egy füzetben a Magyar Nyelv, s a Társaság hat felolvasóülést tartott. 1947-től Pais Dezső „egyéni buzgalmának és személyes hitelének” (2015: 54) köszönhetőek az eredmények, sőt Pais személyes vagyoni kockázatot is vállalt, Lotz János pedig a Magyar Nyelv megsemmisült 1944-es 4. számának újranyomási költségeit saját pénzéből állta.

A két háború közötti időszak legnagyobb személyi vesztesége volt a Társaság számára Gombocz Zoltán váratlan halála, 1935-ben. 1943-ban a Társaság elnöke, Szinyei József is elhunyt, őt Zsirai Miklós követte az elnöki pozícióban.

Fontos feladatuk volt a korszakban is az alelnököknek, valamint a titkároknak, ők, a titkárok tették lehetővé, hogy a Társaság akkori életéről ma is tudunk (2015: 59).

A korszak jelentős tudományos eredményei nagyrészt a Társasághoz kötődnek: Gombocz nyelvelméleti, jelentéstani munkái, jelentéstana, Bárczi Géza történeti jelentéstani kutatása, Klemm Imre mondattan-elméleti munkája, a fonológia mint új diszciplína Laziczius kutatásai révén. Újdonság az irodalmi nyelv, a leíró nyelvtan, a stilsztika főként Eckhardt Sándor, Tolnai Vilmos, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla közleményeiben. A közérdekű jellegű többek között a Nyelvművelés rovat biztosította, Nagy J. Béla szerkesztésében.

4. A harmadik korszak 1949-től 2005-ig tartott. – Ez nemcsak hosszú időszak, hanem sok jelentős változás is történt az 56 év alatt, ezért Szathmári István további tagolását is szükségesnek tartja. Az 1945-től 1949-ig tartó nehéz idő mégis a háború utáni kibontakozást hozta. Már 1945 júniusában közgyűlést tartott a Társaság, s rendszeressé váltak az ezt követő években a felolvasóülések. 1947-ben vezették be, hogy az előadásokat vita követte. Folytatódott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak megjelenése is.

1949-ben az ideológiai nyomás, majd a ma már szerencsére ismeretlen „elmélet” – a marrizmus – csaknem megszüntette a nyelvészet oktatását és a Társaság tevékenységét,

1950-ben azonban az úgynevezett sztálini nyelvtudomány véget vetett a marrizmus uralmának (természetesen nem maga Sztálin írta a nevén megjelent, józan és természetes nyelvfelfogást jelentő cikkeket), általuk ismét lehetővé vált a nyelvtudomány művelése és a Társaság működése, az Akadémia felügyelete alatt.

1949-ben létrejött a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Ezzel a Társaság elvesztette irányító szerepét, így a nyelvtudomány legfontosabb társadalmi szervezeteként működhetett tovább. Vezetői, Pais Dezső, Zsirai Miklós, Németh Gyula, Bárczi Géza folytatták a folyóirat és a Társaság legjobb hagyományait. Létrejöttek új szakosztályok, vidéki csoportok. Az új diszciplínák megjelenésével konferenciákat, kongresszusokat szerveztek: 1958-ban zajlott le az első névtudományi konferencia, 1959-ben Pécsen az Anyanyelvi műveltségünk című, 1965-ben az egri kiejtési konferencia, melyen a nyelvészeken kívül Kodály Zoltán is részt vett, s elindulhatott a kiejtési norma meghatározására irányuló munka (2015: 90). A folyóirat továbbra is dokumentálta a Társaság eseményeit, ezért írhatta Imre Samu a 75 éves Magyar Nyelvet értékelve, hogy a folyóirat „mintegy tudománytörténeti jegyzőkönyv” – idézi SZATHMÁRI ISTVÁN (2015: 85).

1976-tól 2004-ig Benkő Loránd volt a Társaság elnöke, személyében ismét a kor szak legjelentősebb magyar nyelvésze, nyelvtörténésze állt a Társaság élén.

Folytatódott a szakmai kongresszusok, konferenciák szervezése: 1978-ban a magyar viszonylatban újnak számító szövegtan volt a tárgya a Kaposváron rendezett vándorgyűlésnek, ezzel termékeny kutatások indultak meg. A magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusainak társrendezője volt a Társaság. 1966-tól 2004-ig tartott a kongresszusok sorozata, jelentős számú külföldi nyelvész is az előadók között szerepelt. 1972-től két évenként rendezte meg a Társaság az Anyanyelv-oktatási napokat, kezdetben a nyíregyházi Besenyei György Tanárképző Főiskola, majd az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékei voltak a társrendezők. A névtudomány művelői szintén rendszeresen tartottak konferenciákat. Az Anyanyelv-oktatási napok és a névtani konferenciák anyaga jórészt a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványsorozatában jelentek meg.

A Társaság szervezeti és működési formáit Szathmári István megállapítása szerint (2015: 99) 1904–1905-ben olyan körülménnyel alkották meg a Társaság létrehozói, hogy lényegében ma is érvényesek. De mindig lépést tartva a korról a szükséges változásokat időről időre elvégezték. 1964-ben a tisztikar tagja(i) lett(ek) a Magyar Nyelv szerkesztője-szerkesztői, 1949-ben választottak először főtítkárt, s az 1959-es, az Akadémia által elfogadott alapszabályban szerepel először, hogy a főtítkár feladata az évi beszámoló elkészítése a Társaság tevékenységéről. Idézi a kötet Éder Zoltán 2005-ös értékelését: „a főtítkári jelentések [...] nemcsak a Társaságnak, hanem a XX. század magyar nyelvészetének történetére is becses forrásul szolgálnak. Közülük különösen alaposak és tartalmasak Mollay Károlynak és Szathmári Istvánnak főtítkári jelentései” (2015: 102–103).

A közgyűlések – mint az előző korszakokban – egy-egy jelentős nyelvtudós jelentős témáról szóló előadásával indultak, szemben a korábbi témaválasztásokkal „elméleti nyitás” következett be, s új irányzatok, új diszciplínák is hangot kaptak az előadásokon. A felolvasóülések előadóinak témaválasztásában megjelentek a strukturalista, generatív, matematikai nyelvészeti tanulmányok, e mellett a pozitív változás mellett sajnálatos, hogy visszaszorult a történeti nyelvészet és a nemzeti nyelv problematikája.

5. A kötet a továbbiakban a Társaság „belső” életével foglalkozik, majd elemzi az 1980-as évektől 1995-ig bekövetkezett változásokat, amelyek kapcsolatban vannak a nyelv-

tudományban lezajlott változásokkal. Idézi a szerző Benkő Lorándnak az 1979-es jubileumi ünnepségen elhangzott értékelő és programadó előadásából: „a Társaságnak az átalakuló és nyilván jövőben is továbbformálódó körülményekhez igazodva nemcsak szervezeti formáit, hanem működése tartalmát tekintve is nyitottnak, befogadóképesnek kell lennie” (2015: 171).

A történeti áttekintést a Társaság jelenének méltatása zárja, kitérve a megváltozott lehetőségekre.

A kötet 190–199. lapján a hivatkozott irodalom jegyzéke olvasható, majd a mellékletek történelmi dokumentumokat, a közgyűlési előadások-előadók listáját 1905-től 2014-ig, a kiadványsorozat darabjainak címleírását az 1.-től a 2014-ben megjelent 242.-ig, a kiténtetéseket és a kiténtetettek névsorát, végül Kiss Jenő aláírásával a jelenleg is érvényes, 2011-ben „egységes szerkezetbe foglalt” alapszabályokat közli. A kötetet a Társaság vezető személyiségeinek fényképei zárják Szily Kálmántól a jelen vezető nyelvészeiig.

6. A bemutatott kötetet kiadói a Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához című sorozatban jelentették meg, tehát a szerző és a kiadó kifejezte, hogy nemcsak a nyelvészeknek, a nyelvészet iránt érdeklődőknek szánják, hanem az egyetemi és főiskolai hallgatóknak is ajánlják a művet. Megtanulhatják belőle a fiatalok, a jövő nyelvészei, milyen hősies munkával, mennyi erőfeszítéssel (néha szinte reménytelen körülmények között) alkották meg és tartották életben az előző korszakok nyelvészei a folyóiratot és azokat az alampunkákat, amelyeket a fiataloknak ma is ismerniük kell. A következő generációk vigyék tovább a nemes hagyományokat a nyelvtudomány művelésében és a Társaság munkájában, szükség szerint megújulva, miként legkiválóbb elődeik.

A könyv ünnepi bemutatóját éppen Tanár Úr születésnapjára ünnepségére² szervezték a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az egyetem nyelvtudományi tanszékei. Ezúttal nem az ünnepelt kapott elsősorban ajándékot: ő ajándékozta meg a nyelvész társadalmat, tisztelőit, tanítványait soha nem múló értékű ajándékkal.

V. RAISZ RÓZSA
Eszterházy Károly Főiskola

A megismerés és az értelmezés konstrukciói

Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére

Szerk. KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD. Tinta Kiadó,
Budapest, 2013. 342 lap

A kerek évszámoknak a tízes számrendszerben különös szemiotikai jelentőséget tulajdonítunk. Lehetne érvelni amellet, hogy ez önkényes kategorizáció, de a Tolcsvai Nagy Gábor 60 életévét megtisztelő szakmai közösség számára ez mindenképpen – az Akadémikus Alkotónak a magyar tudományos életben betöltött kiemelkedő szerepe okán – mérföldkőnek tekintendő, amely nem megállásra, sokkal inkább iránymutatásra, továbbhaladásra ösztökél mindannyiunkat.

A Tabula gratulatoria önmagáért beszél, hiszen az igényes tanulmánykötet szerzőin kívül – akik között nagy számban az ünnepelt akadémikus társai találhatók – az ELTE

² A köszöntésről részletesen l. jelen számunkban a 244–247. oldalig.

DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely munkatársai, a nyelvtudományt, irodalomtudományt és filozófiát magyar nyelven művelő szakemberek széles köre, valamint a professzor úr doktoranduszai és a Funkcionális nyelvészeti diákműhely hallgatói tisztelték meg nevük bejegyzésével.

Tolcsvai Nagy Gábor tudományos érdeklődését észlelhető módon az a módszertani meggyőződés itatja át, miszerint a megismerés és az értelmezés vezérelte vizsgálódásokban nem célszerű a merev diszciplináris határok felállítása és ezen – sokszor önkényesen felállított – határokon belül definiált eredmények kinyilatkoztatása. Ellenkezőleg, a kognitív-funkcionális szemlélettel összhangban, a különböző fajta és különböző funkciókat ellátó kognitív képességeknek az összehangoltsága mutatkozik meg az emberi intellektusban, a szerzteágazó kreatív és innovatív szellemi alkotásokban, legyenek azok bár nyelvi, képi, zenei, térbeli vagy éppen mozgás-dinamikai természetű alkotások, amelyek együttesen válnak a kultúrák építő pilléreivé.

A kiadvány borítóján látható M. C. Escher grafika, a kezeket rajzoló kezek, nem más, mint annak az egymásba fonódó viszonyrendszernek és egymásra utaltságnak a vizuális megjelenítése, amely a megismerés és az értelmezés között áll fenn az emberi tudat működésében. Az ingerfeldolgozás szelektív és elkerülhetetlenül értelmező, amely a konceptualizáció alapját teremti meg számunkra, mind az egyéni, mind pedig a társas kogníció területén.

Dicséretes a tanulmánykötet szerkesztőinek koncepciózus tervezése: az Előszóban egy rövid, céltudatos, a tanulmánykötet összeállításának filozófiáját ismertető, valamint az Ünnepelel tudományos munkáját tartalmasan méltató és a kötet tanulmányainak szakmai tartalmát összefoglaló szöveget olvashatunk. A tanulmánykötet másik, szintén bevezetőt szolgáló szövegrésze a legtapasztaltabb magyarországi nyelvtudományi interjúkészítőnek, ANDOR JÓZSEFnek a tollából származik, amelyben mélyre ásó módon, Tolcsvai Nagy Gábor alkotói profiljának finom részletekkel cizellált megjelenítését olvashatjuk. Ezek után négy tematikus fejezetben „kapnak szót” Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus és professzor társai, szorosabb munkahelyi kollégái, valamint a távolabbi, de a magyar kognitív-funkcionális nyelvutatóban, a stilsztikában, az irodalmi elemzésekben és a diskurzuselemzésben elkötelezett szakemberek.

A kötet tanulmányainak arányossága is figyelemre méltó. A kötet 23 tanulmányt és Andor József szakmai interjúját tartalmazza. A tanulmányok olvashatóságát messzemenően szem előtt tartották a szerkesztők, hiszen a tanulmányokat a 10 és 20 oldal közötti terjedelemre tudták szabni. Ez egyrészt egységes arculatot kölcsönöz a közzétett szövegeknek, másrészt a szerzőket is a közölni szánt gondolatok és elemzések kompakt megformálására sarkallta. Talán ezeknek a közlési paramétereknek is köszönhető, hogy minden tanulmány élvezetes, a tanulmánykötet központi tematikáját, összefogó gondolati fonálát szem előtt tartja.

A Tolcsvai Nagy Gáborral készített interjúból megtudhatjuk az Ünnepelel pályaalakulásának bizonyos elemeit, valamint kutatásának legizgalmasabb kérdésfeltevéseit: milyen egymásra hatást mutat a jelentés-konstruálás, a jelentés-feldolgozás és a jelentés-használat a szociális térben? Ehhez egy nagy ívű problémátörténeti fejtegetést kapunk, amit Andor József tapasztalt módon provokál ki az Ünnepelelből. Feszegeti azt a kérdést, hogy mikor lesz vajon kognitív szemléletű, funkcionális magyar grammatika. A kérdésre adott válaszban nem csak az a fontos, hogy hamarosan lesz ilyen grammatika, hanem az is, hogy ez a grammatika egy konstrukciós-függőségi nyelvtan lesz valójában, amely kezelni tudja a kognitív feltűnőség (szalientia) és a stilsztikai feltűnőség fogalmi különbségeit, és adek-

vát leírását tudja nyújtani a beszélő profilálásnak és a topik-folytonosságnak a mondat és a szöveg közti átmenet jobb megértésének céljából. A felvázolt problémátörténeti ívet Tolcsvai Nagy Gábor 1996 és 2012 között megjelent szakmonográfiáinak központi problémáin keresztül vezeti végig az interjú készítője.

A négy tematikus fejezetből az első A nyelvről való gondolkodás konstrukciói elnevezést kapta. Találó a fejezetcím, hiszen itt képet kaphatunk arról, milyen konstrukciókban gondolkodnak az akadémikusok a nyelv bizonyos aspektusairól (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, FEHÉR M. ISTVÁN, KERTÉSZ ANDRÁS, KISS JENŐ), a kutatói középhad, vagy éppen a nyelvtudományi ismeretszerzés útján haladó egyetemisták. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ a hermeneutikai tapasztalat perspektívájából tekint a szövegre, amelyet a megértés nyelvi eseménye közegének kell értelmeznünk. Ebből következik, hogy a szöveg nem merülhet ki magának a nyelvnek a közvetítéséből, valójában a lezárhatatlan jelentésképződés állandó forrása. Összeér ez az álláspont FEHÉR M. ISTVÁN kérdésfelvetésével: Lehet, hogy a *sensus litteralis* olyan mentális konstrukció, amely a jelentésképződés dialogikus jellege és instabilitása miatt ontológiailag nem értelmezhető jelenség? A filozófus által megfogalmazott paradoxon a kognitív szemléletű értelmezések számára is figyelemre méltó: „A szó szerinti jelentés voltaképpen *szótlan*, megadása befejezhetetlen, lezárhatatlan akus, előbb-utóbb elhallgatáshoz vezet.”

Szervesen kapcsolódik KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA tanulmánya a fenti kérdéskörhöz. Az introspekcióból származó grammatikalitási ítéletek megbízhatósága és hitelessége – a fogalmi rendszer egy másik szintjén – szintén az értelmezés természetének és validációjának kérdésével függ össze. A tanulmány emellett érvel, hogy az introspektív adatok nem iktathatók ki az elméleti nyelvészetből. Ebből azonban a nyelvészeti elméletalkotás folyamatában az adattípusok integrációjának szükségessége következik, melyet a szerzők az általuk kidolgozott p-modell segítségével látnak megvalósíthatónak. A p-modell egy olyan új, plauzibilis érvelési rendszeren alapuló tudományódszertan, amely alaptételként el tudja fogadni azt, hogy a nyelvészeti elméletalkotás ciklikus és prizmatikus, retrospektív újraértékelésekre épülő plauzibilis érvelési folyamat annak érdekében, hogy az elmélet hipotézisei közötti ellentmondások feloldási lehetőségeit eme érvelési rendszerben feltárhassa.

KISS JENŐ az egyetemi nyelvtudományi képzés értékteremtő funkcióját vizsgálja meg tanulmányában, amely érték-szociológiai módszerek alkalmazásával kritikusan tárja fel a tananyagok tudományos szintjéből, valamint a tanárok tudományos felkészültségéből és hitelességéből eredő anomáliákat. Érdekes észrevétele a tanulmánynak, hogy a (magyar) nyelvészet szakos hallgatókban, a tudományosan megalapozott érvelésekkel történő konfrontáció során, felerősödnek az értéktulajdonítással összefüggő kognitív disszonanciák, amelyekben a korábbi szocializáció során internalizált hiedelmek, tévtanok és tévhitek köszönnek vissza. Egyértelmű a szerző hitvallása: nagy figyelmet kell fordítani a felsőoktatásban a tudományos magyarázatok tudományos hitelességére, amelyet csak az egyéni oktatói-kutatói habitus folyamatos erősítése garantálhat. Ezt a tanulmány záró sora egyértelműsíti: „Bizony tenni kell a dolgunkat, kinek-kinek a maga helyén: *navigare necesse est!*”.

Szintén koherens összefüggést találunk az első fejezet további négy tanulmánya között is. A nyelvről való gondolkodás konstrukcióit követhetjük nyomon, amikor a szövegtípusok és a stílus bonyolult összefüggéseinek elemzését olvassuk PETHŐ JÓZSEF tanulmányában, vagy ennek egy, a beszélt nyelvre vonatkoztatott változatát, a nyelvhasználat céljainak és perspektíváinak elemzését kapjuk NÉMETH T. ENIKŐ tanulmányában. Mind-

kettő esetében érvényes az az állítás, hogy a stílus megválasztása is és a nyelvhasználat fajtájának kiválasztása is a szociális nézőpont figyelembe vételét előfeltételezi. A klaszszikus intencionalitás fogalom továbbfejlesztésének megállapítása az, hogy a beszédpartnereknek tulajdonított mentális állapotok jelensége kétirányú felhasználást nyerhet: az intencionális állapotnak vannak mentális, a konceptualizációt szolgáló elemei, de vannak a nyelvhasználatot szabályozó elemei is. Mindkettő a társas kogníció területét gazdagítja.

NÉMETH T. ENIKŐ a szándékok perspektivikus voltából indul ki és a perspektívák és a perspektíva felvételi képesség összefüggéseit elemzi. Fontos módszertani döntés részéről az, hogy a nyelvhasználatnak a kommunikációt szolgáló változatától megkülönbözteti az informatív, kommunikatív és manipulatív nyelvhasználatot. Rámutat arra a folyamatra is, amelynek során a beszélő eljut az egocentrikus perspektívától az intencionális nézőpontig, amikor is megtörténik a beszédpartnerek perspektívájának részleges vagy teljes felvétele.

A kognitív szemléletű funkcionális nyelvelemzés további példáit olvashatjuk KOCSÁNY PIROSKA és ANDOR JÓZSEF tanulmányaiban. Ígéretes a kognitív pragmatika nézőpontját figyelembe vevő metonímiaelemzés, amely az innovatív metonímia fogalom bevezetésével rámutat újszerű retorikai hatásokat érvényesítő metonimiákra. KOCSÁNY PIROSKA kifinomult probléma-érzékenységgel vonja be elemzésébe a metonímia „újraalkotó” interpretatív képességét, amely egy korábban megformált fogalom szaliens tulajdonságát helyezi előtérbe a metasztintű kognitív művelésben. Hasonlóan figyelemre méltó az innovatív metonímiát mint „viselkedési játékot” értelmező megközelítés is. Ezeknek értelmében látható, hogy az innovatív metonímia nem zárt kategória, inkább egy olyan viszonyfogalom, amely az alternatív kontextusokhoz igazítja a rész-egészből a megfelelő rész kiválasztását. ANDOR JÓZSEF a szaliencia kérdéskörét már elővezette a bevezető interjúban. Tanulmányában azonban, egy alapos és kimerítő elméleti-háttér ismertetés után, nagyívű összehasonlításba fog a funkcionális, kognitív nyelvészeti, a lexikális szemantikai és a lexikális pragmatikai keretekben megfogalmazott szaliencia változatok, illetve értelmezések összefüggésében. Az elemzés végkicsengése szépen rezonál a metonímia fent ismertetett elemzésének újdonságaival: „A szaliencia funkcionálása lexikális síkon a fogalmi alapú illeszkedés, illeszthetőség potenciáljának tekinthető.”

A második, a tartalmilag legerjedelmesebb tematikus fejezet A nyelvi kifejezések konstruálása címet viseli. Ez a terjedelem és egyben tematikus változatosság nem indokolatlan, hiszen a nyelvi kifejezések megformálásának lehetőségei szinte korlátlanok. Ezért olvashatunk itt elemzéseket a társas tudásnak a grammatikára gyakorolt hatásáról (PLÉH CSABA), a magyar mondat tagolásáról (IMRÉNYI ANDRÁS), a tartalomváró és tartalomadó szók jelentéshálójáról és grammatikai szerkezetéről (KESZLER BORBÁLA), az afázia és a deiktikus kifejezések kapcsolatáról (SVINDT VERONIKA), a segédigék (PELYVÁS PÉTER) és tulajdonnevek (BRDAR MARIO és BRDAR-SZABÓ RITA) értelmezési változatairól, az uráli nyelvek létigéiről (HONTI LÁSZLÓ), az alliteráció és rím szerepéről (BENCZES RÉKA), valamint a szavak-szövegek-kontextusok összefüggéséről (LADÁNYI MÁRIA).

Természetesen, kár lenne nem észrevenni, hogy a tanulmánykötetben szereplő írások nemcsak a kor és hely szellemét tükrözik, hanem tudományos szemléletünket ténylegesen a kognitív szemléletű, a mentális folyamatokat a nyelvhasználati és jelentés-alkotó folyamatokkal közösen értelmező, funkcionális leírásokkal gazdagítják. Nem meglepő, hogy közvetlen kapcsolatot találunk például a perspektíva felvételi képességnek és a gondolat-tulajdonítás jelenségének a grammatikára és a nyelvhasználatra gyakorolt hatását illetően

(lásd NÉMET T. ENIKŐ és PLÉH CSABA tanulmányait). Hasonlóképpen, a magyar mondat tagolása, a tartalomvárás-tartalomadás szintaktikai sajátosságai, vagy a szövegek és kontextusok egymásra utaltsága sok szálon összefüggő kérdések (lásd IMRÉNYI ANDRÁS, KESZLER BORBÁLA és LADÁNYI MÁRIA írásait).

A magyarországi kognitív nyelvészeti kutatások kiemelkedő kutatói közé tartoznak PELYVÁS PÉTER, BENCZES RÉKA, BRDAR-SZABÓ RITA és BRDAR MARIO, akik új szempontokkal élénkítik a hazai kognitív nyelvészeti kutatást. A kötetben megjelentetett tanulmányaik is ezt bizonyítják. PELYVÁS PÉTER a magyar *kell* és az angol *must* módbeli segédigék alányának esetválasztását vizsgálja a konceptuális struktúrákat alapul vevő segédige modellek és azok alrendszerének segítségével. BENCZES RÉKA a nyelvi játék és az innovatív szóképzés izgalmas összefüggéseit fűrkészi. Angol példákon mutatja be azt a nyelvi leleményességet, amely a felszíni analógiák által vezérelt kreatív összetételekben rendszerszerűen nyilvánul meg. BRDAR MARIO és BRDAR-SZABÓ RITA a tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezetek értelmezését tárgítják ki, amikor ezt a nyelvi jelenséget (*Kazinczyék* vagy *Weöresék*) a komplex online jelentéskonstruálás folyamata felől közelítik meg. Rámutatnak, hogy a beszélő szándékának megfelelő referencia-csoportosítás nem más, mint egy dinamikus módon módosítható mentális konstrukció, amely a diskurzus szintjén közös értelmezésekre nyitott.

A harmadik fejezet tanulmányainak tematikája a Nyelvek, változatok és változások fogalmi összefüggéseire vonatkozik. SZABÓMIHÁLY GIZELLA bizonyos magyar és szlovák helyviszonyt kifejező szószerkezetek fogalmi összefüggéseit vizsgálja a landmark/projektor eszköztár segítségével. Kimutatja, hogy a BENTLEVÉS : RAJTALÉVÉS fogalmak különbözhetnek a térvizony körülhatároltsági szintjében, de mindkét nyelvben összefüggésben vannak a CENTRUM : PERIFÉRIA oppozícióval. PÉNTÉK JÁNOS a moldvai magyar nyelvváltozatban megfigyelhető igei hiperonímiákat (a lexikális rendszerben működő fölérendeltségi viszonyokat) elemez, rámutatva arra, hogy az aktív kétnyelvűség folyamatában a hiperonímiák megkönnyítik a beszélőnek a szemantikai mezőben történő mozgását, hiszen megengedi a szemantikai kiegyenlítődést a kétnyelvű beszélő nyelvhasználatában. Szinte ténykérdésként kezelhető, hogy a moldvai magyar nyelvváltozat kapcsán beszélnünk kell a reliktumjellegéről, a nyelv funkcionális szűküléséről, valamint a különböző nyelvi szintek leépüléséről. De mire véljük és miként értékeljük a kortárs nyelvhasználatban megmutatkozó változásokat? Egy ilyen helyzet-értékelésre tesz kísérletet PÉTER MIHÁLY a mai fergetegesen változó orosz nyelv kapcsán, amelyet eufemisztikusan a „nem totális rend leírásának” megidézésével is jellemez. Szemléletes leírását kapjuk a posztszovjet társadalom és azon belül az orosz nyelvi közeg(ek) bizonyos értelemben „kaotikusan fejlődő” változatainak. Mai orosz szerzőkre hivatkozva, kimerítő nyelvi példa-anyagon mutatja be PÉTER MIHÁLY tanulmánya mind a nyelvi „barbarizálódás”, a „lumpenizáció”, a „kriminalizáció” vagy éppen a „westernizáció”, mind pedig a „groteszkbe hajló karnevalizáció” jelenségeit. A szlavisták számára különösen, de az általános és összehasonlító nyelvészek számára is nagy érdeklődésre tarthatnak számot a mai orosz nyelv olyan új kifejezései, amelyek a dinamikus jelentés-változás folyamatában gazdagítják az élő orosz nyelv szó- és fogalom készletét. A szerző jogosan teszi fel a kérdést, vajon általános nyelvromlásról (akár a vizsgált nyelvi rendszer entrópiájáról) kell beszélnünk, vagy a leírt jelenségek már magukban rejtik a nyelvmegeújulást. PÉTER MIHÁLY elemzése pozitív módon sugallja azt az esélyt, hogy az orosz nyelv rendszere egy sajátos *koiné* fejlődésen keresztül egy új irodalmi norma- és stílusrendszer megszilárdulásához vezethet.

A negyedik, záró fejezet Az irodalomértés konstrukciói megjelölést kapta és megállapítható, hogy az itt olvasható három tanulmány – az irodalmi és poétikai konstrukciókkal összefüggésben – filozofikus gondolatokat tár az olvasók elé. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY tanulmánya az irodalmi mű értelmezésénél kulcsszerepet játszó idő-értelmezés módozatait járja körbe. A történeti és elbeszélési időnek, a szerzővel összekapcsolható időnek és az olvasás idejének összjátékára hívja fel az értelmező alany figyelmét. SZATMÁRI ISTVÁN tanulmányában értékes elemzést kapunk Czuczor Gergely sokszínű alkotói tevékenységéről, amelynek segítségével jobban megérthetjük az Arany Jánosra gyakorolt hatását. Ezt a hatást konkrétan a Szondi című vers és a Szondi két apródja című ballada összevetésében mutatja ki a szerző. A poétikai szubjektum és a lírai inteszubjektivitás kategóriák vizsgálatát tűzi ki céljául a kognitív poétikaelmélet és módszertan talaján állva SIMON GÁBOR tanulmánya, amely egyben Ady Endre költészetének közelmúltbeli újraértékelési kísérletével áll összefüggésben. A tanulmány végkicsengése teljes mértékben összhangban van a tanulmánykötet ünnepeltjének interdiszciplinaritást érintő nézetével: SIMON GÁBOR is vallja, hogy a kognitív poétika a kognitív nyelvészet és az irodalomtudományi poétika eredményeinek és nézőpontjainak összehangolására kézenfekvő lehetőséget ad.

Az évek múlása feltartóztathatatlan, amelyet minden halandó érzékel és megél. A TOLCSVAI NAGY GÁBOR tiszteletére készült tanulmánykötet azonban azt az egyértelmű üzenetet hordozza, hogy a tudományos megismerés folyamatában megszülető eredmények is feltartóztathatatlanok. Ameddig az alkotó közösségek meghatározó és kisugárzó személyiségek köré tudnak kikristályosodni, a múlt évek elvesztik szorításukat. Mind az egyéni, mint pedig a közösségi tudományos alkotás egy folyamattá mosódik össze. Így válik időszerűvé a mi magyar kultúránkba oly mélyen beivódott „Az Óceánt mégis elérem” ambíció újra és újra értelmezhetősége:

Akarom, mert ez bús merészség,
Akarom, mert világ csodája:
Valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Óceánba.

(Részlet Ady Endre „Az Értől az Óceánig” című verséből)

KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE
Széchenyi István Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A kilencvenéves Szathmári István köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság rendkívüli, nyilvános ünnepi ülését megnyitom. Tisztelettel köszöntöm Mindnyájukat, mindenekelőtt azonban azt a tagtársunkat, aki miatt

* Elhangzott a Szathmári Istvánt köszöntő ünnepi társasági ülésen 2015. február 25-én Budapesten, az ELTE BTK (Múzeum krt. 4/A) zsúfolásig megtelt tanácstermében.

most itt vagyunk. Tisztelettel és szeretettel köszöntöm tehát Szathmári István alelnök urat, aki néhány napja, február 20-án töltötte be 90. – igen, jól hallották – 90. életévét. Örülök annak, hogy köszöntésére ilyen szép számban összejöttünk.

Kivételes alkalom, hogy 90 éves tagtársat köszönhetünk. Mégpedig úgy, hogy Ünnepeztünk irigylésre méltó állapotban, teljes szellemi frissességben van jelen közöttünk. Már-már pátriárkai, matuzsálemi kor a 90 év. Mint ilyen bizony tiszteletet parancsol. Ezért stílustörés volna holmi tréfás-vigasztaló álbölcsességekkel előrukkolni. Ide már a zsoltáros szavai illenek. A zsoltáros szerint pedig az embernek az ideje 70 esztendő, s ha több, 80 esztendő – s íme, a megemelkedett átlagéletkor időszakában is a kevés kiváltságos közé tartozik Alelnök úr is. Eheu, labuntur anni fugaces – idézem a veretes sort, amely mindannyiunkra érvényesen üzeni, hogy bizony egyre szaporodó évgyűrűket von körénk a gyorsan repülő szárnyas idő.

Kivételes az alkalom valóban, s óhatatlanul fölteszük a kérdést: mi rejlik vajon a hosszú élet mögött? S válaszként idézetek is eszünkbe jutnak. Például Zrínyi Ilona szavai: „Nekünk semmi sem drágább, mint az idő; és semmi sem veszedelmesebb, mintha csak hiábavalóan telik az idő...”. Vagy Juhani Aho finn író szavai: „az emberi élet hosszát nem a leélt, hanem az értelmes, hasznos munkában töltött percek hosszával kell mérni”. S végül Márai: „Az élet tartalmát a nagy feszültség, az alkotás pillanatai jelentik, nem pedig a létezés kalendáriumi időszakai”. Így talán már közelebb kerülünk a rejtély megfejtéshez. S mivel tudjuk, hogy a szellemi aktivitásnak van az életminőséget javító, ezért pedig az életet meghosszabbító szerepe, s ha tudjuk azt is, hogy Szathmári tanár úr a tudománynak és az egyetemi oktatásnak élt és él úgy, hogy megvan a biztonságot nyújtó családi háttér, akkor már kevésbé csodálkozunk azon, hogy a rá jellemző aktivitásban és ilyen állapotban ilyen magas kort ért meg.

Megtisztelő kötelességem, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszönhetem őt. Szívesen is teszem, nem csak kötelességből. Hiszen nemcsak tanítványa voltam az egyetemen, hanem közelében lehettem a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetésében négy évtizeden át, ekként pedig bőven volt és van alkalmam tanulni tőle.

Nemcsak azért kivételes alkalom a mai, mert Szathmári István betöltötte 90. életévét. Azért is, mert 90 éves alelnököt még soha sem köszöntött a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Mert nem volt ilyen magas kort megért alelnöke soha. Kora felől Melich János lehetett volna, de ő 1943-ban, 71 éves korában különböző okokból lemondott alelnöki posztjáról. Az elnökök közül sem érte meg senki ezt a kort. De akkor is élenjár a sorban Alelnök úr, ha azt nézzük, hány éve tagja Társaságunknak. Ugyanis Ünnepeztünk a maga 64 évet számláló társasági tagságával legjobb tudomásom szerint egyedül Elekfi László tagtársunk előzi meg: ő ugyanis több mint hetven éve tagja Társaságunknak. Ha pedig azt tekintjük, ki hány évig volt a Társaság közvetlen vezetőségének a tagja az elmúlt majdnem 110 évben, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Ünnepeztünk az élen áll, hiszen 54 éven át titkári, főtitkári és alelnöki szerepkörben szolgált – az utóbbiban pedig szolgálja ma is – a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Természetes tehát, hogy a Társaság több ízben is kitüntette őt: 1987-ben Pais-émlékéremmel és -díjjal, 2004-ben Bárczi-díjjal, 2009-ben pedig a Révai-émlékéremmel és -díjjal. Az is természetes, hogy a Társaság legrangosabb emlékérmének és díjának, a Révai-émlékéremnek és -díjnak az odaítélésére javaslatot tevő bizottságnak ő az alelnöke, s hogy a tisztújító közgyűlések előkészítésének és levezetésének felelősségteljes feladata már jó ideje az ő kezébe van helyezve.

De vajon hogyan kezdődött ez a hosszú és intenzív kapcsolat a Társaság és az Ünnepelet között? Erről ő maga ekképpen vallott frissen megjelent társaságtörténeti monográfiájában: „A Társaság életéről sok mindent megtudtam már debreceni egyetemista koromban. Bárcsi professzor úr ugyanis gyakran hívott maga mellé, hogy együtt menjünk az egyetemről gyalog az akkori Libakerten keresztül a városközpont felé (ő egyébként a Nagytemplomtól nem messze a Bethlen utcában bérelt lakást, én meg a Református Kollégiumban laktam), és közben mindig elmondta, mi történt Budapesten, a C épületben, a Magyar Nyelvészeti Tanszéken (Pais tanár úr és mások éppen mivel foglalkoznak stb.), továbbá hogy milyen viták zajlottak a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésein és így tovább. Ezek hatására 1951-ben, Budapestre való költözésem után szinte azonnal – Balázs János és Babos Ernő, akkor már neves nyelvészek ajánlásával – beléptem a Társaságba, és eljártam a keddi felolvasó ülésekre, vitákra. Alig telt el egy évtized, 1960-ban választmányi tag lettem, majd a következő évben a Társaság titkárának a szerepét osztották rám. Bárcsi Géza elnöklése idején, 1970-ben pedig a választmányi ülés és a vezetőség javaslatára a közgyűlés megválasztott a Társaság főtitkárának, amely tisztséget Bárcsi Géza elhunytá után Benkő Loránd elnöksége idején is, egészen 1984-ig [...] betöltöttem. Aztán, 1985-től máig tartóan a Társaság egyik alelnöke vagyok” (A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Budapest, 2015. 9–10).

Amikor Szathmári István 1961-ben a Társaság titkáráként Bárcsi Géza elnöksége idején megkezdte tevékenységét, a magyar nyelvtudomány-történetben új szakasz vette kezdetét. S erre a korszakra jellemző volt a leíró kutatások térhódítása, az elméleti nyitás, a hazai nyelvtudomány differenciálódásával és új nyelvészeti tudományágak színre lépésével e tudományterület sokszínűvé válása, a szemlélet- és módszerbeli pluralizmus terjedése, a felsőoktatásnak a nyelvtudományi oktatás szempontjából fontos extenzív fejlesztése és kollektív nyelvtudományi vállalkozások egyre szélesebb körben való jelentkezése, valamint a nyelvvel foglalkozók számának ugrásszerű megnövekedése. Mindeme folyamatok egyetemi és – a mi szempontunkból most fontos – társasági következményeit a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének tagjaként belülről élte át, 1970-től, főtitkárként tevélegesen is részt vállalva a Társaság irányítási munkáiban. Ő maga írja, hogy „a főtitkárnak teljes mértékben át kell látnia a Társaság életének úgyszólván minden mozzanatát [...] a főtitkár aktívan részt vesz a Társaság évi munkájának, teljes életvitelének a megtervezésében, irányításában (közgyűlés, felolvasó ülések, konferenciák, kongresszusok megrendezése stb.)” (i. m. 10).

Szathmári István tagtársunk élete tehát a fél évszázadot is meghaladva szorosan összekapcsolódott a Társaság életével. Ez a szoros kapcsolat sok munkát is jelentett számára. Ennek a munkának az eredményei a Társaság tudományközvetítő funkciói révén s többnyire áttételesen a magyarországi nyelvtudományt művelők széles rétegét érinthették, minthogy a Társaságnak korábban a magyarországi nyelvészek túlnyomó többsége aktív, a felolvasó ülések egy részét rendszeresen látogató, a konferenciákon, vándorgyűléseken, kongresszusokon is megjelenő tagja volt. Külön említésre méltó, hogy Ünnepeletünk állandó vezető résztvevője volt a sikeres Anyanyelv-oktatási Napoknak, annak a szakmai továbbképzést jelentő, Nyíregyházán és Egerben helyet kapó konferencia-sorozatnak, amely 1972-től 1999-ig tartott és nagy népszerűségnek örvendett, mert általános és középiskolai magyar tanárok százai részére kínált színvonalas szakmai programokat, továbbképzést

neves előadókkal. Ezeken a szakmai értékelő záró előadás megtartásának a tiszte mindig Szathmári tanár urat illette meg. Főtitkári beszámolói mindig alaposak és tartalmasak voltak, ezért a magyar nyelvtudomány, különösen pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetének becses forrásai (mondta joggal Éder Zoltán). Az Ünnepelelt szóban forgó feladatait mindig komolyan vette, kötelességnek érezte, és lelkiismeretesen el is végezte. (Ezt abban az esetben nem is kellett volna mondanom, ha nem ismernénk példákat az ellenkezőjére.) Mindig készen állt arra, hogy a Társaság ügyeiben eljárjon, akár szervezési feladatról, akár bizottságban való részvételtől vagy reprezentálásról, akár vidéki vagy fővárosi előadás tartásáról, akár konferencián, dialektológiai szimpóziumon, vándorgyűlésen, emléktábla-avatáson, búcsúztatáson, köszöntésen kellett képviselni a Társaságot. Tanúsíthatom, a választmányi üléseknek napjainkban is a leghűségesebb tagja.

Nem hallgathatom el: Alelnök úr a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűző érzelmi kötődését sem rest megvallani. Amit Bárczi Géza, később pedig Pais Dezső neki a régi-ekről, Gombocz Zoltánról és nemzedékéről közvetített, mély nyomokat hagyott benne, s életre szóló elkötelezettséggé vált. Ő azon kevesek közé tartozik, akik minden kétséget kizáró hitelességgel közvetítik a felnövekvő nemzedék tagjainak azt a korábbi szellemiséget, amely szerint a Társaság sokak számára és bizony hosszú ideig szakmai családot is jelentett, illetőleg jelent.

Ünnepeleltünk mögött – hallhattuk – munkában, a nyelvtudomány vonzásában és közegeiben töltött hosszú-hosszú évtizedek állnak. S hogy a nyelvtudományhoz a jövőben sem lesz hűtlen, abban egészen bizonyosak lehetünk. Miként abban is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz való kötődése is töretlen marad.

Mit kívánhatok neki e jeles alkalmon? Azt kívánom a Társaság nevében, hogy őrizze meg hűségét, hogy lehetőség szerint még hosszú ideig folytathassa kutatói és oktatói tevékenységét. Azt kívánom, hogy örömetelve a hétköznapi munkálkodásban legyen példa továbbra is a nyelvtudomány és a tanítás szeretetében. Azt kívánom, hogy társasági funkcióit a múlt éveket nem számolva töltse be továbbra is.

Alelnök Úr, kedves Pista Bátyám! Isten éltesen erőben, egészségben, korodat meghazudtoló alkotó lendületben!

*

Tisztelt ünneplő Társaság, engedjék meg, hogy végezetül még valamit megtegyek: hogy átnyújtsam Alelnök úrnak a Társaság díszoklevelét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ugyanis a kivételes teljesítményre és a kivételes alkalomra való tekintettel díszoklevelet adományoz Szathmári Istvánnak. A díszoklevél a következő sorokat tartalmazza:

„A Magyar Nyelvtudományi Társaság a jelen díszoklevelet adományozza Szathmári István emeritus professornak, alelnök úrnak 90. születésnapja alkalmából. A köszönet jeléül azért, hogy immár fél évszázadnál is hosszabb idő óta vezető tisztségekben szolgálja kitartó hűséggel és odaadással a Társaság nemes ügyét – kívánva további alkotó, termékeny esztendőket.

Budapest, 2015. február 20.

Kiss Jenő elnök, Juhász Dezső főtitkár, Farkas Tamás titkár”

KISS JENŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Zelliger Erzsébet 70 éves*

Tisztelt Társaság! Kedves ünneplő Kollégák!

Tisztelt Zelliger Tanárnő, kedves Erzszi!

„Amikor egyik tanítványa azon siránkozott, hogy elvesztette a jegyzeteit, Antiszthe-nész így feddte meg az illetőt: »A tartalmat a lelkedbe, nem pedig a pergamenlapokra kellett volna fölírnod.«” (Diogenész Laertiosz 12. VI. 5. Bollók János fordítása.) A görög filozófus megfontolásra érdemes szavaihoz egy kis kiegészítés kívánkozik: csak az a tanítás képes a tanítványoknak nem csupán az értelmébe, de a lelkébe is beivódni, amely tudáson a mester lelke is átsugárzik.

Zelliger Erzsébet, amikor eddigi kutatói életpályája során maga választhatott kutatási témát, az minden esetben lelkéből fogant. A szülőföldről adnak hírt a csallóközi szövegmutatványok, családi kapcsolatok sejlenek fel az ausztriai magyarság nyelvhasználatának kitartó kutatása mögött, a magyar keresztény múlt iránti érdeklődés jegyében fogant többek között az első eredetiben fennmarad oklevelünket, a Tihanyi alapítólevelet vagy az első magyar nyelvű népéneket, a Zsigmond-kori Húsvéti népéneket feldolgozó monográfia. Ugyancsak nemzeti múltunk kutatásának a vágya irányította figyelmét a közelmúltban újabb témák: a magyar őstörténet, illetve rovásírásos nyelvemlékeink vizsgálata felé.

Szakmai érdeklődése középpontjában a magyar nyelv története, valamint az élő nyelv területi és társadalmi tagolódása áll. E vizsgálati megközelítések természetesen számos ponton kapcsolódnak össze saját kutatásaiban is, ekként – akár csupán a publikációs listát tanulmányozva is – (bár a kifejezést maga talán le sem írta) egy dimenzionális nyelvszemléletű kutatói életmű tárul elénk.

Kutatási területeket azonban – természetes módon – nem csupán választott, de kapott is. Benkő Loránd professzor vezetése alatt bekapcsolódott a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkálataiba. A kutatócsoport a tanárnő számára is kiváló (sokszor és hálával emlegetett) filológiai és nyelvtörténeti iskolának bizonyult. Részt vett továbbá A magyar nyelv történeti nyelvtanának munkálataiban is: az ige-tövek és a szóösszetételek történetének kutatására és bemutatására kapott megbízást.

Mind választott kutatásait, mind a ráosztott kutatói feladatok elvégzését pontosság, megbízhatóság és igen alapos filológiai körültekintés jellemzi. Köszönhető ez mindenképp előtt saját szakmai igényességének, továbbá a fentebb említett etimológiai iskola kiváló alapozásának, de bizonyosan szerepe van ebben a példakép meghatározó személyiségének és munkamódszerének, máig a legkedvesebb tanáraként hálával és szeretettel emlegetett Bárcki Géza professzornak is.

Zelliger Erzsébet oktatói munkája eleven és friss, hiszen ő is – mint számosan mesterei és pályatársai közül – gyakran adott és ad helyet az éppen őt érdeklő, újonnan kutatót (amint említettük: lelkéből fakadó) témáknak oktatói gyakorlatában. Emlékezetes marad az 1988-as nyelvészeti szeminárium (akkoriban a proszeminárium megfelelője volt), amelyen Erzszi tanárnő a Schola Hungarica ifjú tagjával, Csalog Eszter csoporttársammal folytatott élénk szakmai beszélgetést az újonnan felfedezett Zsigmond-kori töredékről. Hasonlóképpen kerültek elő később a pálos iskoladrámák, vagy – önálló szakszemináriumként is meghirdetve – a bibliai Judit könyvének párhuzamos kódexolvasása. Ugyancsak emlékezetesek

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2015. március 3-án.

a kilencvenes évek elején az oktatásban frissen megjelent szociolingvisztika szemináriumok, melyek – akkor még tankönyv híján is – a vonatkozó szakirodalom feldolgozására épülő, Erzsi tanárnő saját kutatási tapasztalataival színesített műhelymunkákká alakultak.

Zelliger Erzsébet az oktatás mellett folyamatosan kitüntetett figyelemmel kíséri tanítványainak egyéni kutatásait is. Ezzel összefüggésben a diákkörben folyó tudományos munka szervezése és szakmai segítése egész kutatói pályáján átívelő szívügye. Ez sem előzmény nélküli: végzős egyetemistaként a Magyar Nyelvészeti Diákkör titkára. Már ekkor felfigyeltek szakmai elhivatottságára: munkáját Eötvös-plakettel jutalmazták. Immár oktatóként több mint egy évtizeden át a diákkör vezető tanára volt, irányítása alatt ez a diákkör érdemelte ki több éven keresztül is „A kar legjobb diákköre” címet. Ez az elismerés jutalomképpen újabb és újabb saját Acta Iuvenum kötetek megjelenését tette lehetővé, melynek szerkesztője és szakmai lektora volt. Diákköri tudományszervező munkájáért miniszteri dicséretben is részesítették. A legnagyobb örömet számára mégis a diákkör tagjainak szakmai előmenetele, az országos megmérettetésben sikeres szereplése jelentette. A diákköri munka a további évtizedekben is szívügye maradt, ma nélkülözhetetlen szakmai segítőtje a Nyelvészeti Diákkör nyelvtörténeti műhelyének, a Benkő Loránd Magyar Nyelvtörténeti Diákműhelynek.

Számos további, az egyetemi életet színessé tevő munkálkodása közül feltétlenül ki kell emelnünk az immár több mint négy évtizedes múltra visszatekintő, Fodor Katalin tanárnővel együtt, töretlen lelkesedéssel szervezett tanszéki nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak sorozatát. A terepmunkába való bekapcsolódás, a tanulmányutak szakmai, kulturális és személyes tapasztalatai számtalan hallgatónak jelentettek és jelentenek ma is feledhetlen, életre szóló élményt.

A kutató küldetése és egyben felelőssége is, hogy tudását az egyetem szakmai körén kívül is megossza. Erzsi tanárnő ebben is példát mutat. Nem csupán a szűkebb szakmai közösségek számára felkínált konferenciákra, szimpóziumokra, kongresszusokra kell gondolnunk, melyeknek rendszeres előadója vagy éppen szervezője, ezeken túl fontos küldetésének tartja (mind népszerű előadások, mind rádiós és televíziós szereplések formájában) a tudomány széles körben való megosztását. Nyelvemlékeink népszerűsítésén, a magyar múlt fontos kérdéseinek feltárásán túl nagyszámú előadásának sorában kiemelkedő jelentőségűek a magyarság (különösen is a kisebbségben vagy emigrációban élő magyarság) jelenével foglalkozó, ezen belül főként az ausztriai magyarság nyelvét, nyelvhasználatát és sorskérdéseit feltáró hazai és külföldi előadások. A tudomány szélesebb körű megosztásában is a szakmai igényesség és alaposág vezérli. Jelzi ezt többek között, hogy az ilyen indíttatásból született, a Tihanyi alapítólevelet bemutató ünnepi kötet egyben a nyelvtörténetesek számára hivatkozendó alapvető forrásmunkává vált.

A külső körülmények kedvezőbb alakulásának is köszönhetően, mindenekelőtt azonban Zelliger Erzsébet személyiségéből, kutatói és oktatói elhivatottságából fakad, hogy nem vettük észre nyugdíjba vonulását. Úgy tűnik, semmi sem változott.

Kedves Erzsi! Kívánjuk, hogy továbbra is maradj köztünk derűs személyiségeddel, áldozatos munkáddal és segítőkészségeddel, valamint tudásoddal és tapasztalataiddal, melyeket – visszaidézve az iskolaalapító görög filozófus szavait – továbbra is szeretnénk a „pergamenlapokon” túl a lelkünkbe is feljegyezni.

Mindehhez kívánunk sok erőt és egészséget, vidámságot és lelkesedést, Isten éltesen sokáig!

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.8. Klezmer [1998]^a 'egyfajta jiddis zene'^b. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *klesmer*^c 'a közép- és kelet-európai zsidó kultúra népi eredetű zenéje'. A jiddis főnév a jiddis *klezmorim* 'zenészek' származéka^d, mely a héber *klezēmer*^e (többes szám) 'hangszerek' főnévre vezethető vissza. A klezmer zenét kisebb hangszeregyüttessel, főként hegedűvel, klarinétal, nagybögővel és ütősökkel adják elő. Zenei műszó (ESz. 413).

a) Magyarországon a *klezmer* 'zsidó muzsikuszó' szó első előfordulása jóval korábbi: az 1929-ben kiadott Zsidó lexikon félhasábos szócikket szentel magyarzatának. Természetesen akkoriban is a zenetörténettel-judaiztikával kapcsolatos ritkább szakkifejezések közé tartozott, de a Budapester Klezmer Band 1990-es megalakulásakor már szélesebb körben elterjedt, hiszen a zenekedvelő közönség ismerte a műfajt, mivel a külföldi klezmer CD-lemezek jó ideje nálunk is hozzáférhetőek voltak. A történetéről az első magyar nyelvű összefoglaló Bob Cohen tollából került ki ugyanebben az évben. Itt a következő szókapcsolatok szerepelnek: *klezmer darab*, *klezmer együttes*, *klezmer fuvolás*, *klezmer klarinét*, *klezmer lemez*, *klezmer repertoár*, *klezmer zene*, *klezmer zenész*, *klezmer virtuóz*. Egy összetett szó is felbukkan, a *klezmerszeretet*. Mindez ékesen bizonyítja, hogy a 20. század végén a *klezmer* már nemcsak zenei kultúránknak, hanem szókincsünknek is szerves része.

b) Mint az előbbiekből kiderül, jelenti a szó a 'klezmer zenét előadó muzsikuszó'-t is.

c) A jiddis szó átírása *klezmer*.

d) Talpára visszaállítva a nyelvfejlődést: nem a *klezmer* a *klezmorim* derivátuma, hanem a *klezmorim* szó a *klezmer* származéka – tehát korántsem analógián alapuló elvonás eredménye (mint a *szakma* → *szak*).

e) A héber többes számú alak: *klezemer*.

Kiegészítés:

מְזַמֵּר (= קלעזמער) **klezmer, klesmer** 'muzsikuszó'

I. Egyes számban a héber szó כְּלֵי זָמֶר [kəlī-zemer] < זָמֶר [zemer] '1. zene, 2. dal' + כְּלֵי [kəlī] 'szer'; a képzésre vö. m. *hangszer*, *zeneeszköz* (rég). Rokon nyelvi megfelelői: arámi זְמֵרָא [zimere] '1. dal, 2. zene', tör. *Zebur* 'Dávid zsoltárai'. Noha héber eredetű, a többnyire fonetikusán írt, jiddis formájú קלעזמאריים [klezmorim], a héber anyanyelvűek számára furcsa képződmény – mindazonáltal szívükbe zárták. A héb. זָמִירָה [zāmīrā] 'szombati és ünnepnap dal' (főleg többes számban: זְמִירוֹת [zəmīrōth]) ugyancsak előfordul a jiddisben, magyar nyelvű szövegekben *zemirót*, *zōmirajs*, *zmíresz* alakban (Szabolcsi Bence munkáiban *zemirósz*). Egy irodalmi példa: „És a szent jókedvű és elégedett. Dalol és mosolyog egész este. Vacsora után pedig, a *zmíresz* idején, ő maga kezd rá a nótázásra” (Szabolcsi L.: A három kártyás). Népdalban a kicsinyítő képzős זעמערל [zemerl] 'dalocska' is hallható: „Lomir zingen, kinderlekh, a *zemerl* tsuzamen” 'Nos, gyermekek, zendítsünk rá együtt egy dalocskára' (Daloljunk). Az újhéb. כְּלֵי זָמֶר jelentése lehet 'hangszerek' és 'esküvői muzsikuszó' egyaránt.

* Lásd Magyar Nyelv 111. 2015: 117–125. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2015.1.117

II. Ez az egyedüli példa a jiddisben arra, amikor a קלֶמֶר 'szer' elemet tartalmazó összetétel élőlényre vonatkozik. A 'hangszer' → 'zenész' jelentésváltozás oka a német vagy a szláv szóképzés törvényszerűségeiben keresendő. Az előbbiben általánosak az *-er* végű foglalkozásnevek (*Schuster* 'cipész', *Schneider* 'szabó'), ez utóbbiban ugyancsak képezhető hangszernévből a zenészt jelölő nomen agentis (or. *скрунка* 'hegedű' → *скрунач* 'hegedűs', ukr. *цимбали* 'cimbalom' → *цимбалист* 'cimbalmos').

Arra a kérdésre, hogy mikor léphetett föl a 'hangszer' → 'zenész' jelentésváltozás, csak a régebbi korok szótárai adnának kielégítő választ – ám akkoriban a jiddis lexikológia még gyermekcipőben sem járt. Solem Alekhem regényt írt a berdicsevi hegedűsről, Joszif Drukerről (1822–1879) „Sztempenyu” címen. Ennek 1903-as kiadásában az első oldalon olvashatjuk: זײַן טאַטע איז געווען אַ קלעמער [zayn tate iz geven a klezmer] 'Apja klezmer volt'. Az 1888-as változatban ez a mondat még nem szerepel, tehát valószínűleg ezt követően honosodott meg a szó a jiddisben. A szakirodalomban először 1938-ban alkalmazta Mojszej Jakovlevics Beregovszkij (1892–1961) orosz zenetudós, a klezmer legismertebb kutatója, a Zsidó zenei folklór (1934–1962) című ötkötetes (részint jiddis, részint orosz nyelvű) alapvető munka összeállítója.¹

Népszerű lakodalmas dalokban a szó kicsinyítő képzős alakja is gyakori: „Shpilt zhe mir, klezmorimlekh” 'Húzzátok csak nekem, kis klezmerek' (Motelu), „Shpil klezmer!” 'Játssz, kis muzsikus' (Dalocska zsidó hangnemből).

III. Eljutott a szó a kora középkori Oroszországba is: a замарынь melléknév hapax legomenonként felbukkan a Feodoszjij Pecserszkij (1008 k.–1074) életét leíró 12–13. századi krónikában. Miklosich a szótárában *futilis* 'gyöngye, silány, hiábavaló' [?] jelentéssel adja, míg Szreznjevskij a замарыньи szócikkben utal a замъра 'hangszer' főnévre. Sajnos, további magyarázatot egyikük sem fűz hozzá. A szavak denotátumának ismeretében bizonyára valamilyen fűvös hangszerre kell gondolnunk. Az ar. مزمار [mizmār] 'nádsíp' facsövű, kúpos furatú, szabadtéri előadásokon, polgári és katonai ünnepségek alkalmával szólaltatják meg – mint a jiddisben, itt is a hangszer nevét alkalmazzák a zenészekre. Ez fonetikai okokból nem jöhet számításba az orosz melléknév elődjeként, azonban a két másik forma közül bármelyik mintájául szolgálhatott. A زمر [zamr] elterjedtségi köre meglehetősen szűk, az arab mellett tuareg nyelvjárásokban és a törökben él. A 11. században az orosz a замръ vagy a заммаъра formát vehette át valamely nomád nép nyelvéből.

A rotwelsch zenei szókincsébe tartoznak a következő szavak: *klesmer* 'muzsikus', *klesmerfinniche* 'hárfa' [tkp. 'zenésszerszámok'], *klesmerie* 'zene', *klesmerkate* 'zenészek háza', *klesmern* 'muzsikál'. A cseh tolv. *klezmor* '1. muzsikus, 2. hegedűs' jelentésű.

A *klezmer* szó meghonosodott az amerikai angolban is. Leonard Bernstein több ízben kedélyesen mesélte, hogy apja megtagadta zongoratanára óradíjának kifizetését, mert nem kívánta, hogy klezmer zenész legyen a fiából.

IV. A klezmer zenekart Európa-szerte főként húros hangszereken játszó zenészek alkották. Nemcsak családi eseményeken látták őket szívesen, hanem a zsinagógában, hanuka és szukkot ünnepén is. A 18–19. században kétfajta banda létezett: harsány (dobos-trombitás) és lágy (hegedűs-füvölás) zenét játszó. Lakóhelyükön a klezmerek mindig ugyanolyan hangszereket használtak, mint a falujukban-városukban élő muzsikusok. Zenekaruk szokásos összetétele: első hegedű, második hegedű, brácsa (gyakrabban két második hegedű), kis- vagy nagy-

¹ Itt fejezem ki köszönetem Jávori Ferencnek, aki Beregovszkij Zsidó hangszeres népzene című munkáját elérhetővé tette számomra.

bőgő, klarinét, fuvola, kürt, harsona (néha más, öblös hangú instrumentum), törökdob cintányérral és – cseh meg német területeken – lágy hangú hárfá. Ismertek híres zenészdinasztiák, sokan ma is őseik foglalkozását őrző családnevet viselnek: ném. *Fidelman, Fiedler, Geiger* 'hegedűs', *Pfeifer* 'fúvolyás', *Pauker* 'dobos', *Spieler, Spielman* 'muzsikus', rom. *Ținbălar*, (tör. *santur* 'cimbalom' >) *Psantir* 'cimbalmos', sőt – *Klezmer* 'zenész'. A cimbalom jelentőségét mutatja, hogy a hegedű és a hárfá mellett a prágai zsidó temető számos 17. századi sírkövére rákerült. A zenészek repertoárjában gyakran szerepeltek ismert írók (mint például Solem Alekhem, Perce, Bialik) versei, és sűrűn hívták őket keresztények mulatságaira. Csokonai a következőképpen örökíti meg a zsidó muzsikusokat: „Míg ekképpen üzük a terhes unalmot, / Várván az ebédet, hegedűt, cimbalmot: / Ím, a toponári zsidók békerülnek, / És muzsikájokkal helyekre leülnek” (Dorottyá).

Irodalom: AHWB. 1508; AY. 55; БЕРЕГОВСКИЙ 1987: 20–23; BIHARI 1978: 58; BLAU–LÁNG 1941: 34; BORGÓ 2003; BRAUN 1988; CEDH. 200. 1–2; COHEN 1990: 96–102; DJBA. 417; DT. 403; DWJH.² 111; GDM. 396; GESENIUS 2006: 247, 414; GOLD 1981b: 208; GOLDIN 1994: 71, 249, 269; GWB. 45; HANGB. 134; HED. 146; HENDLER 1993: 101–102; HERZOG–RAVID–WEINREICH 1969: 281–282; EPC. 328, 476; JL. 3: 737–738; JWb. 103; LANDMANN 1992⁴: 179; LPGL. 213; МАЙЗЕЛЬ 1983: 151; MEYD. 180, 237; МСРЯ. 927. és 930. hasáb; OIȘTEANU 2005: 175–180; OTED.³ 407, 522; PLOTKIN 2001: 61; ПРИЛУДА 1978: 259; PRIBLUDE 1987: 12; RAJ 1999: 57–60; PEC. 256–257; RODE 1976: 173; ROSTEN 1983: 186–187, 2006²: 311–313; SALMEN 2000: 60–61, 68; SIMON 1993²: 41–42; SLOBIN 1984; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 121; SZABOLCSI 1999: 38, 84, 92, 99, 164, 222, 237; Tolv. 39; WEILAND 1999: 99100; WEXLER 2006a: 777; WORRELL 1948: 66–68; WR.² 170; YEHD.² 220, 293; ZVONKO 1976: 166–169, 173; ZsBp. (1): 262, 272; ZsHL. 138, 252; ZsL. 490.

4.9. Kóceráj [1930] 'szegényes, elhanyagolt üzlet'.^a Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, származékszó, a *kóc* főnév *-eráj* végződésellátott alakja. Ez a szóvég német jövevényszavak végződése alapján jött létre, vö. *kupleráj*, *puceráj*. 2. Jiddis jövevényszó, magyar képzéssel, vö. jiddis *chozer* 'udvar, tanya'. A jiddis szó az azonos jelentésű *cházér* főnévre vezethető vissza. A fenti módon keletkezett *-eráj* végződésnek itt névszóképző szerepe van. A bizalmas társalgási nyelv szava (ESz. 416).

a) Ennél szélesebb a jelentése, vö. az ISzSz. meghatározásával: „kicsi, gyengén felszerelt műhely, üzlet, kocsmá”.

Kiegészítés:

חַצֵּר (= חַצְעֵר) *khatser* '1. udvar, 2. tanya'

Mivel a második etimológia a TESz.-ben még nem szerepel, nem világos, hogyan kapcsolódik a szó a jidd. 'udvar' jelentésű főnévhez. A jiddis szó megvan ugyan a németben, de ott sem a rendtelenség kifejezésére: *Chozer, Gozer* 'udvar', vö. újhéb. חַצֵּר [hašer] < óhéb. חַצְוֹר [hāšōr] '1. bekerített terület, udvar, 2. falu' ~ szíriai arámi חַיִּרְתָּא [hēyrətā] 'tábor', ugar. חֶזֶר '1. gazdasági épület, 2. (hosszúság-mértékegység)'. Az ESz. szócikke a *kóceráj* jelentésének csak egyik fontos mozzanatát említi, ám a másikat – a piszkosságot – nem. Vö. a MSz. adatával: *kóceráj* (biz, iron) '1. kellemetlen, piszkos hely, 2. kis, olcsó kocsmá, üzlet'; börtönnyelvi jelentése '1. épület, 2. rendetlen helyiség'.

Irodalom: BARTA 1912: 231; BATÓ 1902: 148; BIHARI 1983: 177; BLAU–LÁNG 1941: 17; CEDH. 229.3; DSY. 36; DUL.² 382–383; ÉKsz.² 719; ÉrtSz. 4: 271; EWUng. 1: 764; GWB. 16; HCL. 298; ISzSz. 550; EPC. 306; KÁLNÁSI 2005: 469; KISS 1970; MASz. 239; MBSz. 136; MEYD. 185; MSz.

paper 'elfogadható dolgozat'. Sőt: *Shut your kosher little eyes* 'Csukd le szép kis szemed', énekli bölcsőben szunnyadó gyermekének a szerető anyja.

Ismeri a szót a cseh és a holland nyelv is: cseh *košer* 'kóser', *košerovati* 'kaserol', *košerák* 'rituális vágáshoz használt kés', holl. *koosjer* 'kóser', *dat zaakje is niet koosjer* 'nem kóser a dolog'.

Irodalom: AHWB. 461–462; AY. 57–58; BDE. 570; BÍRÓ 2004: 9; BLAU–LÁNG 1941: 34–35; CEDH. 289.1; DAS. 310–311; Diáks. 88; DSUE.⁸ 659; DSY. 77; DT. 677–678; DWB. 784; DWJH.² 114–115; ÉKsz.² 740; ÉrtSz. 4: 349; ESJČS. 225; EWUng. 2: 805; FAZAKAS 1991: 129; FWB. 3: 1578–1579; GWB. 41–42, 47; HCL. 419; HMKsz. 493; HMM. 61; ILDU. 4: 1592; JL. 3: 874, 5: 1261; JWB. 106; LANDMANN 1992⁴: 185; MASz. 215, 242; MBSz. 138; MEYD. 213; MMA. 22; MSz. 162; MSzt. 2003: 190; MTolvSz. 31, 32; PIIRAINEN 1999: 27; PJSz. 29; PWB. 4: 494; RAJ 1999: 160–163; REJZEK 2001: 305; ROSTEN 1983: 195–197, 2006²: 322–328; RWB. 4: 1274; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 126; SzegSz. 1: 816; TESz. 2: 586–587; Tolv. 42; TSz. 36; WBJL. 116; WEINREICH 2008 (1): 201; WEX 2006: 176–177; WIENER 1898: 340–341; WR.² 181; YEHD.² 266; YPP. 86; ZsBp. (2): 647; ZsHL. 100.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

LEVÉLSZEKRÉNY

Péter László írja: Mészöly Gedeon nyomán, Csokonai Vitéz Mihály ürügyén hajdanán fölhívtam a figyelmet egy jellegzetes, középkori eredetű névadási szokásra (Nyr. 115. 1991: 287). Meglepett, hogy most elhunyt kedves barátomnak, HAJDÚ MIHÁLYnak figyelmét elkerülte, s összefoglaló nagy művében (Általános és magyar névtan, Személynevek. Osiris Kiadó, Budapest, 2003) nem is említi. Ez annál föltűnőbb, mert külön kategóriaként tárgyalás nélkül könyvében hoz idevágó példákat. Időszerűségét pedig az adja a kérdésnek, hogy még a 19. század végén is akad példa az efféle névadásra. Érdekes, hogy a hetven éve elhunyt Beck Fülöp (1873–1945) szobrászművész mennyire tudatosan élt e feledésbe ment középkori hagyománnyal.

A Magyar életrajzi lexikon szerint Pápán, a Magyar zsidó lexikon szerint Vágújhelyen született. Az időpont azonos: 1873-ban. A Magyar életrajzi lexikon tüzetesebb: június 23-án. A szülőhely eldöntésére – ilyen messziről – nem vállalkozhatom; a művészettörténészek kötelessége a fölkatartott anyakönyv alapján igazat tenni.

A neve a különleges. Nem születésekor kapta, hanem később maga vette föl. Az megint rejtély, hogy lett a rendszerint csak kezdőbetűvel rövidített *Ö.* a lexikonokban *Ödön*-né, amikor a mester csak a művészi foglalkozását akarta ezzel jelölni: az Iparművészeti Főiskola ötvös szakán tanulta meg művészetének alapjait. Ekkor ismerte meg e művészeti ág hazai történetében úttörő szerepet játszó Kecskeméti Ötvös Péternek (Nagyvárad, 1637. – Kassa, 1680) a drágakövekről és az ötvösségről írott könyvét (1660?), s az ő példájára illesztette nevébe az *Ö.* betűt.

Egy ideig így is írta a nevét: *Beck ötvös Fülöp*. A kis kezdőbetűs írás elárulja, hogy ő sem volt biztos, névül vagy csupán foglalkozásának jelzéséül, jelzőként alkalmazza. „Akkor még – írta – hittem ebben a pályában, és az ötvös jelzővel felemelve képzeltem magam” (Rippl-Rónai József emlékezései – Beck Ö. Fülöp emlékezései. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1957. 186).

De nem véletlen, hogy hová! Lehetett volna *Ötvös Beck Fülöp*, *Ö. Beck Fülöp*, mint manapság szokás, ha az azonos nevéek meg akarják magukat különböztetni, többnyire szü-

löhelyük nevével, legalább a kezdőbetűjével. De nem: Kecskeméti Ötvös Péter mintájára a vezetéknev és a keresztnév (utónév) közé tette ő is!

A középkorban ugyanis jellegzetes magyar nyelvsvokás érvényesült. Erre Mészöly Gedeon hívta föl a figyelmet. Ő nemcsak kitűnő nyelvtudós, de jeles műfordító is volt. Puskin Anyeginjának fordításában (1945) az egyik nevet *Voronszki hódító Nina* alakban ültette át magyarra. Jegyzetben magyarázta meg, miért: „Voronszki hódító Nina olyan szórend, mint Bánffy szép Ilona, Görög szép Ilona a régi magyar nyelvben.” (Keresztes Könyvkiadó, Budapest, 1945: 266).

Ilyen *Tinódi lantos Sebestyén* neve is. Hibásan szokták nagy *L*-lel írni, mintha vezetéknev volna, holott egyszerű – foglalkozásból keletkezett – jelzős ragadványnev, mint Mészöly példáiban a *hódító* meg a *szép*.

HAJDÚ MIHÁLY is fősorakoztatott könyvében (758–759) néhány ilyen háromelemű nevet, anélkül, hogy rámutatott volna arra a különlegességre, amelyet ez a névtípus jelent, és észrevette volna rokonságukat a közismert ilyen nevekkel: Tinódi, Csokonai nevével. A második névelemeket vizsgálva fősorolt néhány helynévi eredetűt, majd megállapította, hogy ezekben második névelemként lényegesen több a foglalkozásnev. Ezeket: *Nagy Kalmár* (keresztnév nélkül, Felegres, 1546), *Kis Kovács Máté* (Szeret, 1590), *Miskolczi Csizmadia Gergely* (Nagykőrös, 1690), *Fábjánházi Mázlói Márton* (Nagyecsed, 1606), *Sándori Szabóó János* (?), *Kis Molnár Mihály* (Kemence, 1701), *Hegyi Gelentser Gergely* (Alsóörs, 1722). Megállapította továbbá, hogy gyakoriak még második névelemként a testi tulajdonságra utaló (*nagy, kis, fejér* s hasonló) szavak, és ritkák ilyen helyzetben a keresztnévek (pl. *Kun Pál Ambrus*, Igar, 1546).

Ez a sajátos magyar névadási hagyomány még a 18. században is élt. Erre meg Csokonai Vitéz Mihály neve a legmeggyőzőbb példa. *Csokonai Mihály*-nak keresztelték. Nagyapja csak Csokonai László. Apja, Csokonai József is csak egyetlen egyszer, éppen Mihály fiának a keresztelési anyakönyvbe való bejegyzésekor, tehát 1773. november 16-án diktálta be nevét így: *Csokonai Vitéz József*. Sem előtte, sem utána nem élt vele! Mihály valamennyi testvérét is csak Csokonai néven ismerték, írták.

A költő – ismeretből vagy ösztönösen – a hagyományos magyar névsorrendet alkalmazta. Ám őt 1805. január 30-án *Vitéz Csokonai Mihály* néven vezették be a halotti anyakönyvbe! De mi mégis *Csokonai Vitéz Mihály*-ként örizzük nevét.

Mint Beck Ötvös Fülöpét is. Bizonyára utoljára a magyar nyelvtörténetben.

A szerkesztőség írja. 1. Tájékoztatjuk tisztelt szerzőinket, hogy a Magyar Nyelv a jövőben tanulmány, illetve cikk jellegű közleményeit DOI (digitálisobjektum-)azonosítóval látja el, mely az interneten megjelenő változatok jobb elérhetőségét szolgálja. A folyóiratban publikált közlemények azonosítóit a szerkesztőség biztosítja. Az ún. CrossRef DOI szabályai szerint azonban az így közzétett cikkek bibliográfiájában minden olyan szakirodalmi tételnél, amely maga is rendelkezik hasonló DOI-azonosítóval, ezt az azonosítót fel kell tüntetni.

DOI-azonosítóval rendelkezhetnek folyóiratokban megjelent cikkek, önállóan megjelent kötetek (ill. doktori disszertációk), könyvfejezetek, valamint egyéb típusú digitális állományok is.

A hivatkozott irodalom DOI-azonosítóinak feltárásához jó segítséget nyújt a következő internetes oldal: <http://search.crossref.org/references>. Itt feltölthető egy cikk teljes bibliográfiája, melynek tételeit az oldal ellenőrzi, s a valószínűsíthető találatokat megjeleníti. (Ezeket a találatokat is érdemes egyenként megvizsgálni, hogy ténylegesen a hivatkozott szakirodalmi tételre, s ne egy arról később megjelent ismertetésre utaljanak.)

Ugyanezen, vagy a szolgáltatótól független (központi) <http://dx.doi.org> oldalon a DOI-azonosítók felől is kereshetünk, és ellenőrizhetjük azokat.

A bibliográfiában szereplő, DOI-azonosítóval rendelkező folyóiratcikk vagy teljes kötet esetében ezt a DOI-azonosítót adjuk meg a bibliográfiai leírás végén. Könyvfejezet esetében – ha van ilyenje – a könyvfejezet DOI-azonosítóját tüntessük fel a bibliográfiában; ha nincs, de a befoglaló kötet rendelkezik DOI-azonosítóval, akkor azt közöljük.

Ha az adott bibliográfiai tételnek DOI-azonosítója és egyéb internetes elérhetősége is van, csak az előbbit, azaz az állandó elérhetőséget biztosító DOI-azonosítót közöljük.

DOI-azonosító feltüntetése esetén az utolsó letöltés idejét nem adjuk meg.

A DOI-azonosítót a bibliográfiai tétel végén, a következő formában közöljük:

CULPEPER, JONATHAN 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 346–367. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)

SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. SZTE, Szeged. <http://dx.doi.org/10.14232/phd.759>

WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>

2. Kérjük továbbá tisztelt szerzőinket, hogy kéziratuk végső formába öntése előtt feltétlenül tanulmányozzák át a honlapunkról letölthető Szerzőink figyelmébe című tájékoztatót, mivel a szerkesztőség alkalmanként finomítja a technikai szerkesztés szabályait, és folyamatosan bővíti a rövidítéssel hivatkozható források, kézikönyvek listáját.

Számunk szerzői

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, Jугra Állami Egyetem, Hanti-Manszijszk, bajoat@gmail.com – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE, Széchenyi István Egyetem, Vezetéstudomány és Szervezeti Kommunikáció Tanszék, 9026 Győr, Egyetem tér 1., komlosi.laszlo@sze.hu – KREPSZ VALÉRIA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., krepszvaleria@gmail.com – MOHAY ZSUSZANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, mohayzsuzsi@gmail.com – NÉMETH LUCA ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, luca.neemeth@gmail.com – DR. CS. NAGY LAJOS, Comenius Egyetem, Pozsony, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 818 01 Bratislava, Gondova 2, lcsnagy@gmail.com – DR. PÉTER LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, 20. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 6720 Szeged, Ady tér 2., peterl@hung.u-szeged.hu – DR. PÉTERI ATTILA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., peteria@t-online.hu – PÉTYKÓ MÁRTON, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., petyko.marton@nytud.mta.hu – DR. RAISZ RÓZSA, Eszterházy Károly Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1. – DR. SÁROSI ZSÓFIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sarosi.zsafia@btk.elte.hu – DR. SZENTGYÖRGYI RUDOLF, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu.